

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ISSN 2309-8287

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 43 (46)

Київ 2019

NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE

INSTITUTE FOR SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

ISSN 2309-8287

**SCIENTIFIC STUDIOS
ON SOCIAL AND POLITICAL
PSYCHOLOGY**

COLLECTION OF ARTICLES

Founded in 1995

Issue 43 (46)

Kyiv 2019

УДК 32:159.9 (082)

Н 34

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 09/19 від 18.06.2019 р.)

Редакційна рада:

*М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень,
С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко*

Редакційна колегія:

*В. О. Климчук – д-р психол. наук (головний редактор);
М. С. Дворник – канд. психол. наук (заст. головного редактора);
М. Левицька (Польща) – дійсний д-р психології;
О. Є. Блинова, О. Ю. Дроздов, З. С. Карпенко, О. Л. Луценко,
О. М. Плющ, О. В. Савченко – доктори психол. наук;
І. О. Бондаревська, В. І. Вус – кандидати психол. наук*

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (рішення Атестаційної колегії МОН України від 29.09.2016 р., наказ МОН України № 1222 від 07.10.2016 р.)

У черговому випуску збірника представлено результати теоретичних та емпіричних досліджень з проблем націєтворення, громадянської компетентності населення та його політико-правової свідомості у трансформаційному суспільстві. Пропонуються стратегічні підходи, методи й технології поліпшення психологічного здоров'я особистості та спільноти в умовах воєнного конфлікту. Обговорюється інструментарій діагностування професійного самовизначення ветеранів. Аналізуються концепти почуття власності, поколінних еспектацій, групового міфу, сімейності та батьківської компетентності. Порушується проблематика екологічних ризиків та ставлення до роботів.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

UDC 32:159.9 (082)

H 34

Recommended for print by the Academic Council
of Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine
(protocol No. 09/19, 18.06.2019)

Editorial Council:

*Mykola Sliusarevskyi (Head), Vasyl Kremen ,
Serhiy Maksymenko, Tetiana Tytarenko*

Editorial Board Members:

*Vitaliy Klymchuk – Doctor of Sciences (Dr. Hab.) in Psychology (Chief Editor);
Maryna Dvornyk – Ph. D. in Psychology (Deputy Editor);
Maria Lewicka (Poland) – Doctor of Sciences (Dr. Hab.) in Psychology;
Olena Blynova, Oleksandr Drozdov, Zinoviia Karpenko, Olena Lutsenko,
Oleksandr Plushch, Olena Savchenko – Doctors of Sciences (Drs. Hab.)
in Psychology; Irina Bondarevskaya, Viktor Vus – Ph. Ds. in Psychology*

The collection is included in the list of professional editions of Ukraine in which the results of the dissertation works for obtaining the scientific degrees of doctor and candidate of psychological sciences can be published (decision of the Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine from September 29, 2016, Order of the Ministry of Education of Ukraine No. 1222 from October 7, 2016).

The current issue of the collection introduces the results of theoretical and empirical researches on problems of nation-building, citizens' civic competence, and their politico-legal consciousness in the transformational society. There are proposed the strategical approaches, methods, and technologies for psychological health's improving in person and community in the conditions of war conflict. There are discussed the diagnostic methods of professional self-determination in veterans. The concepts of "sense of ownership", "generation expectations", "group myth", "family" and "parental competence" are analyzed. The problems of environmental risks and attitudes towards robots are raised.

Addressed to social and political psychologists, specialists of related sciences, teachers, Ph.D. students, and university students.

© Institute for Social and Political Psychology of the National
Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2019

ЗМІСТ

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Суший О. В. Націєтворчий процес у координатах соціальної кризи в Україні	7
Жадан І. В. Комунікативний потенціал розвитку громадянської компетентності студентської молоді	20
Позняк С. І. Комунікативні практики соціальної взаємодії як індикатор громадянської компетентності студентської молоді	27
Духневич В. М. Негативні психологічні явища в політико-правовій сфері та ризики ідентичності	38
Никоненко Л. В. Патерналістичні настановлення в структурі політико-правової свідомості студентів.....	47

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ

Титаренко Т. М. Технології відновлення психологічного здоров'я особистості в умовах війни: комплексний підхід	54
Коробка Л. М. Психологічні засоби підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту	63
Гусєв І. М. Особливості взаємодії з медіа в процесі адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту	72
Лазоренко Б. П. Технології реабілітації та реадаптації вимушено переміщених осіб: досвід Чернігівської школи соціально-психологічної допомоги	82
Вус В. І. Терапевтичний потенціал малих груп у збереженні психічного здоров'я учасників бойових дій на сході України: аксіологічний підхід	95

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП

Довгань Н. О. Поколінні експектації в соціально-психологічному полі співіснування ...	107
Чорна Л. Г. Груповий міф та його функції в складних соціальних ситуаціях.....	116

ПСИХОЛОГІЯ СІМ'Ї

Яцина О. Ф. Дескрипція диспозиції сімейності: спосіб представлення змісту традиційної сім'ї в масовому дискурсі (на прикладі прислів'їв і приказок про шлюб і сім'ю)	125
Хворова Г. М. Соціально-психологічні засади дослідження батьківської компетентності у вихованні дітей з аутизмом.....	132

ФОРУМ ІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

Губеладзе І. Г. Почуття власності як соціально-психологічний феномен: концептуалізація поняття	141
Чаплінська Ю. С. Ставлення до роботів та роботизованих протезів: проблеми сьогодення і конструювання майбутнього	149
Павлік Ю. Г. Екологічний ризик як складна соціальна ситуація: динаміка конструювання проблеми	158

НАУКОВІ ДЕБЮТИ

Горішня К. І. Способи діагностування особливостей професійного самовизначення ветеранів.....	166
---	-----

CONTENTS

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF TRANSFORMATIONAL PROCESSES IN UKRAINIAN SOCIETY

Olena Sushyi. Nation-Building Process in Coordinates of the Societal Crisis in Ukraine	7
Iryna Zhadan. Communication Potential of Student Youth Civic Competence Development..	20
Svitlana Poznyak. Communication Practices of Social Interaction as an Indicator of Student Youth Citizenship Competence.....	27
Vitalii Dukhnevych. Negative Psychological Phenomena in Politico-Legal Sphere and Identity Risks	38
Liudmyla Nykonenko. Paternalistic Attitudes in the Structure of Students' Politico-Legal Consciousness.....	47

PSYCHOLOGY OF WAR AND PEACE

Tetiana Tytarenko Technologies for Personality Psychological Health Restoration in War Conditions: A Complex Approach	54
Larysa Korobka. Psychological Means for Improving the Community's Adaptability to the Consequences of the Armed Conflict	63
Ihor Husiev. Peculiarities of Interaction with Media in the Process of the Community Adaptation to the Conditions and Consequences of Military Conflict.....	72
Borys Lazorenko. Psychosocial Rehabilitation and Readaptation of IDPs: Experience of Chernihiv School for Psychosocial Assistance	82
Viktor Vus. Therapeutic Potential of Small Groups in the Maintaining of Mental Health of Participants of Military Actions on the East of Ukraine: Axiological Approach	95

PSYCHOLOGY OF GROUPS

Nataliia Dovhan. Generation Expectations in the Socio-Psychological Space of Coexistence	107
Lidiia Chorna. Group Myth and Its Functions in Complex Social Situations	116

FAMILY PSYCHOLOGY

Olena Yatsyna. Description of the "Family" Disposition: A Way to Represent the Meaning of the Traditional Family in Mass Discourse (Example of Proverbs and Sayings about Marriage and Family)	125
Hanna Khvorova. Socio-Psychological Principles of the Research on Parental Competence in Educating Children with Autism	132

FORUM ON SOCIO-PSYCHOLOGICAL ISSUES

Iryna Hubeladze. Sense of Ownership as a Socio-Psychological Phenomenon: Conceptualization of the Idea	141
Yuliia Chaplinska. Attitudes Towards Robots and Robotic Prosthetics: the Problems of the Present and the Design of the Future.....	149
Yuliia Pavlik. Ecological Risk as a Complex Social Situation: The Dynamics of the Problem's Constructing	158

SCIENTIFIC DEBUTS

Kateryna Horishnia. Psychodiagnostic Methods of Veterans' Professional Self-Determination Features	166
---	-----

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 32:314/316

Суший Олена Володимирівна

доктор наук з державного управління, доцент,
завідувач лабораторії методології психосоціальних і політико-психологічних досліджень,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-4364-7571
a_s_y2000@ukr.net

НАЦІЄТВОРЧИЙ ПРОЦЕС У КООРДИНАТАХ СОЦІАЛЬНОЇ КРИЗИ В УКРАЇНІ

Пропонована стаття є продовженням серії авторських публікацій, присвячених проблемі українського націєтворення, в яких, зокрема, було здійснено ретроспективний аналіз та систематизовано консолідаційно-деконсолідаційні параметри національно-державного розвитку України, виокремлено комплекс чинників (чинники соціальної поляризації, чинники деструктивної / негативної консолідації), що перешкоджають загальнонаціональному єднанню та примиренню українського соціуму в умовах нової соціальної реальності. Мета дослідження, результати якого представлено в статті, полягала в тому, щоб структурувати консолідаційно-деконсолідаційні параметри національно-державного розвитку України в кількох залежних системах координат та показати, що в сукупності вони відтворюють складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектуру соціальної кризи в Україні, якою, зі свого боку, пояснюється діалектика консолідаційності та конфронтаційності українського націєтворення. Описано системи координат, що оприянюють зрізи соціальної кризи, а саме: системні координати, уявлені кризою основних сфер соціальної системи (політико-правової, економічної, соціальної, культурної); структурні координати, де полюсами є криза інституцій, криза інтересів та цілей, криза цінностей, криза ідентичностей; темпоральні координати, що відтворюють кризові цикли національно-державного розвитку України; соціально-психологічні координати, що дають змогу розглянути проблему кризової (масової) свідомості на рівні соціально-психологічних феноменів (за домінуючим типом соціальних переживань та формами соціально-психологічного мислення). Кожен з перелічених кризових зрізів характеризує цілком конкретний аспект соціальної кризи, який можна розглядати як у відносній автономності, так і в щільній взаємозалежності з іншими її аспектами. У своєму поєднанні в кожному новому зрізі компоненти соціальної кризи відтворюють її нову якість (ефект синергії). У сукупності вони формують складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектуру соціальної кризи в Україні, де кожне явище (компонент її структури) можна розглядати і як причину, і як наслідок конфліктно-конфронтаційних тенденцій національно-державного розвитку України. Багатофакторна модель соціальної кризи в Україні структурується низкою похідних моделей, що відображають її кризові зрізи у відповідних системах координат, як-от: контурна двовимірною модель соціальної кризи (системно-структурні координати); циклічна модель соціальної кризи (темпоральні координати); соціально-психологічна модель соціальної кризи (соціально-психологічні координати).

Ключові слова: Україна; криза; соціальна криза; націєтворення; державотворення; національна консолідація.

NATION-BUILDING PROCESS IN COORDINATES OF THE SOCIETAL CRISIS IN UKRAINE

Olena V. Sushyi

Doctor of Science in Public Administration, Associate Professor,
Head of the Laboratory of Methodology of Psychosocial and Politico-Psychological Researches,
Institute of Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-4364-7571
a_s_y2000@ukr.net

Abstract. This article is a continuation of a series of publications, in which it is particularly carried out a retrospective analysis and systematized the consolidation-confrontational parameters of national-state development of Ukraine, singled out the complex of factors (factors of social polarization, factors of destructive/negative consolidation), which hinder the national unity and reconciliation of Ukrainian society in the conditions of a new social reality. The aim of the research, the results of which are presented in this article, is to structure the consolidation-deconsolidation parameters of the national and state development of Ukraine within the several dependent coordinate systems, and to explain that all of them together reproduce the complex (multifactor), contradictory (multi-vector), and dynamic architectonics of the societal crisis in Ukraine. This crisis, from its side, explains the dialectic of consolidation and confrontation in the Ukrainian nation-building. There are described the coordinate systems which correspond the indicators of societal crisis, and which particularly are the system coordinates which are reflected by the crisis of the main areas of social system (politico-legal, economic, social, cultural, etc.); the structural coordinates with such poles as institutional crisis, interests and goals crisis, values crisis, identity crisis; the temporal coordinates which reflect the crisis cycles of the national-state development of Ukraine; the socio-psychological coordinates which allow to consider the problem of crisis (mass) consciousness at the level of socio-psychological phenomena (by the dominant type of social experiences and forms of socio-psychological thinking). Each of the crisis levels characterizes quite specific aspects of the societal crisis which could be considered both in relative autonomy as well as in tight interdependence with its other aspects. By each new indicator, the components of the societal crisis by their combination reproduce new crisis quality (synergy effect). Together the components form a complex (multifactor), contradictory (multi-vector), and dynamic architectonics of the societal crisis in Ukraine, where each phenomenon (its structural component) can be considered both as a cause and as a result of the conflict-confrontational tendencies in the national-state development of Ukraine. The multifactor model of the societal crisis in Ukraine is structured as series of derivative models which recreate its crisis indicators in the corresponding coordinate systems, such as contour two-dimensional model of societal crisis (system-structural coordinates); cyclic model of societal crisis (temporal coordinates); socio-psychological model of societal crisis (socio-psychological coordinates).

Key words: Ukraine; crisis; societal crisis; nation-bulding; state-bulding; national consolidation.

Постановка проблеми. Становлення нації – складний процес згуртування та самовиокремлення в інонаціональному середовищі. Початкова логіка перетворення донаціональної спільноти в класичну форму модерної нації передбачає не тільки акт національного самовизначення, а й відповідний стан сконсолідованості спільноти, яка, власне, прагне свого самоствердження як нації та створення власної держави. Національне самовизначення – це не просто акт проголошення незалежності чи автономного статусу, а тривалий, у край суперечливий історичний процес, мета якого полягає не лише в тому, щоб нація виникла, а й у тому, щоб вона функціонувала як культурна, соціально-економічна та політична цілісність. Відтак після створення власної держави перед нацією постають нові – як внутрішні, так і зовнішні – виклики самовизначення, що потребують відповідного ресурсу

сконсолідованості для їх опанування (Рафальський, 2014). Таким видається канон становлення модерної нації та держави, де національна консолідація є водночас і передумовою національного самовизначення, і невід'ємною складовою націє- і державотворчих процесів.

Утім, перебіг сучасних суспільно-трансформаційних процесів демонструє доволі специфічну й водночас парадоксальну особливість консолідаційно-інтеграційних практик. Дуже часто суспільства під час глибоких системних змін страждають, так би мовити, на хвороби перехідного періоду – атомізацію і поляризацію, аномію і амбівалентність, фрустрацію і апатію тощо. І, оскільки системні зміни мають переважно кризовий характер, люди можуть консолідуватися не тільки навколо позитивних явищ, подій, процесів, особистостей та груп, висловлюючи їм підтримку (консолідація зі знаком плюс), а й гуртуватися, протестуючи з приводу соціального (політичного, економічного, культурного тощо) негативу (консолідація зі знаком мінус) (Овчаров, 2014). Якщо в суспільстві, що ступило на складний шлях національного будівництва, немає консолідаційно-інтеграційного смисло-дієвого ядра “навколо чогось”, його заміщує антидієве ядро “проти чогось”, що стає чинником негативної консолідації. За браком єдності, згуртованості на всіх рівнях суспільного життя: політичному, регіональному, конфесійному, економічному, соціокультурному тощо, – негативне консолідаційне ядро стає визначальним чинником ситуаційного характеру консолідації. Саме тому однією із закономірностей національно-державного розвитку є нескінченна зміна складних, суперечливих і взаємопов'язаних процесів консолідації/інтеграції та деконсолідації/дезінтеграції.

Націє- і державотворення – обоюсторонній процес. Не заперечуючи важливості самоорганізації консолідаційного руху, можна погодитися з тезою, що основною консолідаційною силою покликана бути держава, тобто успішним він може бути тільки за умови керування з боку тих інститутів та інституцій, на які покладено функцію управління державою (Пирожков, 2017, с. 4.). Тим часом ситуація в Україні вже довгий час вирізняється не тільки сумними параметрами соціальної поляризації всередині суспільства, а й сталістю кризових проявів державного розвитку, що спричинило консолідаційно-деконсолідаційну поліритмію українського націєтворення (Суший, 2018). Як наслідок, понад чверть сторіччя українське суспільство перебуває в стані транзиту без чітко означеного кінцевого пункту: кожна з численних політичних еліт агітувала за свої цінності, закликаючи маси прямувати за нею до означеного орієнтира, проте з цих напрямів аж ніяк не складався спільний для всього суспільства азимут руху (Криза..., 2010, с. 10). У результаті понад чверть сторіччя Українська держава намагається подолати кризові явища в економічному і суспільно-політичному облаштуванні країни, вийти на сталу траєкторію сучасного цивілізаційного розвитку (Пирожков, 2017, с. 4).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Констатація поглиблення й ускладнення кризових проявів залишається наразі основним маркером експертних оцінок ситуації в Україні. В аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень “Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання” ситуацію в країні схарактеризовано як кризу базових відносин у політико-правовій та соціально-економічній сферах, на яких будувалася чинна модель розвитку країни. Зазначається, що тривале нехтування потребою здійснення суспільних перетворень, яких вимагали виклики сучасності, турбулентний післякризовий світ, призвело до деградації більшості важливих суспільних інститутів в Україні, погіршило ситуацію із забезпеченням базових прав і свобод людини та громадянина, поставило під загрозу суверенітет нашої держави (Жаліло, Кононенко, & Яблонський, 2014, с. 3).

Очільник Інституту “Нова Україна” А. Єрмолаєв наголошує, що незрілість або нездатність потенційно державотворчих сил на відповідальні дії, неготовність українського політикуму відповідати на соціальні й політичні виклики сьогодення спричинили кризу державності. У результаті відбувається руйнування цілісності політичного простору України, дестабілізація конституційного ладу, параліч демократичних інститутів, поглиблення

депресії в економіці, різке падіння рівня життя населення. Зростає соціально-політична напруженість в регіонах, посилюється зовнішній вплив і навіть безпосереднє втручання – підтримка сепаратистських заходів, активна “човникова” дипломатія, щоб впливати на позицію політичних гравців, тощо (Єрмолаєв, 2014).

Затяжний кризовий характер національно-державного розвитку України, на моє глибоке переконання, зумовив стан консолідаційно-деконсолідаційної поліричності українського націєтворення, який склався через обставини, що мали як об’єктивний, зумовлений конкретними соціально-історичними факторами, так і суб’єктивний, пов’язаний із соціокультурними та психосоціальними особливостями, характер. У різних за масштабом ситуаціях їх поєднання (об’єктивних і суб’єктивних чинників) набувало відмінних, часом доволі суперечливих форм. Наприклад, в одному випадку об’єктивні чинники сприяють формуванню політичної нації, тоді як суб’єктивні працюють на її руйнування; у другому випадку, в іншій ситуації, усе відбувається навпаки; у третьому випадку ці чинники можуть перебувати в антагоністичних відносинах, створюючи майже непереборні перепони на шляху національного єднання, а в четвертому – узагалі нівелювати один одного (Суший, 2018).

Мета статті. Пропонована стаття є продовженням серії авторських публікацій, присвячених проблемі українського націєтворення. Мета дослідження, результати якого представлено в цій статті, полягала в тому, щоб структурувати консолідаційно-деконсолідаційні параметри національно-державного розвитку України в кількох залежних системах координат та показати, що в сукупності вони відтворюють складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектуру соціальної кризи в Україні, де кожне явище (її структурний компонент) можна розглядати і як причину, і як наслідок консолідаційно-конфронтаційних тенденцій українського націєтворення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Криза соціальна, системна, соціетальна: операціоналізація понять. Колись поняття “криза” було запозичено з медицини, де цим поняттям позначали різкий, крутий перелом; важкий перехідний стан. З часом у вирі надчисленних соціально-політичних баталій воно набуло яскраво вираженого драматичного забарвлення. Криза – це природна фаза розвитку будь-якої системи. Це водночас і момент дезорганізації системи, і фактор її організації та самоорганізації. Однак затяжна, хронічна криза вкрай небезпечна й загрожує існуванню будь-якої системи.

У соціальних науках під кризою розуміють гостру форму прояву соціальних суперечностей, що робить неможливим стабільний, сталий розвиток суспільства в цілому або його життєво важливих підсистем. Через це поняття “соціальна криза” вживається в широкому і вузькому значеннях. У широкому розумінні поняття соціальної кризи визначається такою максимом: будь-яку кризу, пов’язану з розвитком суспільства, можна вважати соціальною. Такі кризи можуть бути трансформаційними, циклічними, системними/структурними, кон’юнктурними, місцевими, локальними, регіональними тощо. Поняття соціальної кризи у вузькому значенні застосовується для розмежування сфер життя суспільства. Тобто можна говорити про кризу економічну, політичну, соціальну, психологічну. В економіці кризу нерідко порівнюють з функціонуванням серцево-судинної системи людини і пояснюють її “закупоркою” фінансових і товарних шляхів. Найхарактернішими проявами кризи у сфері політики є криза інститутів та криза політичних відносин і комунікацій. У першому випадку криза проявляється насамперед у розбалансуванні системи політичних інститутів, у втраті нею керованості та стійкості. У другому випадку її головні причини криються в таких важковловимих феноменах, як взаємовідносини влади і громадян та їх сприйняття одним одного. Соціальна криза – це передусім криза соціальних відносин. Психологічна криза – стан непевності та страху в суспільстві, а внаслідок цього зниження рівня раціональності суспільної свідомості (Шестопап и др., 2009; Протасенко, 2002).

“Системну кризу” можна визначити як поєднання низки криз економічного, політичного, соціального, психологічного спрямування, що охоплюють основні структурні компоненти соціальної системи і де об’єктивність загострення ситуації поєднується із суб’єктивними факторами, вираженими в “кризовій свідомості”, що може проявлятися як у формі гострого протесту, так і в формі політичної апатії і цинізму. З цього погляду стихійні форми протесту і політична радикалізація населення є ще більш гострою формою уявлення кризи. Але, дотримуючись взятої на озброєння медичної аналогії, доречно зазначити, що грип, який проходить без температури, нерідко більш небезпечний, ніж грип з високою температурою. Відсутність же політичної реакції з боку населення є ознакою зниження соціального імунітету (Шестопад и др., 2009, с. 101).

У випадку, коли кризи охоплюють соціальні одиниці різного рівня в їх, так би мовити, інтегральному, загальносистемному розумінні – усе суспільство, його основні системи та підсистеми, інститути, відносини і процеси – це вже соціетальна¹ криза.

Поняття “соціетальна криза” багатопланове й неоднозначне. Щоб дати змістовне обґрунтування цього терміна, спершу, мабуть, потрібно було б прочитати академічну лекцію з курсу соціології на тему “Суспільство як соціетальна система”, простеживши еволюцію застосування цього поняття у творах класиків західної соціологічної думки Е. Дюркгайма, М. Вебера, Т. Парсонса, П. Сорокіна та ін. Через брак обсягу публікації зазначу, що поняття “соціетальне” застосовується в тих випадках, коли йдеться про характеристики, поняття та процеси, що належать до макрорівня функціонування соціуму і які забезпечують збереження й цілісність суспільства, консолідацію і відтворення соціального життя. На соціетальному рівні соціальна система виходить на якісно інший рівень інтеграції соціальної системи, тому в узагальненому вигляді соціетальну систему можна охарактеризувати формулою: “цілісність, що значно масштабніша за загальну кількість елементів, які формують її”.

Думаю, кожна людина з власного життєвого досвіду знає, що соціальна дійсність – це щось набагато складніше, ніж просто окремо взяті її компоненти – родина, робота, дім, друзі; що її життя не обмежується виключно малим колом особистих проблем і зобов’язань, а ще й підвладне впливу обставин та ситуацій, на які вона не в змозі вплинути, проте може спробувати опанувати; що організації і структури, які вимагають дотримання певних норм поведінки, не завжди виконують функції, які на них покладено тощо. Тобто соціетальна система – це не просто сума основних підсистем (структур) соціальної системи – економічної, соціальної, ідеологічної, політичної. Кожна з названих структур соціальної системи, що є її елементом, виконує певну функцію й тим самим надає цій системі в ході взаємодії з її іншими структурами нової системної якості, що не зводиться до якості її елементів (ефект синергії).

¹ Поняття “соціетальне” з’являється в соціологічній теорії на межі XIX – XX сторіч (У. Самнер, А. Келлер, Т. Парсонс, П. Сорокін та ін.), коли постала потреба в поняттях, спроможних відобразити сутність нової хвилі трансформаційних процесів на макрорівні, натомість традиції вживання терміна “соціальне” в західній емпіричній соціології не відповідали цьому завданню. Американський соціолог У. Самнер за допомогою цього терміна прагнув виокремити закономірності певної колективної або групової організації діяльності індивіда. Його учень та послідовник А. Келлер використовує це поняття для соціологічного аналізу організаційних аспектів життєдіяльності суспільства, прагнучи побудувати цілісну теорію соціетальної еволюції (Tenney, 1915). Т. Парсонс застосовує поняття “соціетальний”, характеризуючи процеси, які відбуваються в суспільстві загалом (макрорівень), тобто коли йдеться про характеристики, поняття та процеси, які належать до рівня сконсолідованості суспільства в цілому, а поняття “соціальне” – до соціальних явищ та процесів (мікрорівень). Специфіка суспільства як особливого типу соціальних систем, за Т. Парсонсом, полягає в тому, що, з одного боку, воно являє собою соціетальну спільноту з адекватним рівнем інтеграції (або солідарності) та характерним статусом членства, а з другого – соціетальна спільнота являє собою складну мережу взаємосяжних колективів та колективних лояльностей, систему, для якої характерні диференціація та сегментація (Парсонс, 1998). Про соціетальні соціальні зміни пише П. Сорокін у своїй багатотомній монографії “Соціальна та культурна динаміка”. Соціальну систему науковець описує як макроскопічний, інтегральний та динамічний культурно-соціетальний комплекс, який складають “особистість, суспільство та культура як нерозривна тріада”, де жоден компонент не може існувати поза двома іншими (Сорокін, 2017).

Соціетальна система постійно відтворює соціальну якість своїх структур і, відповідно, соціальні якості індивідів і груп індивідів, включених у їх функціонування. Якщо цей процес відповідає належним, скажімо так, “ідеальним” (у розумінні М. Вебера) правилам гри, виникає тенденція адаптації до форм і способів функціонування соціетальної системи її структурних та особистісних елементів, які разом, відповідно, утворюють нову якість соціетальної системи, що матиме ознаки виразної динаміки її розвитку (еволюція, прогрес). Якщо ж у процесі функціонування соціетальної системи відбувається “підміна” функцій, суб’єкти соціальних відносин, включені у функціонування даної системи, починають виконувати не властиві їй функції; або посилюється “некомпетентність” особистісних елементів цієї структури, унаслідок чого порушується баланс у функціонуванні як структурних, так і особистісних елементів системи. У такому випадку поведінка соціетальної системи стає дисфункціональною (інволюція, регрес). Власне, обидві описані тенденції діалектично пов’язані між собою, ці процеси з тією чи іншою інтенсивністю, на всіх – від мікро до макро – рівнях наскрізь пронизують суспільство.

А тепер уявіть ситуацію, що ви завели пару білих мишенят і побудували для них картковий будиночок. Мишенята із задоволенням обживають його, інколи, правда, намагаються спробувати міцність будиночка на зуб. Поступово популяція мишенят зростає, урізноманітнюється простір їхньої власної, мишачої, життєдіяльності, і ось ви усвідомлюєте, що перед вами вже не просто картковий будинок, а ціле мишаче королівство. Щоправда, у геометричній прогресії зростає і навантаження девіантних проявів у мишачих практиках, що починає загрожувати існуванню будівлі. Урешті-решт, якщо ви не вживете певних рятувальних заходів, мишенята знищать цей картковий будиночок або через міжусобні війни, або через мишачу шкідливість, – у будь-якому випадку, залишаться безхатками. Наведена алегорична ілюстрація показує, що дисфункціональні розлади або аномалії в поведінці соціетальної системи неминуче призводять до її деформації та дестабілізації і, як наслідок, до зростання соціальної напруженості. Затяжні дисфункціональні розлади породжують соціетальну кризу, що врешті-решт може призвести до наскрізного руйнування соціетальної системи як такої.

Хоч термін “соціетальне” наразі міцно закріпився в науковому тезаурусі в широкому значенні загальносистемного, соціетальна криза не зводиться до системної соціальної кризи, тобто вона не є просто редукцією кризи політичної, економічної, ідеологічної, соціокультурної. З одного боку, вона виникає в результаті накопичення системних суперечностей та поєднує в собі різноманітні кризи системного характеру, з другого боку, є уособленням структурної кризи (інституцій, цілей або цінностей), яка, впливаючи на інші структурні елементи соціальної системи, зазнає зворотного впливу кризи, спровокованої нею самою. Зрештою, є ще один надзвичайно важливий аспект оприявлення соціетальної кризи. Наш час називають ерою криз. Кризи різних масштабів, рівнів та порядків стали невід’ємною рисою сучасного світу, який пристосовується до існування в кризових умовах. І це завдання стає дедалі складнішим, оскільки на відміну від своїх, так би мовити, класичних аналогів у минулому сучасні кризи відбуваються у формі спонтанного мутагенезу. Саме тому правильніше буде сказати, що ми існуємо в добу соціетальних криз. Мутація криз, утворення нових складних форм за рахунок комбінацій кризових елементів, перетворення криз у “самопідживлюваний процес” шляхом відтворення або перетікання в нові формати – такою є нова реальність соціетальної кризи. Кризу саме такого масштабу спостерігаємо нині в Україні.

Соціетальна криза в Україні. Соціетальна криза в Україні виникла не випадково, і це не винятковий випадок української трансформації. Для уточнення її змістового контексту слід нагадати, що з руйнуванням радянської системи новостворені незалежні національні держави – колишні радянські республіки – постали перед необхідністю радикального переформатування соціально-економічних і політичних основ та базових цінностей суспільної організації з метою виходу країни на нові рейки суспільного та державного розвитку. У найбільш загальному розумінні це означало перехід від тоталітарної політичної системи правління до демократичної, від планової економіки – до ринкової, від єдино

правильної комуністичної ідеології – до плюралізму думок, від цензури – до свободи слова, від цінностей колективізму – до громадянських та політичних прав і свобод, від патерналістсько-підданської – до громадянської політичної культури, від командно-адміністративних – до цивілізованих “правил гри” і ще багато іншого з того, що унаочнює глобальну стратегію лібералізації як модифікації взаємовідносин держави та громадянського суспільства і демократизації як модифікації взаємовідносин між державою і політичною спільнотою.

Однак у більшості країн пострадянського простору маємо ситуації, коли реальний стан суспільних та державних перетворень не відповідає окресленим масштабам змін, адже сучасний соціальний досвід здебільшого спирається на минулі соціальні схеми та патерни, які апріорі не можуть продукувати реальні зміни в суспільстві, проте які, попри те, що втратили свою легітимність, все ж таки залишаються, по суті, “керівною та спрямовувальною силою” (Римаренко, 2017, с. 179). Саме так утвердився особливий, кризовий стиль суспільного руху, властивий більшості пострадянських держав. Він характеризується тим, що суперечності суспільного розвитку не зникають навіть після їх виявлення в результаті коригування вибраного курсу при збереженні його загальної спрямованості, а залишаються і поглиблюються, генеруючи чергову “лжетенденцію”, поки не приводять до нової кризи. У таких умовах вихід з чергової кризи – це ще не стабілізація і навіть не рух до неї, а пролог до наступної кризи (Бабич, 2009). І оскільки постсоціалістична трансформація розгортається як соціетальний процес, остільки фундаментальні зміни в системі “людина – суспільство – держава” неминуче призводять, з одного боку, до ускладнення соціального простору (багатовимірність), а з другого – до розгортання системних дисфункцій (ризомність). Поширення їх ланцюжкових проявів у різних сферах суспільної життєдіяльності неминуче зумовлює складну, ризомну конфігурацію, що, власне, і характеризує соціетальну кризу як таку.

Глибока соціетальна криза в Україні є надзвичайно складним явищем. По суті, ми маємо справу одразу з кількома кризами, що охопили всі рівні соціального простору (мікро-, мезо-, макрорівні): від особистісного до соціетального. Одні з них виникли майже одночасно, інші, як наслідок, були породжені причинами і наслідками раніше посталих, але незавершених криз.

Архітектоніка соціетальної кризи складна і багатогранна, але, водночас, доволі природно структурується в кількох залежних системах координат, що оприявнюють відповідні зрізи соціетальної кризи в Україні. Ідеться про такі координати:

- системні координати, уявлені кризою основних сфер соціальної системи: політико-правової, економічної, соціальної, духовної;
- структурні координати, полюсами якої є криза інституцій, криза інтересів та цілей, криза цінностей, криза ідентичностей;
- темпоральні координати, що відтворюють кризові цикли національно-державного розвитку України;
- соціально-психологічні координати, що відображають проблему кризової (масової) свідомості на рівні соціально-психологічних феноменів (за домінуючим типом соціальних переживань та формами соціально-психологічного мислення).

Кожен із кризових зрізів характеризує цілком конкретний аспект соціетальної кризи, який можна розглядати як у відносній автономності, так і в щільній взаємозалежності з іншими її аспектами. У своєму поєднанні в кожному новому зрізі компоненти соціетальної кризи відтворюють її нову якість. Відтак у своїй сукупності вони формують складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектоніку соціетальної кризи в Україні, де кожне явище (компонент її структури) можна розглядати і як причину, і як наслідок конфліктно-конфронтаційних тенденцій національно-державного розвитку України.

Відповідно, у зазначених координатах вибудовується багатофакторна модель соціетальної кризи в Україні, що розкриває діалектику консолідаційності та конфронтацій-

ності українського націєтворення і яка структурується низкою похідних моделей, що унаслідок її кризові зрізи, як-от:

- контурна двовимірна модель соціетальної кризи (системно-структурні координати);
- циклічна модель соціетальної кризи (темпоральні координати);
- соціально-психологічна модель соціетальної кризи “Архетипна програма конфлікту” (соціально-психологічні координати).

Контурна двовимірна модель соціетальної кризи (системно-структурні координати)

У своїх системно-структурних координатах соціетальна криза має два виміри: одна площина представлена як криза основних сфер соціальної системи: політико-правової, економічної, соціальної, духовної; друга – як криза її основних структурних компонентів: інституційна криза (деформація – розпад); ціннісна криза (конфлікт – нівелювання), криза інтересів та цілей (зіткнення – боротьба); криза ідентичностей (поляризація – розмивання). Системна і структурна кризи взаємопов’язані та взаємозалежні, вони утворюють цільне поєднання системних дисфункцій, що переходять з однієї площини в іншу. Одні виникають у ході безпосередніх змін в основних сферах суспільної життєдіяльності (основні – криза економічна, політико-правова, соціокультурна, похідні від них, часткові – фінансова, парламентська, партійна, міграційна, інформаційна тощо), інші – постають унаслідок диспропорції в розвитку її сегментів у ході структурних змін і трансформацій. Своє оприявлення кризові прояви набувають на двох основних рівнях: інституційному і ціннісному, які перебувають у тісному двосторонньому взаємозв’язку. Їхнім продовженням і доповненням стають конфлікт інтересів та конфлікт ідентичностей. Нерозв’язані суспільно важливі проблеми неминуче породжують конфлікти, а невирішені конфлікти ведуть до системної кризи. Так само нерозв’язана системна криза спричинює нові спалахи конфліктів, що призводить до чергового витка системної кризи. Інституції, цінності, інтереси та ідентичності рівноцінно належать до всіх підсистем і сфер суспільної життєдіяльності, забезпечуючи соціетальну цілісність суспільства, і, відповідно, утворюють підсистемні (структурні) компоненти соціетальної кризи: інституційна криза, криза цінностей, криза інтересів та криза ідентичностей.

Циклічна модель соціетальної кризи (темпоральні координати)

Хвилеподібність націє- та державотворчих процесів, з припливами і відпливами, наростанням кризових явищ та їх подоланням, дає змогу систематизувати часові ритми та періоди соціетальної кризи в Україні у відповідних темпоральних координатах¹. Останні, фактично, збігаються з термінами президентських каденцій (Войналович, & Білошицький, 2013) та виявляють хвилеподібну (циклічну) динаміку змін у тенденціях “демократичного просування” (розмикання системи) та “авторитарного відкочування” (замикання системи), що характеризує нинішній загальносистемний кризовий стан розвитку суспільства і держави (Афонін, & Суший, 2015). У перехідні етапи розвитку складних соціальних систем зміни соціально-політичних траєкторій принаймні у двох кардинальних аспектах – системи цінностей та інституційної структури – можуть спрямовувати подальший розвиток суспільної системи як у бік демократії, так і в бік автократії. Однак доволі тернистий шлях демократичного реформування свідчить, що в процесі суспільної трансформації кардинальні зміни відбуваються не лише на зовнішньому – соціально-інституціональному – рівні суспільної системи, а й у глибинних структурах психічного буття людей. Тобто міра послаблення чи посилення авторитарних тенденцій і, відповідно, зміцнення або послаблення демократичних засад у ході системних перетворень визначається в цілому співвідношенням психосоціальних, соціокультурних та інституційних компонентів. Не випадково зміна кризового циклу в Україні (рубікон) відбувається через розмикання системи шляхом

¹ Поняття “темпоральності” застосовуємо, за М. Гайдеггером, в онтологічному аспекті, як горизонту для розуміння буття, що стає зрозумілим лише в обрії часовості (Хайдеггер, 2001). У цьому сенсі поняття темпоральності не тотожне поняттю фізичного часу, тобто час фізичний слід строго відрізняти від часу онтологічного – змінюваності буття.

соціального протестного вибуху (Майдан). Осмислення специфіки розгортання соціетальної кризи в Україні в темпоральних координатах у межах тріадної взаємодії громадянина, держави і суспільства увиразнює інституціональні, соціокультурні та психосоціальні особливості трансформаційних змін українського суспільства і держави (детальніше див.: Афонін, & Суший, 2015; Суший, 2012).

Соціально-психологічна модель соціетальної кризи (соціально-психологічні координати)

Соціально-психологічна інтерпретація соціетальної кризи в Україні дає змогу поринути в більш широкий психосоціальний і соціокультурний контекст соціальних явищ і процесів, що гальмують перебіг українського націє- і державотворення, та здійснити його “архетипну реконструкцію”¹. В умовах кардинальних соціетальних змін, оприявленням яких є, у тому числі, соціетальна криза, відбувається акцентуація архетипних програм конфлікту (термін Д. Львова (2012)). Останні можуть привнести як потенційні елементи дестабілізації, так і латентні засоби інтеграції та оптимізації соціальної системи. Мається на увазі, що оскільки архетип організовує і структурує “патерн”, у який можуть бути вкладені різні конкретні наповнення, остільки він може виконувати як стабілізаційні, так і дестабілізаційні функції в суспільстві. Наприклад, культурні стереотипи, агресивні кліше, подеколи і відверта ворожість тощо здатні настільки глибоко проникнути в масове (колективне) свідоме/несвідоме, що стають формулою “думання” людей про самих себе та “діяння”, згідно із заданою програмою. Іншими словами, перетворюються на форму соціально-психологічного мислення, яка містить конфліктологічний потенціал. При переході ж соціокультурної міфології в площину політичного пралогічні структури та колективні уявлення стають частиною соціально-політичного повсякдення з його символічними, міфологічними, ритуально-церемоніальними формами, адресованими масовому свідомому і несвідомому. Тут, власне, проходить надзвичайно тонка межа між мистецтвом узгодження цілей, принципів, ідеалів і мистецтвом маніпулювання та підміни смислів, цінностей, ідей. Порушення цієї межі відкриває шлях для стихійного вияву кризової свідомості (масового (колективного) свідомого/несвідомого). Архетипну програму конфлікту трактуємо як похідну форму соціально-психологічного мислення, що містить конфліктологічний потенціал і потребує своєї деактивації. Відповідно, висловимо припущення, що патерни, які уособлюють візії та цінності бажаного майбутнього, живляться принципами творчої діяльності людини тощо, складають основу проєктивної свідомості, тобто вони також вкорінені у масове (колективне) свідоме/несвідоме, а тому можуть формувати архетипну програму консолідації як форми соціально-психологічного мислення, що містить націєтворчий потенціал та потребує своєї активації (детальніше див.: Суший, 2017).

Наразі потрібно пояснити, за яким принципом в окреслених координатах відтворюємо аналітичну проєкцію соціетальної кризи в Україні. Для цього пропоную читачеві нескладну мисленнєву вправу. Уявімо декілька різних предметів з нашого повсякдення: складаний конусоподібний стаканчик, що складається/розкладається за принципом гармошки з кілець різного діаметра; фігурку матрьошки, що складається/розкладається за принципом

¹ Соціальна архетипіка – не універсальний науковий апарат і не ортодоксальне наслідування ідей юнгіанства. Це, радше, науковий інструментарій, який дає змогу спробувати пізнати глибинну природу закономірностей та особливостей сучасного соціального розвитку, осмислити широку палітру нових мотивів масової (колективної) свідомості й людської поведінки, передбачити ймовірні сценарії майбутнього, а головне – запропонувати базоване на консенсусі бачення можливих шляхів розв’язання нагальних проблем сьогодення й майбутнього. Його практичне застосування має чималий потенціал, спроможний забезпечити ефективне розв’язання актуальних проблем, що виникають у процесі суспільної трансформації. А подеколи це просто метафора, що дає досліднику змогу поринути в більш широкий психосоціальний і соціокультурний контекст соціальних явищ і процесів. Тож закликаю читача до адекватного розуміння як можливостей соціальної архетипіки, які визначаються її оригінальними способами пояснення й методами аналізу важковловимих соціальних явищ, що може стати орієнтиром для подальших теоретичних та емпіричних пошуків, так і теоретичної і практичної обмеженості архетипного підходу. Саме тому соціальна архетипіка позиціонується як міждисциплінарний напрям досліджень.

розміщення однієї фігурки всередині другої, яка так само розміщується всередині третьої, і т. д.; дитячу іграшку – пірамідку, що складається/розкладається з кілець різного діаметра за принципом від найбільшого до найменшого; зрештою – збірні об'ємні головоломки (пазли) різної складності і конфігурації, що дають повне уявлення про предмет моделювання та розвивають просторове мислення. Така вправа, сподіваюсь, допоможе спростити сприйняття й унаочнити складну (багатофакторну), суперечливу (різновекторну) та динамічну архітектоніку соціетальної кризи в Україні, що вибудовується шляхом синтезу за принципом створення системи кожного нового рівня із систем попереднього рівня та попередніх рівнів. При цьому здатність двох кризових елементів створити третій дає потужний синтезувальний потенціал для розгортання соціетальної кризи.

Аналітичну проєкцію соціетальної кризи можна умовно порівняти з багатошаровим трафаретом, що замикає між собою у відповідних системах координат кризові зрізи, які оприявнюють соціетальну кризу в Україні. Нашаровуючись у своєму химерному сплетінні, вони не тільки спотворюють загальну картину національного самоствердження української нації, переводячи її у площину конфліктно-конфронтаційних тупцювань, а й суттєво порушують необхідну міру уподібнення націєтворчого процесу класичному канону становлення модерної нації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Навіщо в контексті проблеми українського націєтворення говорити про різні кризи, нехай вони навіть відбуваються одночасно й паралельно, питають скептики. І цілком справедливо зауважать, що криза завжди є кризою і будь-де, в якій би сфері вона не відбувалась, вона потребує ретельної уваги й розроблення відповідної стратегії її подолання/опанування. Якщо ж хапатися за все й одразу, навряд чи вдасться приборкати всі кризові утілення без неминучих супутніх втрат у тій чи іншій сфері.

Не заперечуючи справедливості можливих сумнівів, спробую викласти свої міркування з цього приводу.

По-перше, така аналітична розвідка дає розуміння всієї складності націєтворчого процесу та унаочнює те, що життєздатність будь-якої системи – від примітивної до надскладної – забезпечується стійкими причинно-наслідковими зв'язками, відтворення яких, власне, й означає розвиток системи. Тоді як дисфункціональні розлади будь-якої системи, які також мають причинно-наслідкову природу, призводять до регресу, деградації й, урешті-решт, згасання життєвих процесів. Іншими словами, закони діалектики визначають існування будь-якої системи в широкому розумінні цього слова. Вочевидь, в умовах внутрішньої нестабільності та зовнішньої невизначеності питання, яким шляхом (еволюційним чи інволюційним) відбувається розвиток України, набуває принципового значення.

По-друге, така аналітична розвідка потрібна тому, що для націє- і державотворення в Україні наріжним каменем завжди була і залишається наразі проблема стабільного, сталого розвитку. В умовах соціетальної кризи практичне забезпечення сталого розвитку залежатиме від ефективності державного антикризового управління, його стратегії і тактики, можливостей прогнозування та врахування ризиків, що провокують кризові стани.

Зазвичай у складному, кризовому явищі виокремлюються певні сторони або аспекти, які аналізуються з позицій конкретних наукових дисциплін, а потім на основі отриманих даних робиться спроба відтворити цілісну картину причин і наслідків кризи, що впливає на систему. У результаті отримуємо дихотомічну транскрипцію кризи (що символічно можна виразити, як $2 + 2 = 4$) і залишається поза увагою ефект синергії (що може бути символічно виражено як $2 + 2 = 5$). Через це ініціатори вироблення та запровадження антикризової стратегії неминуче потрапляють у пастку, коли можливий успіх опанування певних кризових проявів на одному етапі чи в окремо взятій сфері нівелюється невдачею на іншому етапі чи в іншій сфері (що можна символічно виразити як $1 \times 0 = 0$, тоді як має бути так: $1 \times 1 = 1$).

У ситуації невизначеності мета антикризового управління полягає в розробленні та реалізації антикризових рішень, спрямованих на комплексну нейтралізацію найбільш небезпечних чинників, що призводять до кризового стану. Це можливо за двох умов: якщо, з

одного боку, взято до уваги суб'єктивні та об'єктивні причини виникнення кризи в умовах циклічного розвитку системи, а з другого – якщо враховано кумулятивний ефект (синергія) поєднання і взаємного посилення дисфункцій, що виникають в абсолютно різних сферах і відрізняються своєю природою.

Якщо запропоновані експертами/управлінцями антикризові заходи розраховані виключно на подолання вузькоокресленої кризової ситуації і водночас ігнорують інші негативні процеси, які хоч і відбуваються одночасно, але мають іншу природу, вони (такі антикризові рішення) можуть і не дати належного ефекту. Антикризова політика, особливо в реаліях сучасної України, може бути справді ефективною – тобто такою, що спроможна вивести країну з наявної, украй несприятливої ситуації на рейки сталого розвитку, – лише в тому випадку, якщо буде по-справжньому системною (комплексною, багатогранною). Іншими словами, буде реагувати не тільки на окремі кризові явища, а й враховувати всю сукупність криз, з якими доводиться мати наразі справу.

Зрештою, як було зазначено, націє- і державотворення – це обопільний процес. Соціетальна криза в Україні акумулювала в собі цілий комплекс консолідаційно-деконсолідаційних тенденцій, породжених “сплавом” об'єктивних, зумовлених конкретними соціально-історичними обставинами, і суб'єктивних, пов'язаних із соціокультурними та психосоціальними особливостями, чинників, з одного боку, і різних за своїм походженням – ситуаційних і середовищних – чинників, з другого. У різних за масштабом ситуаціях їх специфічний “сплав”, власне, і став тим дестабілізаційним детонатором, який зруйнував мирний поступ українського націєтворення (детальніше див.: Суший, 2018). Це та реальність, у якій наразі формується українська нація в первинному розумінні цього слова. І саме в цьому контексті українське націєтворення означатиме вже не тільки опанування високого мистецтва творення нації, а й свідоме сповідування філософії руйнування в тому сенсі, що кожному з нас потрібна мудрість для долання заскоружлих кліше і стереотипів, для розв'язування вузлів розбрату та розмежувань, для оминання глибинних рифів та мілин на теренах українського націєтворення.

Список використаних джерел

- Афонін, Е., Суший, О. (2015). Закономірності та особливості української суспільної трансформації. *Стратегічна панорама: науково-практичний журнал*, 1, 94–108.
- Бабич, А. (2009). Формування концепції державного антикризового управління в Україні. *Державне будівництво*, 1. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2009_1_6
- Войналович, В., & Білошицький, С. (2013). Консенсусно-компромісні відносини із суспільством у практиці сучасної Української держави: тенденції, проблеми, шляхи гармонізації. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 6 (68), 29–31.
- Єрмолаєв, А. (2014). Єдність країни: місія Сходу. *Дзеркало тижня*, (13). Взято з <http://gazeta.dt.ua/internal/yednist-krayini-misiya-shodu.html>.
- Жаліло, Я., Кононенко, К. & Яблонський, В. (Ред.). (2014). *Системна криза в Україні: передумови, ризики, шляхи подолання: аналітична доповідь*. Київ: НІСД.
- Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів* (2010). Київ: Друкарня “Бізнесполіграф”.
- Львов, Д. (2012). *Архетипическая составляющая организационной культуры*. Автореф. дис. канд. филос. наук. Сибирский федеральный университет, Красноярск.
- Овчаров, А. (2014). Соціально-психологічні чинники суспільної консолідації. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 34 (37), 247–257.
- Парсонс, Т. (1998). *Система современных обществ*. Москва: Аспект Пресс.
- Пирожков, С., Богущкий, Ю., Лібанова, Л., Майборода, О., Рафальський, О., Скрипнюк, О., ... Хамітов, Н. (Eds.) (2017). *Україна: шлях до консолідації суспільства: національна доповідь*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Протасенко, И. (2019). Кризис, общество и государство. В *Социальный кризис и социальная катастрофа* (с. 151–156). Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество.

Рафальський, І. (2014). *Феномен українського національного самовизначення*. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Римаренко, С. (2017). Глобалізація та криза ідентичності. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*, 5-6 (91-92), 171–181.

Сорокин, П. (2017). *Социальная и культурная динамика*. Москва: Академический проект.

Суший, О. В. (2017). Глибинні рифи українського націєтворення: архетипна програма конфлікту. *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 103–121.

Суший, О. (2018.) Консолідаційно-деконсолідаційна поліритмія українського націєтворення. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 1 (11), 209–237.

Суший, О. (2012). *Психосоціальна культура державного управління*. Київ: Світогляд.

Хайдеггер, М. (2001). *Основные проблемы феноменологии*. Санкт-Петербург: Высшая религиозно-философская школа.

Шестопад, Е., Урнов, М., Комаровский, В., Межуев, Б., Федосов, П., & Салуцкий, А. (2009). Кризис в зеркале политической психологии. Круглый стол факультета политологии МГУ. *Политические исследования*, 5, 99–127.

Tenney, A. (1915). Societal Evolution: A Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society. By Albert Galloway Keller. *Science, New Series*, 42 (1084), 498–499.

References

Afonin, E., Sushyy, O. (2015). Zakonomirnosti ta osoblyvosti ukrainskoi suspilnoi transformatsii [Patterns and features of the Ukrainian social transformation.]. *Stratehichna panorama*, 1, 94–108. (in Ukrainian)

Babych, A. (2009). Formuvannya kontseptsii derzhavnogo antykrizovoho upravlinnia v Ukraini [Forming of conception of state antikrisis administration in Ukraine]. *Derzhavne budivnytstvo*, 1. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2009_1_6. (in Ukrainian)

Heidegger, M. (2001). *Osnovnyye problemy fenomenologii* [The Basic Problems of Phenomenology]. St. Petersburg: Vysshaya religiozno-filosofskaya shkola. (in Russian)

Kryza v Ukraini: zony urazhennia. Pohliad sotsiologiv [The crisis in Ukraine: the affected area. The opinion of sociologists] (2010). Kyiv: Drukarnia “Biznespolihraf”. (in Ukrainian)

Lvov, D. (2012). *Arkhetipicheskaya sostavlyayushchaya organizatsionnoy kultury* [The archetypal component of organizational culture]. Abstract of Thesis ... Candidate of Philosophy. Sibirskiy Federalnyy Universitet, Krasnoyarsk. (in Russian)

Ovcharov, A. (2014). Sotsialno-psykholohichni chynnyky suspilnoi konsolidatsii [Socio-psychological factors of social consolidation]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 34(37), 247–257. (in Ukrainian)

Parsons, T. (1998). *Sistema sovremennykh obshchestv* [The system of modern societies]. Moscow: Aspekt Press. (in Russian)

Protasenko, I. (2019). Krizis, obshchestvo i gosudarstvo [Crisis, society and state]. In *Sotsialnyy krizis i sotsialnaya katastrofa* [Social crisis and social disaster] (pp. 151–156). St. Petersburg: Sankt-Peterburgskoye filosofskoye obshchestvo. (in Russian)

Pyrozhekov, S., Bohutskyy, Yu., Libanova, L., Mayboroda, O., Rafal's'kyy, O., Skrypnyuk, O., ... Khamitov, N. (Eds.) (2017). *Ukraina: shliakh do konsolidatsii suspilstva: natsionalna dopovid* [Ukraine: the way to consolidate the society: a national report.]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. (in Ukrainian)

Rafalsky, I. (2014). *Fenomen ukrainskoho natsionalnoho samovyznachennia* [The phenomenon of Ukrainian national self-determination.]. Kyiv: Instytut politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. (in Ukrainian)

Rymarenko, S. (2017). Hlobalizatsiia ta kryza identychnosti [Globalization and identity crisis]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 5-6 (91–92), 171–181. (in Ukrainian)

Sorokin, P. (2017). *Sotsialnaya i kulturnaya dinamika* [Social and cultural dynamics]. Moscow: Akademicheskii projekt. (in Russian)

Sushyi, O. (2017). Hlybynni ryfy ukrainskoho natsiietvorennia: arkhetypna prohrama konfliktu [Deep rifies of ukrainian nation-building: Archetypal program of conflict]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 5 (19), 103–121. (in Ukrainian)

Sushyi, O. (2018). Konsolidatsiino-dekonsolidatsiina polirytmiiia ukrainskoho natsiietvorennia [The consolidative and deconsolidative polyrhythmia of Ukrainian Nation-Building]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky*, 1 (11), 209–237. (in Ukrainian)

Sushyi, O. (2012). *Psykhosotsialna kultura derzhavnoho upravlinnia* [Psychosocial culture of public administration]. Kyiv: Svitohliad. (in Ukrainian)

Shestopal, Ye., Urnov, M., Komarovskiy, V., Mezhuiev, B., Fedosov, P., & Salutskiy, A. (2009). Krizis v zerkale politicheskoy psikhologii. Kruglyy stol fakulteta politologii MGU [The crisis in the mirror of political psychology. Round table of the Faculty of Political Science, MSU]. *Polis. Politicheskoye issledovaniya*, 5, 99–127. (in Russian)

Tenney, A. (1915). Societal Evolution: A Study of the Evolutionary Basis of the Science of Society. By Albert Galloway Keller. *Science, New Series*, 42 (1084), 498–499. (in English)

Voynalovych, V., Biloshytskyy, S. (2013). Konsensusno-kompromisni vidnosyny iz suspilstvom u praktytsi suchasnoi ukrainskoi derzhavy: tendentsii, problemy, shliakhy harmonizatsii [Consensual and compromise relationships with the society in practice of the modern Ukrainian state: tendencies, problems, ways of harmonization]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzhen im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy*, 6 (68), 29–31. (in Ukrainian)

Yermolayev, A. (2014). Yednist krainy: misiia Skhodu [The unity of the country: the mission of the East]. *Dzerkalo tyzhnia*, (13). Retrieved from http://gazeta.dt.ua/internal/yednist-krayini-misiya-shodu_.html (in Ukrainian)

Zhalilo, YA., Kononenko, K., & Yablonskyy, V. (Ed.) (2014). *Systemna kryza v Ukraini: peredumovy, ryzyky, shliakhy podolannia: analitychna dopovid* [Systemic Crisis in Ukraine: preconditions, risks and ways to overcome: analyte. ext.]. Kyiv: NISD. (in Ukrainian)

УДК 316.614 – 053.83:323.1(477)

Жадан Ірина Василівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології політичної поведінки молоді
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-5274-574X
Iryna_zhadan@ukr.net

КОМУНІКАТИВНИЙ ПОТЕНЦІАЛ РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ

Проаналізовано результати дослідження комунікативних практик громадянської самоідентифікації молоді в ракурсі перспектив розвитку компетентної громадянської поведінки. Експліковано смисли комунікативних практик студентства, які гальмують, а почасти й унеможливають розвиток громадянської компетентності, та визначено обставини, сприятливі для трансформування цих смислів у бажані (можливі, ідеальні). З'ясовано, що становлення громадянської компетентності гальмується: а) невідрефлексованістю ціннісних смислів громадянської активності (чому це потрібно мені, спільноті, державі?); б) уявленнями молоді про сучасність і актуальність сенсів індивідуалізації на противагу ідентифікації; в) неартикульованістю цілей громадянської активності молоді (що саме я можу змінити у своєму житті і функціонуванні держави?), що гальмує конструювання прогностичних моделей громадянської активності та її результатів, тож студентство не бачить реальних можливостей для самореалізації у власній державі; г) обмеженістю смислів, що репрезентують інструментальні аспекти громадянської самоідентифікації; д) екстернальністю молоді, яка артикулює прагнення змінювати і контролювати своє життя і водночас відповідальність за все покладає на владу, не переживаючи при цьому когнітивного дисонансу; е) практикуванням молоддю міфів стабільності і справедливості, зокрема і в електоральному виборі; є) схематичністю і дискретністю смислів відповідальності, взаємодії участі, добробуту, які артикулюються як метафори-шаблони, без аналізу детермінант, засобів і форм та наслідків. Визначено ресурси комунікації, які можуть бути задіяні для конструювання тих смислів громадянської активності, які зумовлюють компетентну громадянську поведінку. Змодельовано ситуації комунікації, які стимулюватимуть трансформування метафоричних компонентів комунікативних практик громадянської самоідентифікації молоді.

Ключові слова: громадянська компетентність; ідентифікація; смисли; практики; комунікація.

COMMUNICATION POTENTIAL OF STUDENT YOUTH CIVIC COMPETENCE DEVELOPMENT

Iryna V. Zhadan

Ph. D. in Psychology, Senior Researcher,
Head of the Laboratory of Psychology of Youth Political Behavior,
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-5274-574X
Iryna_zhadan@ukr.net

Abstract. It is analyzed the results of the communication practices of youth's civic self-identification in the context of the development of competent civic behavior. It is explicated

the meanings of youth's communication practices which hinder and often prevent civic competence development; it is also determined the circumstances which are favorable for the transformation of those meanings into desirable (possible, ideal) ones. It is proved that civic competence formation is hindered by a) value meanings of civic participation which are not reflected (what do I, the community, and the state need it for?); b) youth's ideas on the current developments and the actuality of the meanings of individualization as the opposed to identification; c) non-articulated goals of youth's civic participation (what exactly can I change in my own life and in the performance of the state?), which hinders the construction of the prognostic models of civic participation and its results, so the students don't see opportunities for self-realization in their own state; d) restricted character of meanings which represent instrumental aspects of civic self-identification; e) externality of youth which articulates the desire to change and control their lives, and, at the same time, to shift the responsibility onto authorities without experiencing any cognitive dissonance; f) youth's practicing of stability and justice myths, particularly in their electoral choice; g) schematic and discrete character of the meanings for responsibility, participatory interaction, and well-being, which are articulated as metaphor-pattern without analysis of the determinants, means, forms and consequences. It is determined the communication resources which can be involved in the construction of the meanings of civic participation which provide the competent civic behavior. It is modelled the communicative situations which stimulate the transforming of metaphorical components of youth's civic self-identification communication practices.

Key words: civic competence; identification; meanings; practices; communication.

Постановка проблеми. Дослідження комунікативних практик та особливостей їхнього впливу на громадянську і національну самоідентифікацію студентства дало змогу визначити семантичні лакуни та проблемні зони цих процесів. У пропонованій статті отримані результати буде представлено в ракурсі їх упровадження: ми спробуємо на основі співвіднесення ідеального (бажаного, можливого) і реального (фактичного, наявного) у самоідентифікуванні студентства визначити комунікативний потенціал (Калмыков, 2014) розвитку громадянської компетентності молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Згідно з логікою конструктивно-дискурсивного підходу, у річищі якого здійснювалося наше дослідження, комунікація розглядається як процес продукування і відтворення спільних смислів. Відповідно, йтиметься про потенціал трансформування смислів комунікативних практик для розвитку "якостей і кваліфікаційних характеристик" громадян, їхньої здатності і готовності "до примноження не лише особистих, приватних, а й спільних надбань, тобто орієнтації на суспільне благо; їхнього почуття солідарності", "готовності до вчинків, дій зусиль", щодо яких не передбачається матеріальної компенсації (Munkler, 1997, p. 155).

З огляду на виокремлені Дж. Равеном чинники компетентної поведінки, а також специфіку громадянської компетентності (насамперед трансверсальності, спрямованості на вирішення проблем у різних сферах діяльності) до основних детермінант її розвитку відносимо: *готовність до громадянської активності*, спрямованої на спільне благо, яка базується на аналізі ситуації і прогнозуванні наслідків своїх дій; *прагнення змінювати і контролювати* власне життя та *ініціювати зміни* в найближчому оточенні; *готовність і здатність підтримувати тих, хто впроваджує нове* і прагне підвищувати ефективність діяльності; *адекватне сприйняття* власної ролі і ролі інших у функціонуванні спільнот та суспільства в цілому; *адекватність уявлень* про лідерство, відповідальність, взаємодію, рівність, участь, добробут, демократію (Равен, 2002).

Мета статті – визначити комунікативні ресурси розвитку громадянської компетентності молоді на основі зіставлення особливостей комунікативних практик громадянської самоідентифікації студентства з ознаками компетентної поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження особливостей комунікативних практик громадянської самоідентифікації студентської молоді проводилося за авторською методикою у форматі семантичного диференціала, додатково застосовувалася методика “Хто Я?” (М. Куна і Т. Макпартленда в модифікації Т. Румянцевой); метафоричні компоненти комунікативних практик визначалися за спеціально розробленим опитувальником. У дослідженні взяли участь студенти вишів з усіх регіонів України, загалом 483 особи.

На основі аналізу результатів емпіричного дослідження були експліковані ті смисли комунікативних практик громадянської самоідентифікації студентської молоді, які гальмують, а почасти й унеможливають розвиток громадянської компетентності, та визначено комунікативні ресурси трансформування цих смислів у бажані (можливі, ідеальні).

Одним із найбільш артикульованих індикаторів громадянськості, як у наукових джерелах, так і різного роду прикладних моделях, є *громадянська активність*. Згідно з даними нашого дослідження, у комунікативних практиках молоді смисли активності представлені найбільш вагомо й артикуються переважно в контексті особистісного розвитку. Кожен другий опитаний студент вибудовує свою ідентичність з уявлення про громадянську активність як ознаку зрілості особистості (далі в тексті – “активісти”). Але чи йдеться саме про ту активність, яка є індикатором громадянської компетентності?

Наскрізно у всіх комунікативних практиках молоді є тема власного інтересу (вигоди) від громадянської ідентифікації.

Кожен четвертий з тих, хто заявляє про громадянську активність як ознаку зрілості особистості, ідентифікує себе як громадянина на номінальному рівні і переконаний, що індивідуалізація важливіша за ідентифікацію, а тому не готовий ні діяти заради спільного блага, ні ініціювати суспільні зміни.

Більш як 60% “активістів” тяжіють до стабільності й обирають політичні сили, орієнтуючись на лідера, досвід управління державою та обіцянки торжества справедливості і порядку. За таких настановлень проблематичною є здатність молоді підтримувати тих, хто впроваджує нове.

Понад половину “активістів” відповідальність за все, що відбувається в державі, покладають виключно на владу, а переважна більшість (близько 80%) уявляють свою громадянську активність як контроль влади. Цього вочевидь недостатньо для того, щоб можна було говорити про *адекватне сприйняття* власної ролі і ролі інших у функціонуванні спільнот і суспільства в цілому та адекватність уявлень про відповідальність, взаємодію, участь.

На етапі теоретичного аналізу ми припускали, що громадянська самоідентифікація корелює з рівнем суб’єктності особи. За результатами емпіричних досліджень це припущення підтвердилось, але лише частково: виявилось, що комунікативні практики, які репрезентують *смисли громадянської суб’єктності*, фігурують в усіх моделях самоідентифікації, однак суб’єктні інтенції молоді *однозначно не зумовлюють рівень громадянської самоідентифікації*. Це особливо виразно виявилось у дослідженні метафоричних компонентів комунікативних практик молоді: було встановлено, що смисли метафоричних конструктів комунікативних практик, які репрезентують суб’єктні настановлення, відповідають переважно четвертому рівню в усіх моделях самоідентифікації, при цьому почасти декларуються поряд з відверто патерналістськими очікуваннями молоді без жодних ознак когнітивного дисонансу. Ми можемо пояснити це тим, що посилена артикуляція “активізму” як громадянської чесноти призвела до того, що молодь просто засвоїла цю максиму і транслює її, поряд з тезою про пріоритетність цінностей особи, навіть не намагаючись “вбудувати” їх у власну картину світу.

Ідентифікаційні характеристики більшості респондентів відповідають теперішньому часу, а частка таких, що пов’язані з перспективами, побажаннями, намірами, мріями тощо, становить лише 1,7%, тобто молодь не конструє образ власної активності в майбутньому.

Лише чверть респондентів мають намір жити і працювати в Україні. Утім, те, що молодь не уявляє своє майбутнє у власній країні, зумовлюється, на нашу думку, панівним дискурсом, який транслиують сьогодні всі політичні сили, медіа, батьки і педагоги. Вочевидь молодь оперує відверто запозиченими конструктами (на кшталт “я не зможу реалізувати себе”, “не бачу поки що реальних можливостей себе реалізувати” і т. ін.), які декларуються як абсолютно істинні і такі, що не потребують верифікації, переконуючи всіх і самих себе в неможливості самореалізації у своїй країні.

Концептуалізація громадянської самоідентифікації молоді ґрунтується на метафорі “цінності держави для людей”, яка репрезентується метафоричними смислами “беззаперечної цінності”, “обміну”, “безпеки” та “знецінення держави”.

Найбільш продуктивною для конструювання національної і громадянської ідентичності виявилася метафора беззаперечної цінності держави. Серед респондентів, які вибудовують свою громадянську самоідентифікацію з цієї метафори, найбільше тих, хто оперує смислами рівня метафор-регуляторів практичної діяльності, які Д. Бікертон відносив до зони розвитку (Bickerton, 1969). Вони частіше за інших долучаються до громадянських ініціатив та орієнтовані на вирішення проблем, прагнуть змінювати життя на краще, розглядають активне громадянство як інструмент змін на краще власного життя і країни. Водночас респонденти цієї групи частіше почуваються цілком вільними людьми і не збираються обмежувати свою свободу заради інших (табл.), що не кореспондується з цінністю відповідальної свободи як ознаки компетентної громадянськості.

Таблиця

Рівні метафоричних смислів комунікативних практик у різних моделях громадянської та національної самоідентифікації студентської молоді

Показники громадянської самоідентифікації	Метафора: цінність держави для людей			
	Знецінення	Безпека	Обмін	Беззаперечна цінність
суб'єктність життєвої позиції	4	4	4	4
прийняття громадянської відповідальності	3-4	3	3	3
потреба у свободі	3-4	2	2	2
залучення до громадянської взаємодії	3	4	4	4
часова орієнтація	4	4	4	4
дистанційованість влади	1	2	2	2
інтегрованість у проблеми спільноти	1	3	3	3
сенс громадянства	1	4	4	4
форми прояву громадянськості	4	3	2	4

Найменш продуктивною для конструювання громадянської ідентичності виявилася метафора знецінення держави – рівні метафоричних смислів комунікативних практик громадянської самоідентифікації респондентів, які обрали її як базову, виявилися найнижчими за більшістю параметрів, а за параметрами дистанційованості влади, інтегрованості в проблеми спільноти та цілей (сенсу) громадянства відповідали рівню знакової репрезентації, чого взагалі не траплялось в інших кластерах. Водночас представники цієї групи частіше за інших, коли йдеться про потребу у свободі, практикують метафори вищих рівнів, артикулюють потребу у свободі самостійно приймати рішення і

визначати своє життя та усвідомлюють, що їхня свобода закінчується там, де починається свобода інших.

Рівні метафоричних смислів комунікативних практики молоді, які вибудовують громадянську ідентичність з моделей безпеки та обміну, співмірні за всіма показниками, відмінності виявлені лише в метафорах активності (перші частіше практикують метафори на рівні конструювання смислів активності, а другі – на рівні інтерпретації). При цьому серед респондентів, які вибудовують ідентичність із метафори обміну, достовірно більше тих, хто практикує метафоричні смисли нижчих рівнів, коли йдеться про прийняття громадянської відповідальності, дистанційованості влади та інтегрованості в проблеми спільноти.

Метафоричні смисли, що репрезентують дистанційованість влади, у жодній з моделей самоідентифікації молоді не сягають вище рівня інтерпретації. Переважно на рівні інтерпретації смислів залишаються і метафоричні конструкти, які репрезентують потребу у свободі (виняток становить модель знецінення держави, яку практикує найменше молоді). Відтак можемо говорити про брак готовності до співробітництва на засадах довіри, а отже і компетентної громадянської поведінки.

Узагальнюючи викладене, можемо констатувати, що базові смисли громадянської самоідентифікації молоді не відповідають тим, які потрібні для розвитку громадянської компетентності, оскільки:

а) молодь не відрефлексовує ціннісні смисли громадянської активності (чому це потрібно мені, спільноті, державі?), а значить, навряд чи можна говорити про вмотивовану громадянську активність;

б) сенси індивідуалізації видаються респондентам більш сучасними і продуктивними, ніж сенси ідентифікації; ці процеси сприймаються як різноспрямовані, а сама громадянська ідентифікація розцінюється як обмеження індивідуальності;

в) цілі громадянської активності молоді (що саме я можу змінити у своєму житті і функціонуванні держави?) дуже звужені і загалом недостатньо артикульовані в комунікативних практиках. Обмежені уявлення про цілі гальмують і конструювання прогностичних моделей громадянської активності та її результатів; мабуть, саме тому студентство не бачить реальних можливостей для самореалізації у власній державі;

г) смисли, що репрезентують інструментальні аспекти громадянської самоідентифікації, не передбачають активність, орієнтовану на розвиток (ідентифікація розглядається переважно як можливість контролювати владу й отримати захист, підтримку тощо), а часом до того ж негативно забарвлені (молодь вбачає у громадянській активності загрози для цілісності держави, а активістів нерідко підозрює в намаганні вирішити свої особисті проблеми). Останнє, на нашу думку, зумовлено ще й тим, що медіа все частіше вдаються до акцентування негативних мотивів, прикладів, наслідків активності громадян; громадські активісти все частіше пишуть у соціальних мережах про емоційне вигорання і виснаження, а громадські об'єднання обстоюють інтереси своїх членів, почасти ігноруючи інтереси решти громадян;

д) артикулюючи готовність і прагнення змінювати і контролювати своє життя, молодь виявляє екстернальність, коли йдеться про відповідальність за себе і свій добробут, при цьому не переживаючи когнітивного дисонансу, що свідчить про дискретність простору смислів громадянської самоідентифікації молоді;

е) попри декларації самої молоді та очікування спільноти щодо її відкритості до змін студентство прагне стабільності і практикує міфологію справедливості, у тому числі й в електоральному виборі, що не свідчить про готовність впроваджувати нове чи підтримувати тих, хто це робить;

є) смисли відповідальності, взаємодії, участі, добробуту в комунікативних практиках молоді схематичні і дискретні, артикулюються на рівні метафор-шаблонів, без усвідомлення детермінант, засобів і форм та наслідків.

Які ж ресурси комунікації можуть бути задіяні для конструювання тих смислів громадянської активності, які відповідають уявленням про громадянську компетентність?

Слід визнати, що освіта загалом задовільно забезпечує формування когнітивної складової громадянської компетентності молоді. Водночас формування таких елементів компетентності, як готовність до активності, спрямованої на спільне благо; прагнення змінювати і контролювати власне життя; готовність і здатність підтримувати тих, хто впроваджує нове; зрештою, адекватність громадянських уявлень і сприйняття власної ролі, *неможливе без консенсусу спільноти щодо прийнятних форм, мотивацій і способів громадянської активності.*

На наше переконання, артикуляція цих проблем на різних рівнях комунікативної взаємодії дасть змогу молоді позбутися дискретності, поверховості смислів громадянської самоідентифікації і сприятиме розвитку громадянської компетентності.

Задля подолання дискретності смислів громадянської самоідентифікації, розвитку здатності молоді до аналізу, рефлексії і прогнозування наслідків громадянської активності можемо запропонувати можливі варіанти дизайну комунікативних “інтервенцій”:

- артикуляція кола проблем (громад, соціальних груп і суспільства в цілому), які не можуть бути вирішені без участі громадян;
- артикуляція найближчих і віддалених цілей громадянської активності на кожному з рівнів;
- обговорення прийнятності тих чи тих форм громадянської активності, визначення обмежень;
- артикуляція обмежень, пов’язаних з реалізацією права особи на свободу (відповідальна свобода);
- обговорення очікувань щодо держави (якщо в основі взаємодії – обмін, то що можуть гарантувати громадяни державі і що має гарантувати держава громадянам?; якщо цінність держави не визнається, то яких очікувань слід позбутися?);
- обговорення очікувань громадян щодо влади (зокрема акцентування причин непродуктивності таких конструктів, як “справедливість”, “піклування про людей” тощо; артикуляція смислів довіри і солідарності);
- рефлексія переживань, пов’язаних з успішним і неуспішним досвідом (своїм і чужим) громадянської активності;
- артикуляція теми соціальної відповідальності, зокрема у контексті проблем екології, корупції, електорального вибору тощо;
- конструювання прогностичних моделей розвитку актуальних ситуацій (очікування, ресурси, обмеження, ціна результату), у яких активність і якість вибору громадян є вирішальними (вибори, референдуми, збори громад тощо).

Окрему увагу слід приділити трансформуванню практик самопроектування майбутнього. Найбільш продуктивною формою такої комунікації є ділові ігри. Загальна модель гри, яка допоможе молоді побачити ситуацію з різних боків і переосмислити завчені практики, може бути такою:

- 1) унаочнення образу майбутнього і способу його досягнення (Яким я бачу себе у 25 років? Що я маю для цього зробити? Чого я очікую від держави (батьків, влади)?);
- 2) конструювання прогностичних моделей досягнення бажаного у своїй і чужій країні з огляду на: емоційні чинники, ресурс соціального капіталу, індивідуально-психологічні особливості, адаптаційні ресурси тощо;
- 3) SWOT-аналіз перспектив самоздійснення, втрат і здобутків на цьому шляху та унаочнення їх у метафоричних конструктах.

У кожному з епізодів стратегія і технологія визначаються під конкретне завдання – артикуляції, інтерпретації, коригування, конструювання чи реконструювання смислів комунікативних практик самоідентифікації. З огляду на особливості метафоричних компонентів комунікативних практик, які розставляють акценти, дають змогу визначити ціннісні орієнтири; привертають та утримують увагу, насичують комунікацію виразними образами, здатними надовго зберігатися в пам’яті (Гутнер, 2008), варто окрему увагу приділити зміні статусу наявних і конструюванню нових метафор.

Висновки.

1. Смысл коммуникативных практик гражданской самоидентификации молодежи властиві: дискретність, суперечливість, схематичність, спрямованість на індивідуальну вигоду. Смысли відповідальної свободи, розвитку, довіри і співробітництва, які є основою компетентної громадянської поведінки, у практиках молоді практично не артикульовані.

2. Развитие гражданской компетентности на основе такого уровня практик самоидентификации молодежи не выдается возможным. Тому одним із нагальних завдань освіти, медіа, громадянського суспільства має бути створення комунікативного середовища і здійснення “інтервенцій”, які сприятимуть трансформуванню смислів комунікативних практик громадянської самоидентифікації молоді.

Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у визначенні соціально-психологічних чинників середовища, сприятливого для розвитку громадянської компетентності.

Список використаних джерел

Гутнер, Г. Б. (2008). Смысл как основание коммуникативных практик *Эпистемология & философия науки*. Т. XVIII, 4, 44–52.

Калмыков, А. А. (2014). Понятие “коммуникативный потенциал” в системе категорий коммуникативных наук. *Журналист. Социальные коммуникации*, 2 (14), 13–22.

Равен, Дж. (2002). *Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация*. Пер. с англ. Москва: Когито-Центр.

Bickerton, D. (1969). Prolegomena to Linguistic. Theory of Metaphor. *Foundations of Language*, 5 (1), 34–52.

Münkler, H. (1997) Der kompetente Bürger. В А. Klein, R. Schmalz-Bruns (Eds.), *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (с. 153–172). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung.

References

Bickerton, D. (1969). Prolegomena to Linguistic. Theory of Metaphor. *Foundations of Language*, 5 (1), 34–52. (in English)

Gutner, G. B. (2008). Smysl kak osnovaniye kommunikativnykh praktik [Meaning as the basis of communicative practices]. *Epistemologiya & filosofiya nauki*, V. XVIII, 4, 44–52. (in Russian)

Kalmykov, A. A. (2014). Ponyatiye “kommunikativnyy potentsial” v sisteme kategoriy kommunikativnykh nauk [The concept of “communicative potential” in the system of categories of communicative sciences]. *Zhurnalist. Sotsialnyye komunikatsii*, 2 (14), 13–22. (in Russian)

Münkler, H. (1997) Der kompetente Bürger. In A. Klein, R. Schmalz-Bruns (Eds.), *Politische Beteiligung und Bürgerengagement in Deutschland Möglichkeiten und Grenzen* (pp. 153–172). Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung. (in German)

Raven, J. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya* [Competence in modern society: identification. development and implementation]. Moscow: Kogito-Tsentr. (in Russian)

УДК 316.6:304.043.5

Позняк Світлана Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-0646-4933
svspoznyak@gmail.com

**КОМУНІКАТИВНІ ПРАКТИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ
ЯК ІНДИКАТОР ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ
СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ**

Описано основні положення теоретичних підходів до дослідження комунікативних практик соціальної взаємодії, окреслено параметри комунікативних практик у ситуаціях громадянської самоідентифікації молоді, а також представлено й обговорено результати емпіричного дослідження комунікативних практик студентства в контексті розвитку його громадянської компетентності. Дослідження комунікативних практик проводилося в межах конститутивної моделі комунікації, де комунікація розглядається як первинний конститутивний соціальний процес і спосіб пояснення психологічних, соціальних, культурних та економічних явищ у суспільстві. За параметри комунікативних практик взято довіру і взаємність, толерантність та взаємоповагу, ідентичність, лояльність та патріотизм, визнання норм взаємодії та готовність до їх легітимізації, правосвідомість і відповідальність, налаштованість на участь і досягнення порозуміння. Емпіричне дослідження, в якому взяли участь студенти різних регіонів країни, проводилося за допомогою методів психосемантики та проєктивних методів і спеціально розробленого опитувальника. На основі результатів дослідження встановлено, що семантичне поле практик студентства означається смислами довіри, відповідальності і національної ідентичності, а основними сенсами, які регламентують соціальну комунікацію, є толерантність, взаєморозуміння і взаємоповага, лояльність і правосвідомість. Рівень довіри між комунікантами та ступінь залученості у взаємодію визначають тип комунікативних практик, які реалізуються молоддю: це практики відсторонення, деліберативні практики, партиципативні практики та практики уникання. Більшість регіональних відмінностей пов'язані зі шкалою “порозуміння і табу”, а найодноріднішим виявився семантичний вектор громадянської позиції. Узагальнення результатів дослідження показало наявність розриву між ступенем артикуляції сенсів довіри, національної ідентичності, взаєморозуміння та правосвідомості і браком у респондентів досвіду їх переживання в ситуаціях громадянського залучення, що перешкоджає розвитку громадянської компетентності.

Ключові слова: комунікація; комунікативні практики; соціальна взаємодія; студентська молодь; громадянська самоідентифікація; громадянська компетентність.

**COMMUNICATION PRACTICES OF SOCIAL INTERACTION
AS AN INDICATOR OF STUDENT YOUTH CITIZENSHIP COMPETENCE**

Svitlana I. Poznyak

Ph. D. in Psychology, Senior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Youth Political Behavior,
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-0646-4933
svspoznyak@gmail.com

Abstract. There are described the main provisions of the theoretical framework for the investigation of communication practices of social interaction, parameters of the communication practices in the situations of youth civic self-identification, as well as findings of the survey of the youth communication practices as an indicator of citizenship competence. The study of the communication practices is conducted within the framework of the constitutive model of communication, where it is interpreted as a primary constitutive social process and a fundamental means of explaining psychological, social, cultural and economic phenomena. The parameters of the communication practices identified and used for the survey are trust, reciprocity, tolerance and mutual respect, identity, loyalty and patriotism, acceptance of the effective norms and readiness to provide for their legitimacy, responsibility, law obedience, willingness to participate and reach consent. The survey which participants were students from different regions of the county was conducted by psychosemantic and projective methods with the help of a specially designed questionnaire. The survey outcomes prove that the semantic space of student communication practices is determined by the meanings of trust, responsibility, and national identity. The main senses that regulate student social communication are tolerance, mutual understanding and respect, loyalty and law awareness. The level of trust between the communicators and the degree of their involvement in interaction determine the types of the communication practices realized by young people: they are practices of detachment, deliberation, participation, and avoidance. Most of the regional differences were identified within the “consent and taboo” scale. The “citizenship” scale turned out to be the most homogeneous. The main problem zone in the student communication behavior that hinders citizenship competence development is the gap between the degree of actualization of senses of trust, national identity, mutual understanding and law awareness, on one hand, and lack of their experience in actual situations of civic participation.

Key words: communication; communication practices; social interaction; student youth; civic self-identification; citizenship competence.

Постановка проблеми. В умовах інформаційного суспільства теорія соціальної комунікації є однією з основних методологічних баз дослідження соціальних явищ і процесів. Комунікація трактується як первинний конститутивний соціальний процес, як фундаментальний спосіб пояснення психологічних, соціальних, культурних та економічних феноменів, а суспільство – як структура, яка відтворює себе і має цілісний та системний характер завдяки комунікативним зв'язкам своїх членів. Конститутивна модель комунікації є метамоделлю, яка відкриває концептуальний простір для взаємодії інших моделей комунікації (риторичної, семіотичної, феноменологічної, соціокультурної, рефлексивної тощо) і розглядає комунікацію як соціальну практику (Craig, 1999; 2009; McDougall, 2016), залучаючись до якої суб'єкт конструює не тільки навколишню соціальну та політичну реальність, а й своє “я” як соціально-культурний, соціально-політичний конструкт. Такий підхід до дослідження комунікації дає змогу знайти відповіді на важливі соціальні питання (на кшталт хто і яким чином бере участь у соціальних процесах, які конструюють ідентичність членів суспільства, норми і правила соціальної комунікації) (Deetz, 2005). Він віддзеркалює зміни в суспільстві і має практичне й політичне значення. Адже, як наголошує Р. Крейг, теорії комунікації історично та культурно закорінені (Craig, 2009).

Термін “комунікація” використовують для позначення спектру дій – комунікативних практик. У процесі реалізації комунікативних практик відбувається вибір індивідом дій, які забезпечують адекватне сприймання і передавання інформації в конкретних ситуаціях, зокрема ситуаціях громадянського залучення. У них індивід репрезентує систему знань, норм, цінностей та зразки поведінки, які прийняті в цьому комунікативному середовищі (Зотов, 2010), інтерпретує їх та конструює нові смисли щодо цілей, способів та правил взаємодії. Отже, комунікативні практики соціальної взаємодії можуть бути одним з індикаторів громадянської компетентності, а аналіз досліджень комунікативних практик – інструментом виявлення особливостей і тенденцій розвитку соціальних компетенцій як одного з її складників, що забезпечує здатність громадянина до успішної реалізації своїх прав і свобод у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Комунікативну практику досліджують як різновид соціальної практики. Власне, соціальна практика – поняття, трактування якого спирається на теорію соціальної дії, розвинута в концепціях М. Вебера і Т. Парсонса. Дослідники тлумачили соціальні дії як спланований комплекс вчинків і засобів соціальної взаємодії, які індивід або соціальна група використовують для того, щоб змінити поведінку та позицію інших людей або груп (Вебер, 1990; Парсонс, 1998).

Поняття соціальних практик досліджували П. Бурдьє, Е. Гідденс, П. Бергер і Т. Лукман. Зокрема, П. Бурдьє, на відміну від М. Вебера, вважає практики рутинними прийомми, слабо усвідомленими і не завжди доступними для раціоналізації. Дослідник вводить поняття *габітусу*, під яким розуміє сукупність схильностей індивіда або групи поводитися певним чином, що складаються в процесі соціалізації індивіда в певному соціальному середовищі і структурують його уявлення, соціальні практики (Бурдьє, 1993) і комунікацію зокрема. Ідентичність *габітусів* і використання спільного *тезауруса* (типового сприйняття та семантичного відображення навколишнього світу) дають змогу досягати більш ефективної комунікації.

Узагальнюючи результати наукових спроб концептуалізації соціальних практик, а отже, і комунікації як їх різновиду, Г. Гарфінкель виокремлює такі їхні основні ознаки: колективний характер, рутинність, можливість спостереження та рефлексивність (Гарфінкель, 2007).

С. Московічі, описуючи комунікацію, називає її “грою” з декількома учасниками, що має свою форму і структуру. Будь-яка розмова, завжди певним чином організована, має певну мету, а її результатом є досягнута учасниками згода. Московічі підкреслює наявність координації, взаємодії, “взаємозалежності рішень”, наближення інтересів та досягнення згоди, а отже і співпраці, на що саме і спрямована комунікація. Не виключається також і певна частка змагання (Московичи, 2007).

Спрямованість комунікативної дії на взаєморозуміння підкреслює Ю. Габермас. На його переконання, комунікація як соціальна практика є засобом збереження та оновлення консенсусу, досягнення солідарності та стабільності суспільства: якщо учасники комунікації мають спільне розуміння ситуації, в якій здійснюється комунікативний акт, вони можуть цілеспрямовано й адекватно діяти (Хабермас, 2000). Досягається ж певний рівень взаєморозуміння не тільки шляхом самовираження та обміну інформацією на основі спільних смислів, а й завдяки генеруванню смислів (Cronen, 1995).

З огляду на вищезазначене, *модель комунікативної практики* відображає комунікативну дію, спрямовану на спільне створення нової реальності за допомогою 1) системи знаків, символів та смислів, якою володіють суб'єкти комунікації; 2) системи законів і правил, які уможливають соціальний обмін (відповідність, взаємність, контрактуалізація, вплив); 3) знання та досвіду застосування засобів та правил комунікації; 4) спільних знань та спільних цілей суб'єктів комунікації.

Отже, комунікативна практика ґрунтується на колективному досвіді і відображає три основні функції комунікації: *діалогічну* (процес конструювання нових смислів, інтерпретації та створення нових норм та правил життєдіяльності), *діяльнісну* (спільна діяльність учасників комунікації, у процесі якої узгоджуються погляди на соціальні явища та дії щодо них) та *семіотичну* (об'єктивація соціального оточення за допомогою знаків та символів і трансформація смислів у соціальному просторі та часі) (Зотов, & Лысенко, 2010).

Результати аналізу концепцій соціальної взаємодії та соціального капіталу (Coleman, 1990; Nahapiet, & Ghoshal, 1998; Татарко, 2012) дають змогу визначити параметри комунікативних практик, які забезпечують успішну соціальну взаємодію. Вони об'єднані у три групи: *ставленнєві* (довіра, взаємність, прийняття норм та цілей співпраці, визнання відповідальності); *когнітивні* (спільні змісти та смисли, на яких ґрунтується взаємодія) та *поведінкові* (настановлення та готовність суб'єкта створювати соціальні зв'язки з іншими).

У процесі соціальної комунікації відбувається самоідентифікація суб'єкта, який під час взаємодії з іншими в різних контекстах та ролях (громадянській зокрема) формує уявлення про себе, яке певною мірою є відображенням себе як “узагальненого іншого” (Матяш, 2004). У контекстах громадянської взаємодії відбувається громадянська самоідентифікація, яка стосується насамперед вірувань та поглядів громадян на свої взаємовідносини з політичною спільнотою та іншими громадянами, а також їхніх ставлень до держави, суспільства, громади і власної політичної ефективності.

Основними показниками комунікативних практик, які актуалізують процес громадянської самоідентифікації молоді і можуть розглядатися як індикатори громадянської компетентності, є: політико-правова освіченість; розуміння принципів і цінностей демократичної взаємодії та готовність до їх застосування; лояльність до політичної спільноти, патріотизм; правосвідомість і відповідальність; толерантність; громадянські чесноти; політична і громадянська активність (Позняк, 2013).

Мета статті – окреслити параметри комунікативних практик соціальної взаємодії у ситуаціях громадянської самоідентифікації молоді, а також представити та обговорити результати окремих етапів емпіричного дослідження комунікативних практик у контексті розвитку громадянської компетентності студентської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Представлені результати аналізу концептуальних підходів до трактування комунікативних практик і проблем соціальної взаємодії дали змогу визначити параметри комунікативних практик, на основі яких здійснювалось емпіричне дослідження комунікативної поведінки студентської молоді. Такими параметрами є: довіра; взаємність зобов'язань та очікувань; толерантність та взаємоповага, рівність; ідентичність (соціальна, у тому числі громадянська, етнічна); лояльність до групи (у тому числі політичної спільноти) та патріотизм; громадянські чесноти; визнання чинних норм взаємодії (у тому числі політкоректність, табу) і готовність до їх легітимізації; правосвідомість і відповідальність; політична ефективність та інтерес; налаштованість на громадянську залученість; налаштованість на досягнення порозуміння.

Емпіричне дослідження комунікативних практик студентства здійснювалось у два етапи: 1) операціоналізація теоретичної моделі дослідження із застосуванням глибинного інтерв'ю; 2) побудова семантичної структури комунікативних практик студентства (психосемантичне дослідження та метод незакінчених речень) і визначення найпродуктивніших з позицій громадянської самоідентифікації форм соціальної взаємодії за спеціально розробленим опитувальником. У дослідженні брали участь 222 респонденти з різних регіонів країни. Детально методику і процедуру дослідження, а також результати кожного з його етапів описано в попередніх публікаціях (Позняк, 2017). Тут ми узагальнимо виявлені тенденції щодо комунікативних стратегій, семантичних і диспозиційних особливостей комунікативних практик студентства, представимо їхні регіональні відмінності, визначені в ході порівняльного дослідження, та обговоримо отримані результати в контексті артикульованих у них ознак громадянської компетентності студентства.

На основі узагальнення результатів аналізу даних глибинного інтерв'ю було встановлено, що комунікативним стратегіям соціальної взаємодії студентської молоді властиві лібералізм і толерантність до інших думок; неприйняття радикалізму та уникання тем, пов'язаних з релігійними поглядами. Виявлено тенденції до артикуляції тем національної ідентичності, а також невизначеність щодо етнічної ідентичності. Сенсами комунікації з однолітками, сусідами, представниками інших поколінь є спільність інтересів, рівність; комунікації в сім'ї – підпорядкування спільно встановленим правилам; комунікації з владою – очікування верховенства права і забезпечення прав людини.

З огляду на результати інтерв'ю було запропоновано типологію комунікативних практик соціальної взаємодії, яка становить інтерес з погляду проявів соціальних аспектів громадянської компетентності – готовності та здатності до політичного і громадянського залучення та взаємодії. Типологія описує чотири типи практик: *партICIPативні*, *деліберативні*, *практики уникнення* та *практики відсторонення*.

Основні критерії, які було покладено в основу запропонованої типологізації, такі: ступінь залучення; рівень довіри і взаємності; ступінь прийняття правил взаємодії та відповідальності; можливості для досягнення згоди; глибина ідентифікації та взаєморозуміння; валентність ідентичності.

Базовою ознакою партиципативних практик є активне залучення в комунікацію, яке ґрунтується на високому рівні довіри та взаємності суб'єктів комунікації, об'єднаних спільними інтересами та цілями і пошуком можливостей їх реалізації. Вони також характеризуються високим рівнем ідентифікації з групою, яка є однорідною (вузький радіус ідентифікації), та позитивною ідентичністю. Учасники комунікації не тільки приймають “правила гри”, а й беруть участь у розвитку і, за необхідності, у зміні чинних правил, якщо вони суперечать поставленій меті, поділяють відповідальність за їх дотримання.

Деліберативні практики вирізняються нижчою активністю залучення у взаємодію, яка може мати як неформальний, так і формальний характер; довірою між суб'єктами комунікації, яка будується на статусі, авторитеті, віці тощо, і більшою дистанцією між ними. Інтереси та цілі учасників комунікації не завжди збігаються або збігаються ситуативно, що вимагає глибокого та обережного обговорення проблем, аби зблизити позиції і підтримати інтерес до інших думок. Тут можна говорити про ідентифікацію ширшого радіуса та гетерогенність груп, у яких взаємодіє суб'єкт комунікації, а також позитивну ідентичність. Учасники взаємодії приймають та підтримують усталені правила, однак рівень відповідальності за їх дотримання нижчий.

Комунікативні практики уникання можуть бути ознакою формальної і неформальної сфер взаємодії, в основі якої – ставлення довіри та взаємності, характерні як для гомогенних груп, об'єднаних спільними цілями, так і для гетерогенних груп, спільність інтересів і цілей яких ситуативна; ідентифікація вузького та більш широкого радіуса із зростанням дистанції між комунікантами; позитивна ідентичність учасників комунікації. Відмітною ж особливістю таких комунікативних практик є уникнення обміну думками зі спірних питань та неналаштованість на зближення позицій щодо проблем, які актуалізують суперечності між суб'єктами комунікації і можуть спричинити конфлікт та порушення правил взаємодії, а отже, призвести до відмови від співпраці.

Що ж до комунікативних практики відсторонення/очікування, то їхніми ознаками є непряме формальне залучення, що ґрунтується на низькому рівні довіри, розмитій ідентифікації широкого радіуса та негативній ідентичності. Комуніканти не налаштовані на співпрацю і досягнення згоди, оскільки не мають уявлення про спільні інтереси й спільну мету і не бачать можливостей для обговорення та зближення позицій. Формально вони змушені “тримати” за встановленими для них правилами і частіше демонструють нігілістичне або протестне ставлення до них. Підпорядковуючись правилам, але не беручи участі в їх розвитку та підтримці, комуніканти відсторонюються від взаємодії, через що частково втрачають свою суб'єктність у ній. Вони очікують змін, зумовлених переминою часів, зовнішнім впливом, зміною поколінь тощо.

Завдяки аналізу одномірного розподілу даних психосемантичного дослідження комунікативної поведінки студентства було виявлено диференціацію в застосуванні визначених типів практик. У комунікації з владою молодь частіше вдається до практик відсторонення, у взаємодії з найближчим оточенням частіше використовує партиципативні практики, а деліберативні практики реалізуються переважно під час взаємодії у площині “громадянин – суспільство”; практики уникання реалізуються в різних сферах взаємодії і найчастіше виявляються як тактики політкоректності або табу.

Інтерпретація даних психосемантичного етапу дослідження і побудована факторна модель семантичного простору комунікативних практик студентства засвідчили, що найбільш артикульованими в його практиках є смисли довіри і відповідальності (F_1) та національної належності (F_2 – “національна ідентичність і національний характер”). Далі послідовно представлені смисли: “громадянська позиція” (F_3), “правила соціальної комунікації” (F_4), “комунікативні преференції” (F_5), “порозуміння і табу” (F_6).

Оскільки в опитуванні брали участь респонденти різних регіонів країни, ми спробували виявити деякі тенденції щодо регіональних особливостей їхньої комунікативної поведінки. Нижче наведено параметри, за якими було виявлено достовірні відмінності в ході опрацювання емпіричних даних. Їх згруповано і представлено за попередньо визначеними семантичними векторами комунікативних практик студентства.

Довіра і відповідальність:

- респонденти сходу частіше, ніж опитувані центру ($P \leq 0,001$) та заходу ($P \leq 0,001$), стверджують, що в більшості випадків їм вдавалося отримати від викладачів відповіді на питання щодо актуальних політичних проблем;
- опитувані півдня та центру частіше, ніж заходу, підтверджують думку, що їхні однолітки в розмовах про політику зазвичай повторюють думки своїх батьків ($P \leq 0,001$ та $P \leq 0,05$, відповідно).

Очевидно, що достовірні відмінності параметрів семантичного вектора довіри і відповідальності в смисловій структурі комунікативних практик студентства різних регіонів є доволі незначними. Опитувані заходу демонструють нижчий рівень довіри до викладачів у розумінні політичних питань порівняно зі студентами центру. Вони також рідше звіряють свої думки з думками своїх батьків на відміну від респондентів центрального та південного регіонів.

Національна ідентичність і національний характер:

- на заході достовірно більше респондентів, ніж на сході ($P \leq 0,001$), півдні ($P \leq 0,001$) та в центрі ($P \leq 0,05$), зазначають, що їм близьке все українське і українська культура зокрема;
- на півдні достовірно меншою, ніж на сході, є кількість опитаних, упевнених у тому, що українці – боязкі та обережні і завжди остерігаються потрапити в якусь пастку ($P \leq 0,05$);
- на сході більше, ніж у центрі, тих, для кого належність до етнічної групи не є предметом їхніх глибинних переживань ($P \leq 0,05$).

Виявлені достовірні відмінності свідчать про те, що у студентства заходу країни смисли національної та культурної ідентичності є більш актуалізованими, ніж у представників інших регіонів. Респонденти сходу, порівняно із респондентами півдня, більше зважають на особливості національного характеру, які впливають на довіру та взаємодію в суспільстві. При цьому студенти сходу менше зважають на свою етнічну належність, ніж їхні однолітки в центрі.

Громадянська позиція:

- у південному регіоні достовірно більша частка опитуваних, ніж у центрі, вважає, що політику варто обговорювати, відсторонюючись від проблем окремих людей і зважаючи на суто загальне благо ($P \leq 0,01$).

З огляду на вищезазначене структура семантичного вектора громадянської позиції в комунікативних практиках студентів різних регіонів є однорідною. Винятком стала акцентуація пріоритету загального блага над індивідуальним у відповідях респондентів південного регіону (у порівнянні із центральним).

Правила соціальної комунікації:

- респондентів, які погоджуються з тим, що не має значення, якою мовою говорить співрозмовник, головне – щоб його розуміли, достовірно більше на півдні ($P \leq 0,05$) і на сході ($P \leq 0,05$) порівняно із центром;
- респондентів, які визнають, що не обговорюють із друзями суспільно-політичні проблеми, аби уникнути конфліктів, достовірно більше на півдні, ніж у центрі ($P \leq 0,05$), на заході країни ($P \leq 0,001$) і на сході ($P \leq 0,05$);
- у південному регіоні частіше, ніж на заході ($P \leq 0,01$) і в центрі ($P \leq 0,05$), опитувані вважають, що треба бути дуже обережним, коли спілкуєшся з віруючим на релігійні теми;

– на сході достовірно більша частка опитуваних, ніж на півдні ($P \leq 0,05$) і в центрі ($P \leq 0,01$), погоджується з тим, що політкоректність є неодмінною умовою успішного спілкування в суспільстві.

Отже, смисли, пов'язані з регламентацією комунікативних практик у студентства півдня видаються більш актуалізованими, ніж у респондентів інших регіонів. Так, досліджувані півдня частіше за інших вважають за краще не обговорювати спірні питання, аби уникнути конфліктних ситуацій, та зважати на уразливість віруючих, коли обговорюються релігійні питання. Поряд з тим, як і молодь сходу, респонденти півдня частіше (порівняно зі студентами центрального регіону) не зважають на мову спілкування. Головне – досягти порозуміння. Також представники обох регіонів частіше, ніж респонденти центру, не вважають політкоректність запорукою успішної соціальної взаємодії.

Порозуміння і табу:

Смислова представленість семантичного вектора порозуміння і табу виявилася найбільш неоднорідною у представників різних регіонів (табл.). Якщо респонденти півдня частіше підтверджують, що не мають проблем щодо спілкування, і наголошують на рівності (статусній, матеріальній, віковій) та схожості цінностей і поглядів як чинниках успішної взаємодії, то представники заходу менше зважають на різний матеріальний рівень, статус і вік як перепони для успішного спілкування, хоча й частіше підтримують думку, що громадяни старшого покоління сприймають світ зовсім інакше, ніж молодь. Не є для них перпоною і радикалізм у поглядах співрозмовників. Представники сходу частіше за молодь півдня висловлюють сумніви у відсутності проблем у взаємодії своїх однолітків і вбачають їх причину в незбігу інтересів і рівня знань, різниці у віці та статусі. Водночас у спілкуванні з однолітками в них немає заборонених тем. Студенти центру також частіше підтверджують, що не мають заборонених тем у спілкуванні з однолітками, а жарти допомагають їм подолати розбіжності в поглядах. Вони поділяють думку респондентів зі сходу про причини відсутності порозуміння між співрозмовниками та разом з представниками сходу й півдня наголошують на радикалізмі як ще одній перепоні для успішної взаємодії.

Узагальнення результатів порівняльного аналізу свідчить про те, що налаштованість на досягнення згоди, запобігання конфліктам, довіра до батьків та викладачів і пріоритет спільного блага більше актуалізовані в комунікативних практиках студентів південного регіону. На противагу молоді півдня на заході молодь менше зважає на фактори віку, статусу, соціального становища та регламентацію соціальної взаємодії в цілому. У її комунікативній поведінці більше актуалізуються національна і культурна ідентичність, самодостатність та незалежність. Комунікативні практики студентів сходу, так само як і представників півдня, орієнтовані на порозуміння й досягнення згоди, однак не за рахунок більшої регламентації та уникання спірних питань, а, навпаки, їх актуалізації та обговорення як з однолітками, так і з батьками та викладачами, які користуються довірою та авторитетом. Студенти центру також декларують довіру до найближчого оточення, авторитет якого може бути чинником досягнення порозуміння та регламентаційним фактором їхньої комунікативної поведінки поряд з фактором політкоректності.

Результати аналізу вербальних конструктів, застосованих респондентами для завершення речень проєктивної частини емпіричного дослідження (таких як “Мене з членами національної спільноти об’єднує...”, “Основним правилом соціальної комунікації є...”, “Мій досвід громадянського залучення...” та ін.), актуалізували смисли довіри, відповідальності, громадянської чесноти, лояльності та патріотизму, толерантності, рівності та взаєморозуміння, правосвідомості, прав та свобод громадянина, громадянської активності, політичного інтересу (конструкти: спільна культура/громадянство/країна/ держава/історія/ мета/майбутнє/інтереси, спільні погляди/переконавання/проблеми, благо держави/спільноти, достойні громадяни та влада, любов до держави/батьківщини, дотримання правил і норм, дотримання законів і т. ін.).

Достовірні розбіжності між регіонами за шкалою “порозуміння і табу”

Параметри	Регіони					
	центр-південь	центр-схід	центр-захід	південь-схід	південь-захід	схід-захід
Цікавіше спілкуватися зі старшими, ніж з однолітками	0,001	–	–	0,05	–	–
У моєму спілкуванні з однолітками немає заборонених тем	0,05	–	–	0,001	–	–
У товаристві однолітків ми часто жартуємо над проблемою, яку не можемо розв’язати, щоб простіше було з нею впоратися	0,01	–	–	–	–	–
Перешкодою для спілкування часто є радикалізм у політичних поглядах	–	–	0,05	–	0,05	0,01
Краще уникати спілкування на тему релігії	–	–	–	–	0,01	–
Громадяни старшого покоління сприймають світ зовсім інакше, ніж молоді українці	–	–	0,05	–	–	–
Людам складно порозумітися зі співрозмовником, який старшим за віком або вищим за статусом	–	–	0,01	–	0,01	–
Спілкування стає більш успішним у разі взаємодії людей одного рівня матеріального достатку	–	–	–	–	0,05	–
Проблеми спілкування виникають не тоді, коли не збігаються думки, а тоді, коли співбесідники мають різні інтереси і рівень знань	–	0,05	–	0,01	–	–
Більшість моїх однолітків не мають проблем у спілкуванні	–	–	–	0,05	–	–

Примітка. Достовірні розбіжності на рівні $P \leq 0,05$; $P \leq 0,01$; $P \leq 0,001$.

Узагальнення результатів порівняльного аналізу свідчить про те, що налаштованість на досягнення згоди, запобігання конфліктам, довіра до батьків та викладачів і пріоритет спільного блага більше актуалізовані в комунікативних практиках студентів південного регіону. На противагу молоді півдня на заході молодь менше зважає на фактори віку, статусу, соціального становища та регламентацію соціальної взаємодії в цілому. У її комунікативній поведінці більше актуалізуються національна і культурна ідентичність, самодостатність та незалежність. Комунікативні практики студентів сходу, так само як і представників півдня, орієнтовані на порозуміння й досягнення згоди, однак не за рахунок більшої регламентації та уникання спірних питань, а, навпаки, їх актуалізації та обговорення як з однолітками, так і з батьками та викладачами, які користуються довірою та авторитетом. Студенти центру також декларують довіру до найближчого оточення, авторитет якого може бути чинником досягнення порозуміння та регламентаційним фактором їхньої комунікативної поведінки поряд з фактором політкоректності.

Результати аналізу вербальних конструктів, застосованих респондентами для завершення речень проєктивної частини емпіричного дослідження (таких як “Мене з

членами національної спільноти об'єднує...”, “Основним правилом соціальної комунікації є...”, “Мій досвід громадянського залучення...” та ін.), актуалізували смисли довіри, відповідальності, громадянської чесноти, лояльності та патріотизму, толерантності, рівності та взаєморозуміння, правосвідомості, прав та свобод громадянина, громадянської активності, політичного інтересу (конструкти: спільна культура/громадянство/країна/ держава/історія/ мета/майбутнє/інтереси, спільні погляди/переконавання/проблеми, благо держави/спільноти, достойні громадяни та влада, любов до держави/батьківщини, дотримання правил і норм, дотримання законів і т. ін.).

Відповіді респондентів у цілому також продемонстрували спільність семантичного поля соціальної комунікації (цікаво, що найчастіше вживаними вербальними одиницями в конструктах досліджуваних були “спільний(-а, -е)” і “взаємо-”), а також позитивне емоційне ставлення до декларованих смислів національної ідентичності, обов'язків членів національної спільноти і правил комунікації. Вони також дали змогу скласти уявлення про ступінь долучення учасників дослідження до соціальної комунікації різного рівня. Якщо на міжособовому рівні вона насичена взаємодією як щодо спільних інтересів та проблем, так і політичних подій (останнє є другим за частотою згадування серед респондентів усіх регіонів, окрім західного, де політичні питання не фігурували взагалі), то на більш віддаленому рівні – рівні громади – про неї або не згадують узагалі (найпоширеніша відповідь), або згадують епізодично.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати аналізу даних емпіричного дослідження дали змогу визначити загальні когнітивні і диспозиційні тенденції та регіональні особливості комунікативних практик студентства, проблемні зони його комунікативної поведінки, які можуть гальмувати розвиток громадянської компетентності. Це насамперед розрив між ступенем артикуляції сенсів довіри, взаємності, національної ідентичності, взаєморозуміння та правосвідомості і досвідом їх переживання на рівні громадянського залучення, якого практично бракує. У таких умовах актуалізація респондентами вищезазначених смислів радше набуває прескриптивних ознак (так має бути), не віддзеркалюючи актуальний досвід громадянського залучення. Позитивне ж емоційне навантаження реакції студентства на запропоновані стимули може свідчити не лише про бажання досліджуваних відповідати соціально бажаним моделям комунікативної поведінки, а й про їхню потребу у взаємодії і самоідентифікації із соціальними групами, ширшими за їхнє безпосереднє оточення, задля відчуття більшої безпеки і захищеності. Неможливість задовольнити таку потребу робить молодь більш уразливою до маніпулювань окремих політичних сил, які прагнуть досягти власних вузьких інтересів. Трансформація комунікативних практик у напрямі більш широкого застосування деліберативних практик соціальної взаємодії могла б сприяти коригуванню семантичного і диспозиційного поля громадянської самоідентифікації молоді, її інтеграції та підвищенню рівня її позитивної валентності, а отже, і розвитку громадянської компетентності молоді. Взаємодія в освітньому середовищі як чинник такої трансформації є предметом подальшого дослідження.

Список використаних джерел

- Бурдье, П. (1993). *Социология политики*. Москва: Socio-Logos.
- Вебер, М. (1990). *Основные социологические понятия. Избранные произведения*. Москва: Прогресс.
- Гарфинкель, Г. (2007). *Исследования по этнометодологии*. Санкт-Петербург: Питер.
- Зотов, В. В., & Лысенко, В. А. (2010). Коммуникативные практики как теоретический конструкт изучения общества. *Теория и практика общественного развития*, 3, 53–55.
- Матяш, О. И. (2004). Что такое коммуникация и нужно ли нам коммуникативное образование. *Сборник научных трудов “Теория коммуникации & прикладная коммуникация”*. Вестник Российской коммуникативной ассоциации, 2, 103–122.
- Московичи, С. (2007) *Социальная психология*. (7-е изд.). Санкт-Петербург: Питер.
- Парсонс, Т. (1998). *Система современных обществ*. Москва: Аспект Пресс.

Позняк, С. І. (2013). *Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова: методичні рекомендації*. Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Позняк, С. І. (2017). Соціальна взаємодія як чинник активізації громадянської участі молоді. В В. Д. Бондаренко, & І. В. Жадан (Ред.), *Політична картина світу студентської молоді: психологічні проблеми формування* (с. 135–176). Київ: Міленіум.

Почепцов, Г. (2014). *Трансформація комунікації: от комунікації імперій до комунікації громадян*. Взято з <https://psyfactor.org/lib/media-communication-6.htm>,

Татарко, А. Н. (2012). Индивидуальные ценности и социально-психологический капитал: кросс-культурный анализ. *Психология. Журнал Высшей школы психологии*, 9, (1), 71–88.

Хабермас, Ю. (2000). *Гражданство и национальная идентичность*. Взято з <http://www.hrighs.ru/hrighs/text/b/Chapter5.htm>.

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge, AM: Harvard University Press.

Craig, R. T. (1999). Communication Theory as a Field. *Communication Theory*, 9 (2), 119–161.

Craig, R. T. (2009). Reflection on communication theory as a field. *Revue du communication sociale et publique*, 2, 7–12.

Cronen, V. E. (1995). Practical Theory and the Tasks Ahead for Social Approaches to Communication. In W. Leeds-Hurwitz (Ed.), *Social approaches to communication* (pp. 217–242). NY: Guilford.

Deetz, S. A. (2005). Future of the discipline: The challenges, the research, and the social contribution. In S. A. Deetz (Ed.), *Communication Yearbook 17* (pp. 565–600). Thousand Oaks, CA: Sage.

McDougall, R. (2016). Cutting the Gordian Knot of Communication Research. *The International Communication Gazette*, 78(7), 643–649.

Nahapiet, J., & Ghoshal, S. (1998). Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage. *The Academy of Management Review*, 3 (2), 242–266.

References

Bourdieu, P. (1993). *Sotsyologiya politiki* [The political Sociology]. Moscow: Socio-Logos. (in Russian)

Coleman, J. S. (1990). *Foundations of social theory*. Cambridge, AM: Harvard University Press. (in English)

Craig, R. T. (1999). Communication Theory as a Field. *Communication Theory*, 9 (2), 119–161. (in English)

Craig, R. T. (2009). Reflection on communication theory as a field. *Revue du communication sociale et publique*, 2, 7–12. (in English)

Cronen, V. E. (1995). Practical Theory and the Tasks Ahead for Social Approaches to Communication. In W. Leeds-Hurwitz (Ed.), *Social approaches to communication* (pp. 217–242). NY: Guilford. (in English)

Deetz, S. A. (2005). Future of the discipline: The challenges, the research, and the social contribution. In S. A. Deetz (Ed.), *Communication Yearbook 17* (pp. 565–600). Thousand Oaks, CA: Sage. (in English)

Garfinkel, H. (2007). *Issledovaniya po etnometodologii* [Studies in ethnomethodology]. St. Petersburg: Piter Publ. (in Russian)

Habermas, J. (2000). *Grazhdanstvo i natsionalnaya identichnost* [Citizenship and national identity]. Retrieved from <http://www.hrighs.ru/hrighs/text/b/Chapter5.htm>. (in Russian)

Matiash, O. I. (2004). Chto takoye kommunikatsiya i nuzhno li nam kommunikativnoye obrazovaniye [What is communication and do we need communication education]. *Zbornik nauchnykh trudov "Teoriya kommunikatsii i prikladnaya kommunikatsiya"*. *Vestnik Rossiyskoy kommunikativnoy assotsiatsii*, 2, 103–122. (in Russian)

McDougall, R. (2016). Cutting the Gordian Knot of Communication Research. *The International Communication Gazette*, 78 (7), 643–649. (in English)

Moscovichi, S. (2007). *Sotsialnaya psikhologiya* [Social psychology]. (7nd ed.). St. Petersburg: Piter Publ. (in Russian)

Nahapiet, J., & Ghoshal, S. (1998). Social Capital, Intellectual Capital, and the Organizational Advantage. *The Academy of Management Review*, 23 (2), 242–266. (in English)

Parsons, T. (1998). *Sistema sovremennykh obshchestv* [Sociological Theory and Modern Society]. Moscow: Aspekt Press Publ. (in Russian)

Pochepstov, G. (2014). *Transformatsiya kommunikatsii: ot kommunikatsii imperiy do kommunikatsii grazhdan* [Transformation of communication: from communication of empires to communication of citizens]. Retrieved from <https://psyfactor.org/lib/media-communication-6.htm>. (in Russian)

Poznyak, S. I. (2013). *Resursy hromadianskosti: sotsialno-psykholohichna skladova* [Resources of citizenship: a socio-psychological component]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. (in Ukrainian)

Poznyak, S. I. (2017). Sotsialna vzaiemodiia yak chynnyk aktyvizatsii hronadianskoi uchasti molodi [Social interaction as a factor of activation of youth citizenship participation]. In V. D. Bondarenko, & I. V. Zhadan, *Politychna kartyna svitu studentskoi molodi: psykholohichni problemy formuvannia*. Kyiv: Milenium Publ. (in Ukrainian)

Tatarko, A. N. (2012). Individualnyye tsennosti i sotsialno-psykhologicheskii kapital: kroskulturnyy analiz [Individual values and socio-psychological capital: crosscultural analysis]. *Psikhologiya. Zhurnal Vysshey shkoly psikhologii*, 9, (1), 71–88. (in Russian)

Weber, M. (1990). *Osnovnyye sotsiologicheskiye ponyatiya. Izbrannyye proizvedeniya* [Basic concepts in sociology: selected works]. Moscow: Progress Publ. (in Russian)

Zotov, V. V., & Lysenko, V. A. (2010). Kommunikativnyye praktiki kak teoreticheskiy konstrukt izucheniya obshchestva [Communication practices as a theoretical construct of studying society]. *Teoriya i praktika obshchestvennogo razvitiya*, 3, 53–55. (in Russian)

УДК 159.9:32 + 316.6:342.7

Духневич Віталій Миколайович

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-0115-5517
greyeyed76@gmail.com

НЕГАТИВНІ ПСИХОЛОГІЧНІ ЯВИЩА В ПОЛІТИКО-ПРАВОВІЙ СФЕРІ І РИЗИКИ ІДЕНТИЧНОСТІ

Показано, що в основі негативних психологічних явищ політико-правового характеру лежать уявлення громадян про порушення їхніх прав та свобод, уявлення про необхідність відновлення справедливості, особливості сприйняття себе та інших як громадян і пов'язані з цим проблеми, думки та умовиводи щодо політико-правової дійсності. Політико-правову ідентичність визначено як парціальний вияв самовизначення людини щодо політико-правової дійсності і тих соціальних цінностей та громадянських прав, забезпечення яких є для держави пріоритетом. Описано три генералізовані обставини, що визначають специфіку та змістове наповнення процесу самоідентифікації. Перша обставина формування різних ідентичностей – поділ на тих, хто підтримав Революцію Гідності, і тих, хто вважає події 2013–2014 рр. не цілком легітимними. Друга обставина – це тлумачення подій у країні в категоріях “громадянська війна” – “російська агресія”. Третя генералізована обставина презентована дихотомією “патріоти – не-патріоти”. Крім того, зроблено аналіз процесів ідентифікації громадян у ракурсах “армія – ополченці”, “місцеві – переселенці”, “особи, що мешкають, поблизу лінії розмежування – ті, для кого війна далеко”. Визначено основні ризики ідентичності у зв'язку з воєнними діями на сході: 1) значна поляризація уявлень прихильників і супротивників Революції Гідності; 2) невиробленість спільного (або узгодженого) бачення подій на сході (“громадянська війна” чи “російська агресія?”); 3) оцінка влади як непатріотичної (корумпованої, злочинної) – патріотами є прості українці; 4) упередження щодо переселенців (“чоловіки зі сходу не захищають свою землю”, “вони вчинюють злочини” тощо); 5) толерантність до використання зброї, звання до війни; 6) розвиток негативних ідентичностей (“ВСУшник”, “бандерівець”, “сепаратист”); 7) соціальна мімікрія як актуалізація механізму виживання; 8) уявлення про несумісність певних ідентичностей як інструмент утягування в конфлікт; 9) поглиблення протиставлення між мешканцями окремих регіонів країни; 10) радикалізація свідомості (люди готові відстоювати свої права, боротися за справедливість, навіть якщо це буде в нелегітимний спосіб, навіть зі зброєю в руках); 11) міфологізація політичних переконань; 12) значні упередження та взаємні звинувачення ідейних супротивників (людей, що перебувають по різні сторони лінії розмежування); 13) руйнування української і загальноукраїнської ідентичностей унаслідок створення і використання різноманітних міфів та нищення відчуття безпеки в громадян.

Ключові слова: політико-правова свідомість; ідентичність; ризики ідентичності; конфлікт; ставлення.

NEGATIVE PSYCHOLOGICAL PHENOMENA IN POLITICO-LEGAL SPHERE AND IDENTITY RISKS

Vitalii M. Dukhnevych

Ph. D. in Psychology, Senior Researcher,
Head of the Laboratory of Psychology of Politico-Legal Relationships,
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-0115-5517
greyeyed76@gmail.com

Abstract. It is shown that negative psychological phenomena which have politico-legal content are based on citizens' ideas about violation of their rights and freedoms, the importance of justice and its reconstitution, perception specifics about themselves and others as citizens, and certain problems concerning this item; thoughts and conclusions about politico-legal reality. Politico-legal identity is defined as a partial manifestation of person's self-determination towards politico-legal reality and towards those social values and civil rights which are prioritized by a person in the state providing. There are described three generalized circumstances which determine the specificity and content of the self-identification process. The first circumstance of different identities producing is division to those who supported the Revolution of Dignity and to those who consider the events of 2013–2014 as not legitimate ones. The second circumstance is the interpretation of events in the country by means of "civil war" categories (e. g. "Russian aggression"). The third generalized circumstance is presented by the "patriot – not patriot" dichotomy. In addition, the analysis is made upon the processes of citizens' identification in such dimensions as "the Army – the militias", "the locals – the displaced persons", "residents, close to the line of separation", "those for whom the war is far". The main risks of identity that occur due to military actions on the East of Ukraine are determined as following: 1) the significant polarization of ideas between supporters and opponents of the "Revolution of Dignity"; 2) the absence of a common (or coherent) vision of events on the East of Ukraine ("civil war" or "Russian aggression?"); 3) the estimation of government representatives as non-patriots (corrupted, criminal) and conclusion that the only patriots are ordinary Ukrainians; 4) the preconceptions about displaced persons ("men from the East do not protect their land", "they do crimes", etc.); 5) the tolerance upon the weapon usage, adaptation to the war; 6) the development of negative identities ("armed-man", "Bandera-man", "separatist"); 7) the social mimicry as an actualization of the mechanism of survival; 8) the ideas on the incompatibility of certain identities as an instrument of involvement into the conflict; 9) the increase in the contrast between the inhabitants of different regions of the country; 10) the radicalization of consciousness (people are ready to defend their rights, fight for justice, even if it won't be legitimate, even with weapon in hands); 11) the mythologization of political beliefs; 12) the significant preconceptions and mutual accusations of ideological opponents (people who are on the opposite sides of the line of differentiation); 13) the destruction of Ukrainian and all-Ukrainian identities by means of constructing and using of different myths, and the extermination of sense of safety in citizens.

Key words: politico-legal consciousness; identity; identity risks; conflict; attitude.

Постановка проблеми. Анексія Криму і воєнний конфлікт на Донбасі, що спричинилися до численних втрат серед військових та мирного населення країни, проблеми ВПО та необхідність реадаптації до умов мирного життя колишніх військовослужбовців, які повертаються додому або на ротацію, ставлять перед науковцями і практиками низку першочергових завдань. Це здійснення аналізу й прогнозування негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері, спричинених воєнним конфліктом на сході країни, розробка відповідного дослідницького інструментарію, створення психологічних засад інтеграції тимчасово окупованих територій в український соціокультурний та політико-правовий простір.

Інформаційна війна, що розгорнулася нині в друкованих та електронних ЗМК, психологічна мобілізація громадян на досягнення єдності та формування уявлень про російську агресію як найбільш небезпечний виклик громадянській та національній ідентичності актуалізують у простих громадян комплекси ставлень, стосунків, відносин та настановлень щодо інших громадян, політичних сил та державних інституцій. Актуальності набувають також питання вияву і трансформації політико-правової ідентичності наших громадян у зв'язку з різноманітними негативними психологічними явищами в політико-правовій сфері: негативне ставлення громадян до інститутів і суб'єктів влади, недовіра та упередження щодо представників влади, зневіра і надочікування громадян щодо влади, нетолерантність, екстремізм, підміна морально-правових регуляторів поведінки іншими регулятивними системами, асоціальна або кримінальна поведінка, споживацькі настрої, патерналізм, ухиляння різних інституціональних суб'єктів від взяття на себе відповідальності за долю країни та її громадян тощо. І кожне з таких негативних явищ по-

своєму впливає на процеси самоідентифікації громадян і по-своєму виявляється в політико-правовій активності особи, яка вирішує актуальне проблемне завдання.

Саме особливості самоідентифікації особи в політико-правовій площині потребують наразі вивчення під кутом зору можливих ризиків і загроз конструктивній взаємодії громадян між собою та з інститутами влади. Їх належить враховувати, розробляючи відповідні рекомендації щодо психологічного забезпечення роботи з різними верствами населення для подолання усіх вищезгаданих негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Проблематиці самоідентифікації особи присвячено численні дослідження вітчизняних та зарубіжних науковців. Питання теоретичних і практичних аспектів ідентифікації та самоідентифікації порушували у своїх роботах М. Козловець, Т. Титаренко, Н. Хазратова та ін. На ризики ідентичності у зв'язку з воєнними діями на сході країни вказують Є. Головаха, І. Кононов, І. Руценко, І. Дубровський, І. Семиволос та ін. Але, незважаючи на чималу кількість опублікованих праць, проблема ризиків ідентичності та негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері завжди перебуватиме у фокусі уваги науковців та практиків – і не лише психологів та фахівців із соціальних комунікацій, представників низки допомагальних професій, а й політологів, фахівців з права і всіх тих, хто свою професійну діяльність чи волонтерську роботу здійснює задля подолання наслідків воєнних дій на Донбасі.

У більшості публікацій в основному презентується бачення окремих аспектів соціально-політичної чи правової дійсності у зв'язку з воєнною агресією РФ проти України і подіями, що її супроводжують (Козловець, 2009; Консолідація..., 2016; Курило, Савченко, & Караман, 2017; Політичні механізми..., 2014). У цих дослідженнях представлено соціальні, економічні, гуманітарні та правові аспекти життєдіяльності громадян біля лінії розмежування і за нею, розглядаються проблеми ВПО, пропонуються стратегії психологічної роботи з постраждалими під медичним та психотерапевтичним кутами зору. Більш глибокого вивчення потребують наразі власне психологічні аспекти політико-правової ситуації та її наслідки для українського суспільства, проблеми зміни ідентичності як громадян, що залишилися на окупованих територіях, так і громадян, які перебувають в українському політико-правовому просторі. У фокусі дослідницької уваги, зокрема, формування загальноукраїнської ідентичності та ризики для цього процесу у зв'язку з воєнними діями на сході України.

Мета статті полягає у виявленні ризиків ідентичності, пов'язаних з негативними психологічними явищами в політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Почнімо з двох визначень, оскільки вони дають розуміння представлених у статті матеріалів.

Перше. Негативні психологічні явища в політико-правовій сфері, пов'язані зі збройним протистоянням на сході країни, можна визначити як явища суспільної та індивідуальної свідомості, що проявляються в ході взаємодії особистості і груп із владою в ході розв'язання складних або проблемних питань політико-правового змісту. В основі таких явищ лежать уявлення громадян про порушення їхніх прав та свобод, уявлення про необхідність відновлення справедливості, особливості сприйняття себе та інших як громадян та пов'язані з цим проблеми; думки та умовиводи щодо політико-правової дійсності.

І друге. Політико-правова ідентичність постає як парціальний вияв самовизначення людини щодо політико-правової дійсності (у тому числі конфлікту на сході України) і тих соціальних цінностей та громадянських прав, забезпечення яких є для держави пріоритетним. Саме ці пріоритети визначають суб'єктивну оцінку людиною тих політичних, економічних та управлінських рішень, які ухвалює влада.

Отже, чи не головний виклик для професійної наукової спільноти, з одного боку, і українського суспільства загалом, з другого, полягає в тому, що воєнні дії на Донбасі мають не один вимір. Ми не будемо заходити на територію інших галузей наукового та науково-

практичного знання, а спробуємо презентувати психологічне тлумачення тих негативних психологічних феноменів, що мають місце в українському соціумі у зв'язку з анексією Криму, воєнними діями на сході України та участю РФ у цьому конфлікті.

Цілком очевидно, що один з найбільш вагомих негативних наслідків воєнних дій – це створені і створювані втручанням РФ у події на сході України *відмінності в ідентичності українських громадян*. Зрозуміло, що громадяни, які нині перебувають на окупованих територіях Донбасу та Криму, стали іншими порівняно з тими, хто живе на решті території держави. І не тільки в Західній чи Центральній Україні, а й біля лінії розмежування. Це створює підстави для внутрішніх проблем, відмінності у світогляді, баченні, цінностях і т. ін. Які ж це відмінності? Спробуємо відповісти на це питання.

Нами було застосовано найбільш загальні рамки дослідження, щоб виявити основні прояви тих негативних психологічних явищ, що супроводжують збройне протистояння на Донеччині і Луганщині, з'ясувати зміст та специфіку цих явищ. Для цього було обрано методологію якісного дослідження. Ми використовували часову триангуляцію як процедуру підвищення надійності і валідності вимірювань, а саме: зібрані в ході дослідження дані опрацьовувалися двічі – у перші дні після переведення аудіозаписів у транскрипти і через шість тижнів після підготовки перших аналітичних викладок та узагальнень.

Зазначимо також, що для максимально ефективного використання суб'єктивності в якісному дослідженні вчений-дослідник повинен рефлексувати власний досвід, свою культурну та комунікативну компетентність, ціннісні уподобання, смислові патерни та їхній вплив на процес дослідження і використовувати бодай один із способів триангуляції (в даному випадку – часову триангуляцію). Що ми й робили за допомогою комунікативної валідації висновків.

І ще одне. Ми не мали змоги провести власне дослідження на тимчасово окупованих територіях. Проте врахування поглядів, настановлень та упереджень, поширених серед жителів окупованих територій, видається нам надзвичайно актуальним. Тому у своїй розвідці ми аналізували також дані практичних досліджень, що є дотичними до тематики, що вивчається, і по змозі враховували їх.

До опитування, що проводилося за допомогою фокусованих глибинних інтерв'ю та фокус-груп, залучалася переважно молодь – студенти київських вишів та молоді люди, що тільки розпочинають свою професійну діяльність (17 осіб). Інші соціальні групи та прошарки були представлені вибірково та меншою мірою (безробітні – 4, пенсіонери – 2 особи).

Поєднання інтерв'ю з фокус-групами дає змогу, з одного боку, виявити індивідуальні реакції учасників, їхні погляди на проблематику воєнного конфлікту, а з другого боку – простежити специфіку взаємодії між учасниками дослідження та їхню реакцію на твердження інших учасників обговорення щодо неоднозначних, провокаційних та соціально чутливих тем.

Вибірка формувалася відповідно до вимог якісної стратегії, а тому включала в себе найбільш вразливі категорії громадян з точки зору залученості до політико-правової дійсності. Відомо, що молодь є найбільш соціально активним елементом суспільства, що за певних умов (використання мобілізаційних технологій, а це особливо актуально у зв'язку з виборчими перегонами 2019 року) досить легко переходить від пасивного споглядання до активних дій. Безробітні та пенсіонери були обрані з тієї ж причини. Крім того, в умовах політичних, соціальних та економічних викликів вони є найбільш вразливими соціальними прошарками, які також потенційно можуть долучатися до протестних форм активності.

У зв'язку з обмеженнями, які накладає жанр статті, дозволимо собі представити основні результати тезово, в узагальненому вигляді. Насамперед окреслимо кілька генералізованих обставин¹, що визначають специфіку та змістове наповнення процесу самоідентифікації.

¹ Тобто сукупних – таких, що мають найбільш загальний вплив. Це проявляється насамперед в особливостях самовизначення людини щодо політико-правової дійсності.

1. Значні соціальні потрясіння відображаються у свідомості пересічних громадян як певна єдність дій окремих суб'єктів, часу та подій суспільного життя. Відбувається "склеювання" окремих подій та супутніх обставин, і формується складний образ ситуації. У цьому образі чи, точніше, взаємодоповнювальних образах дії, учасники (актори), сама ситуація пов'язуються в суб'єктивному плані особистості складними каузальними (причинними) та наслідковими зв'язками через комплекси оцінок-суджень-ставлень і т. ін. особистості. У зв'язку із цим ми зафіксували, що уявлення про події, пов'язані з Революцією Гідності, анексією Криму Російською Федерацією та генезою конфлікту на сході з використанням зброї, є, так би мовити, "склеєними" для певної частки громадян. А розділення цих образів може призвести до викривлення смислів та уявлень респондентів. Це перша суттєва обставина формування різних ідентичностей – поділ на тих, хто підтримав Революцію Гідності, і на тих, хто вважає події 2013–2014 років не цілком легітимними.

2. Друга обставина, що значною мірою поляризує думку громадян, – це тлумачення подій у країні в категоріях "громадянська війна" – "російська агресія".

Події на Донеччині та Луганщині не мають однозначного тлумачення в соціумі: це громадянська війна чи російська агресія? І мова не про об'єктивний стан речей, а саме про уявлення громадян про ці події. Адже навіть ті, хто визнає участь Росії як сторони конфлікту, все ж таки транслюють інколи смисл "громадянська війна". *"Для Росії це полігон, де вона тестує зброю та готує свою армію. І вона нічого не робить за так. Вже заводи повивозили з гумконвоями"* (пенсіонер, 65 років), – так аргументують участь Росії ті, хто оцінює події як громадянську війну. Говорять про таке: *"Майдан дав можливість анексувати Крим"* (студент, 18 років); *"Якби не події на Майдані, можливо, не було б анексії"* (пенсіонер, 65 років). *"З Майдану почалася революція. В Донецьку були проти. І теж виступили. І це дозволило Путіну привести "зелених чоловічків"*" (пенсіонер, 62 роки). Усе це викликає в учасників опитування почуття обурення, відчаю, переживається як біль, втрата. При цьому, попри маркер "громадянська війна", декларується готовність взяти зброю до рук, якщо війна прийде в Київ: *"Я не підтримую Путіна. ... І якщо сюди прийдуть, хоч один танк я коктейлем Молотова спалю"* (пенсіонер, 65 років).

Зауважено, що навіть ті, хто визнає участь Росії як сторони конфлікту, транслюють інколи смисл "громадянська війна", коли описують події на сході країни. Війною схильні називати ці події молоді люди, тоді як пенсіонери, розчаровані революційними подіями та відсутністю змін на краще (погіршення соціальних та економічних умов), вбачають у цьому громадянський конфлікт з використанням зброї. Загалом можна констатувати, що уявлення про зовнішнього ворога, зовнішню (російську) агресію може гуртувати прихильників та антипатиків подій кінця 2013 – початку 2014 р.

А проте можна констатувати, що навіть у конфліктній ситуації (а під час фокус-групових досліджень нами свідомо провокувався конфлікт поглядів та переконань), коли обидві сторони конфлікту стикаються із спільною небезпекою, різниця в поглядах на природу та причини ситуації, що склалася (ціннісні переконання), може відступати на другий план. Набагато важливішою стає необхідність об'єднання для досягнення вищої мети. Учасників дослідження гуртувала ідея захищати країну та свої домівки зі зброєю в руках, якщо війна прийде в Київ.

3. Третя генералізована обставина, що впливає на зміст та особливості ідентифікації, презентована дихотомією "патріоти – не-патріоти". Патріоти, за оцінками тих, хто брав участь у нашому дослідженні, – це насамперед прості українці, волонтери, військовослужбовці, ті, хто першим пішов на фронт захищати державу зі зброєю в руках. На противагу їм "не-патріоти" – це представники вищого керівництва держави та влади, які є "корумпованими" та "ніклюються про власні інтереси, а не про народ", і "якщо допечуть (влада) – можна відстоювати свої права зі зброєю в руках". Привертає увагу те, що образ влади чи представників влади є досить узагальненим. Чіткої диференціації на окремих політичних суб'єктів практично немає.

Схожі результати, до речі, отримано Центром Разумкова у грудні 2016 р. (Стратегії..., 2015; Фокус-групи..., 2018). Можна констатувати, що оцінка керівництва як “не-патріотів” створює додаткові ризики розвитку негативних психологічних явищ у політико-правовій сфері на кшталт формування та розвитку мотивації участі в різноманітних протестних формах активності. Слід відзначити, що патріотизм для тих, хто не має безпосереднього стосунку до воєнних дій на сході України, – це насамперед “праця та сплата податків”.

Усі три описані вище дихотомії є, на нашу думку, визначальними для розуміння процесів політико-правової самоідентифікації та рефлексії можливих негативних психологічних наслідків такої ідентифікації. Як окреме ставилося завдання розглянути специфіку ідентифікаційних процесів у зв'язку з власне воєнними діями на Донбасі. Нижче наводимо результати наших досліджень у ракурсах “армія – ополченці”, “місцеві – переселенці”, “особи, що мешкають поблизу лінії розмежування, – ті, для кого війна далеко”.

Розгляньмо ракурс ідентифікації “військовослужбовці” – “добровольці” – “ополченці” (“сепаратисти”). Загалом для переважної більшості ті, хто захищає державу зі зброєю в руках, – це герої: “Вони (добровольці) перші пішли боронити державу” (студент, 17 років); “Зараз тільки армія за підтримки волонтерів захищає нас від того, щоб війна прийшла до нас” (студент, 19 років). Отже, в очах громадян навіть після п'яти років воєнних дій на сході саме волонтери залишаються тією силою, яка “дійсно працює на потреби захисників: “Так, вони не дають зброю, але все інше: продуктові пайки, прилади для нічого бачення... те, що реально треба, крім зброї” (безробітний, 38 років). Такі уявлення поділяють усі учасники дослідження: “Навіть попри те, що їм зараз важко, люди вже менше допомагають... ті, хто дійсно допомагає (волонтери), продовжують опікуватися бійцями і зараз”. Це, звичайно, викликає повагу та шану, хоча при цьому частково мінімізується локус власної відповідальності: адже є ті, хто за це взявся і хто це робить.

Траплялися і поодинокі несхвальні оцінки, в яких участь у добровольчих батальйонах трактувалася як радше “плата за Майдан: заварили кашу, тож коли почалася війна, вони пішли захищати. Не герої, просто пішли, бо вони це підняли... Війна – це страшно. І війна багато що списує. Хтось воює, а хтось відправляє в тил чуже майно, холодильники, телевізори... Було таке, на жаль, я знаю... Думаю, і з іншої сторони теж мародери були. Таке завжди є...” (пенсіонер, 65 років).

Оцінки щодо учасників воєнного конфлікту, які взяли до рук зброю, загалом негативні. При цьому ті, що не підтримали революційні події на Майдані Незалежності восени 2013 р., схильні покладати відповідальність на обидві сторони конфлікту – як на активістів-майданівців, так і на антимайданівців: “Якби не зробили революцію, нічого цього не було б. Інша сторона захотіла реваншу. Спочатку зброю використали в Києві, а потім і на Донеччині...”; “Я нікого не виправдовую. Немає тільки однієї правди. У кожного своя правда” (пенсіонер, 62 роки). Водночас ті, хто декларує прихильність до подій Революції Гідності, схильні відповідальність за використання зброї покладати на “сепаратистів”: “простим людям війна не потрібна. Вилізли зі зброєю ті, хто на цьому наживається. І Росія долучилася” (безробітний, 43 роки); “Ополченцями спочатку були ті, хто був проти Майдану. А потім уже Росія почала їм допомагати. Не просто так, звісно” (пенсіонер, 65 років).

“Сепаратисти” – досить поширений мовний маркер, який використовує як молодь, так і представники старшого покоління, коли йдеться про громадян України – учасників збройних формувань ОРДЛО. Загалом ставлення до воєнних дій на території України негативне: вони переживаються як трагедія, а уявлення про випадки мародерства (не фактаж, а саме уявлення) супроводжується відчуттями болю, втрати, відчаю, сорому та страхом за майбутнє (як власне, так і країни в цілому). Зазначимо, що подібні уявлення мають і жителі окупованих територій, адже їм також відомі випадки мародерства з боку “ополченців” (Фокус-групи..., 2018).

Ще один ракурс ідентичності простежується через дихотомію “місцеві – переселенці” (з Донбасу і Криму, ВПО). Багато хто з опитаних вважає, що проблеми переселенців переходять з року в рік, тобто вони практично не вирішуються. Конфліктною видається

думка, яку поділяють представники всіх соціальних груп, що брали участь у нашому дослідженні. Це уявлення про те, що “частина” (інколи звучить маркер “багато”) переселенців чоловічої статі “не брали участі в захисті України від російської агресії”. Це викликає подив, обурення, розчарування, відчуття образи, адже “наші хлопці пішли, а вони сидять тут”. Хоч такі почуття й мають місце, проте сила невдоволення не є значною, агресія виявляється лише на рівні претензій. Пом’якшувальною обставиною тут є те, що “їм теж потрібно годувати сім’ю”.

Поширеними є уявлення, що частково потреби ВПО задовольняють волонтери і громадські організації, оскільки “держава не справляється”. При цьому локус власної відповідальності мінімізується. Декларується готовність допомогти армії за потреби, а “біженцям і так допомагають”. Винятком можна вважати ситуації, коли ВПО є знайомими, що “живуть поряд”, і з ними “гарні стосунки”. Мабуть, це можна пояснити тим, що учасники дослідження напряду не мали контакту з особами, що зверталися по допомогу.

Водночас зафіксовано ще й таке уявлення: “прикидаються біженцями, а самі хати чистять”. При цьому жоден з опитаних не постраждав через такі дії, але “розказували знайомі” або “в сусідів таке було”. При цьому досить поширена думка, що такі випадки – це справа рук або “бандитів донецьких”, або “тих, хто приїхав і не хоче працювати”. Інформація про такі випадки актуалізує настановлення щодо ВПО як осіб, що “приїхали й нічого робити не хочуть. Думають, що їм щось винні. Ще й крадуть”. Це, відповідно, викликає почуття образи, гніву, налаштовує проти ВПО.

“Особи, що мешкають поблизу лінії розмежування”. У всіх, хто взяв участь у нашому дослідженні, уявлення про людей, що живуть на лінії зіткнення, відрізняються емоційною насиченістю. Співчуття – найбільш яскраве почуття щодо таких громадян: “Допомагати потрібно. І не тільки зараз. Але й потім по змозі. Зараз продуктові набори дають. Що ще? Не знаю...” (пенсіонер, 62 роки); “Не уявляю, як їм там важко. Це взагалі жах!” (студент, 23 роки); “Живуть одним днем. Невідомо, що завтра буде. Звідки прилетить куля?.. Звідки впаде снаряд?.. Їм найтяжче. Відновлюють щось, ремонтують, намагаються щось зберегти, але ж війна... Виживають вони навіть не знаю як. Тут без роботи, але не стріляють, слава Богу” (безробітний, 39 років); “Не знаю, як живуть. Кошмар! Цілих будівель не лишилося!” (пенсіонер, 65 років).

Фактично тема громадян, що проживають поблизу лінії зіткнення, найменш конфліктна і єднає навколо себе людей з різними поглядами. Усвідомлення того, що в такій ситуації проблема виживання постає щохвилини, викликає співпереживання. Усе інше на цьому тлі виглядає несуттєвим і малозначущим.

Респонденти висловлюють побоювання у зв’язку з тим, що на відновлення інфраструктури та будівель, знищених у результаті бойових дій, потрібні великі кошти, яких наразі держава не має. А це означає, що “знову будуть кредити брати. А вже стільки набралися, що й наші онуки не віддадуть” (пенсіонер, 65 років). При цьому такі побоювання мінімізуються усвідомленням того, що “відновлення, відбудова після війни все одно необхідні”.

“Ті, хто залишився “по ту сторону”. Ставлення до тих, хто залишився в окупації чи повернувся на окуповані території, неоднозначне. Негативні оцінки зазвичай мають таке пояснення:

- не виступили проти використання зброї, чим підтримали розпалювання конфлікту;
- після відновлення контролю потрібно буде ще довго відновлювати (інфраструктуру);
- симпатизують Росії, яка є агресором;
- вірять у чутки про “рабів”, “убитих дітей” та “націоналістів” (цей аспект викликає нерозуміння і шок: “Як у таке взагалі можна повірити? Це як потрібно було мізки промити?!”);
- “їздять сюди за пенсіями, а Україну не люблять”;
- “виступили зі зброєю проти своїх”, “знущують з таких самих людей, як і вони”;
- співпрацюють з окупантами.

Нейтральні оцінки базуються на уявленнях про те, що *“повертаються ті, хто не зміг тут себе знайти”* або яким *“держава нічим не допомогла, а жити якось треба”*. Повернення на окуповані території розцінюється загалом як вимушена міра *“виживання”* в скрутних економічних умовах. Позитивні оцінки ґрунтуються на уявленнях про те, що *“там теж наша земля, наші люди живуть”*.

“Ті, для кого війна далеко”. Воєнні дії наразі відбуваються на Донбасі, проте війна вийшла далеко за межі власне бойових дій. Серед інших проблем політико-правового характеру, що озвучувалися під час наших індивідуальних інтерв'ю і на фокус-групах, ми хотіли б відзначити такі:

- *толерантність до використання зброї*. Респонденти непокоїлися через те, що кількість зброї в населення нині є значною. Частково це зумовлено тим, що бійці добробатів, військовослужбовці, повертаючись у відпустку або після демобілізації, привозили зброю із собою. Сум і тривога – ось ті основні почуття, що відмічають учасники, коли говорять про те, що *“почали зброю використовувати в нас”*, *“у побутових конфліктах, на дорогах часто просто дістають зброю і починають стріляти”*. Однією з негативних тенденцій можна вважати те, що люди готові, навіть звикли, що хтось може дістати зброю і почати стріляти. Поряд із шоком (*“як таке взагалі можливо?”*) декларується готовність самому мати зброю: *“Я б купив собі при нагоді. Незрозуміло, що буде завтра”*;

- *звикання до війни*. Очевидно, що за роки ведення бойових дій населення звикло до того, що йде війна. Відбулася адаптація до нових соціально-політичних та психологічних умов існування суспільства. Проте разом з цим спостерігається *“відстороненість”* від такої проблематики: *“Війна далеко; слава Богу, у нас нема”*. Якщо немає загострень у зоні бойових дій, для громадян, на яких безпосередньо бойові дії не впливають (рідні не на фронті, усі далеко від війни), проблематика війни нівелюється, на перший план виходять питання економічного добробуту. Лише різкі зміни ситуації можуть спровокувати фіксацію інтересу на питаннях війни і загибелі людей;

- *проблеми ВПО*, якщо вони безпосередньо не стосуються до актуальних завдань життєдіяльності особи, не становлять особливого інтересу: *“Сім'ю треба годувати, а не впливати на це”*;

- *оцінки щодо армії теж досить поляризовані*. Спостерігається негативне ставлення до вищого командування (*“набивають свої кишені, поки хлопці воюють”*, *“скільки років війна йде, а склади вибухають! Продали зброю в Африку чи ще кудись, а тепер сліди замітають!”*) і позитивне до тих бійців, які перебувають на передовій.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Узагальнивши отримані результати, можна окреслити відтак *основні ризики ідентичності у зв'язку з воєнними діями на сході*:

- значна поляризація уявлень прихильників і супротивників Революції Гідності”;
- відсутність спільного або узгодженого бачення подій на сході (громадянська війна чи російська агресія?);
- влада не патріотична (корумпована, злочинна), а патріоти – прості українці;
- упередження щодо переселенців (*“чоловіки зі Сходу не захищають свою землю”*, *“вчиняють злочини”* тощо);
- толерантність до використання зброї, звикання до війни;
- розвиток негативних ідентичностей (*“ВСУшник”*, *“бандерівець”*, *“сепаратист”*);
- соціальна мімікрія як актуалізація механізму виживання;
- уявлення про несумісність певних ідентичностей як інструмент залучення до конфлікту;
- посилення протиставлення між мешканцями окремих регіонів країни;
- радикалізація свідомості (люди готові відстоювати свої права, боротися за справедливість, навіть якщо це й буде в нелегітимний спосіб, навіть зі зброєю в руках);
- міфологізація політичних переконань;

- значні упередження та взаємні звинувачення ідейних супротивників (людей, що перебувають по різні боки від лінії розмежування);
- руйнування української та загальноукраїнської ідентичностей унаслідок створення і поширення різноманітних міфів та нищення відчуття безпеки в громадян.

Можна припустити, що одним з головних викликів після закінчення воєнних дій на сході України стане “війна правд”, якщо можна так сказати. Кожна із сторін конфлікту має своїх загиблих, скалічених війною людей. І по який би бік нині не перебували учасники бойових дій та мирні мешканці – українські військові – з одного боку, так звані “ополченці” – з другого, і так само прості громадяни – кожна зі сторін буде обстоювати свою правду, своє бачення ситуації. А це означає, що в осяжній перспективі нагальним завданням стане розроблення і реалізація відповідних технологій примирення, пошук соціальної злагоди та порозуміння. А це завдання – на формування відповідної громадянської та політико-правової ідентичності.

Список використаних джерел

Козловець, М. А. (2009). *Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. Івана Франка,.

Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи. Інформаційно-аналітичні матеріали до фахової дискусії 16 грудня 2016 р. Взято з http://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/12_16_2016/Identi-2016.pdf

Курило, В. С., Савченко, С. В., & Караман, О. Л. (Ред.). (2017). *Гібридна війна на Сході України в міждисциплінарному вимірі: витоки, реалії, перспективи реінтеграції*. Старобільськ: ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”.

Політичні механізми формування громадянської ідентичності в сучасному українському суспільстві: колективна монографія. (2014). Київ: Вид-во ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України.

Стратегії трансформації і превенції прикордонних конфліктів в Україні: Збірка аналітичних матеріалів (2015). Львів: Галицька видавнича спілка.

Фокус-групи “Думки та настрої жителів окупованих територій” (2018). Взято з <https://www.uifuture.org/publications/reports/24336dumky/ta/nastroi/jyteliv/okupovanych/terytoriy>.

References

Fokus-hrupy “Dumky ta nastroi zhyteliv okupovanykh terytorii” [Focus groups “Thoughts and mood of the inhabitants of the occupied territories”]. (2018). Retrieved from <https://www.uifuture.org/publications/reports/24336dumky/ta/nastroi/jyteliv/okupovanych/terytoriy>. (in Ukrainian)

Konsolidatsiia ukrainskoho suspilstva: shliakhy, vyklyky, perspektyvy. Informatsiino-analitychni materialy do fakhovoi dyskusii 16 hrudnia 2016 [Consolidation of Ukrainian society: ways, challenges, perspectives. Information and analytical materials for the Professional discussion December 16, 2016]. Retrieved from http://razumkov.org.ua/images/Material_Conference/12_16_2016/Identi-2016.pdf. (in Ukrainian)

Kozlovets, M. A. (2009). *Fenomen natsionalnoi identychnosti: vyklyky hlobalizatsii* [The phenomenon of national identity: the challenges of globalization]. Zhytomyr: ZhDU im. Ivana Franka Publ. (in Ukrainian)

Kurylo, V. S., Savchenko, S. V., & Karaman, O. L. (Eds.). (2017). *Hibrydna viina na Skhodi Ukrainy v mizhdystsyplynarnomu vymiri: vytoky, realii, perspektyvy reintehratsii* [Hybrid War in the East of Ukraine in the Interdisciplinary Dimension: Origins, Realities, Prospects for Reintegration]. Starobilsk: Publishing House of the Lugansk National University Taras Shevchenko. (in Ukrainian)

Politychni mekhanizmy formuvannia hromadianskoi identychnosti v suchasnomu ukrainskomu suspilstvi: kolektyvna monohrafiia. [Political mechanisms of formation of civic identity in modern Ukrainian society: collective monograph]. (2014). Kyiv: ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України Publ. (in Ukrainian)

Stratehii transformatsii i preventsii prykordonnykh konfliktiv v Ukraini. Zbirka analitychnykh materialiv [Strategies for Transformation and Prevention of Border Conflict in Ukraine. Collection of analytical materials]. (2015). Lviv: Galician Publishing Union. (in Ukrainian)

УДК 159.9.07

Никоненко Людмила Володимирівна

молодший науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-6770-0533
lunik7777@ukr.net

ПАТЕРНАЛІСТИЧНІ НАСТАНОВЛЕННЯ В СТРУКТУРІ ПОЛІТИКО-ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТІВ

У статті представлено результати дослідження соціально-психологічних особливостей патерналістичних настановлень студентів. Завданнями дослідження були аналіз зв'язків патерналістичних настановлень у структурі політико-правової свідомості та ідентифікація ролі соціально-психологічних характеристик вибіркової сукупності для їх становлення. Для побудови моделі дослідження за основу було взято динамічно-функціональний підхід – трактування політико-правової свідомості як саморегульованої системи політико-правових настановлень, уявлень і ставлення особистості до політико-правової дійсності. До проявів патерналістичних настановлень віднесено містифікацію владних персон; готовність підпорядковуватися владним суб'єктам; соціальну пасивність, уникання політичної активності; бажання опіки з боку представників влади; відмову від прагнення посісти домінуючу або рівноправну позицію в політико-правовій комунікації. Дослідження проводилося на основі кластерної вибірки, яку склали 256 студентів 12 закладів вищої освіти м. Києва. Як емпіричний метод було обрано опитування з використанням стандартизованих методик. Аналіз даних здійснювався за допомогою кореляційного аналізу (коефіцієнт Спірмена); критерію U-Манна-Вітні для двох незалежних вибірок; критерію Краскела-Уолліса для K-незалежних вибірок. Завдяки кореляційному аналізу виявлено множинні зв'язки: “Містифікація влади” – “Бажання опіки” ($p=0,43$; $p\leq 0,001$); “Ставлення до політиків” – “Настановлення на політичну активність”; “Ставлення до політиків” – “Схвалення авторитаризму” ($p=0,33$; $p\leq 0,001$). Доведено значущість освітнього середовища закладу вищої освіти, батьківсько-дитячих проєкцій і гендерних особливостей для становлення патерналістичних настановлень студентів. Застосування критерію Краскела-Уолліса для K-незалежних вибірок дало змогу з'ясувати, що в процесі професійного навчання молодь усе меншою мірою схвалює авторитарні методи керівництва ($p<0,05$). Статеворольові психологічні особливості студентів виявилися значущими для індикаторів “Бажання опіки” ($p<0,01$) і “Схвалення авторитаризму” ($p<0,01$), а місце проживання (з батьками, окремо тощо) – для настановлень на містифікацію влади ($p<0,05$) і бажання опіки від владних персон ($p<0,05$). Щоб визначити тенденції, притаманні іншим молодіжним спільнотам, визнано доцільним провести аналогічні дослідження цих категорій, що дасть змогу більш ефективно прогнозувати процеси політико-правової соціалізації, коригувати освітні програми, спрямовані на підвищення політико-правової компетентності молоді. Оригінальність дослідження зумовлена необхідністю вивчення динамічних змін політико-правової свідомості молоді в постреволюційний період.

Ключові слова: політико-правова свідомість; соціалізація особистості; патерналістичні настановлення; студентська молодь.

PATERNALISTIC ATTITUDES IN THE STRUCTURE OF STUDENTS' POLITICO-LEGAL CONSCIOUSNESS

Liudmyla V. Nykonenko

Junior Research Associate,

Laboratory of Politico-Legal Relations,

Institute for Social and Political Psychology,

National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-6770-0533

lunik7777@ukr.net

Abstract. The article covers the results of the study on socio-psychological peculiarities of students' paternalistic attitudes. The objectives of the study were the determination of the relationship between paternalistic guidelines in the structure of politico-legal consciousness and identification of the role of sample population's socio-psychological characteristics in their formation. A dynamic-functional approach is taken as a basis to interpret the politico-legal consciousness – a self-regulated system of politico-legal attitudes, ideas, and the attitude of the individual towards politico-legal reality. The manifestations of paternalistic guidelines are considered as the mystification of power figures; as readiness to obey the authorities; as social passivity, avoidance of political activity; as the desire for custody from the authorities; as the refusal of the aspirations to occupy a dominant or equal position in politico-legal communication. The study used a cluster sampling, which involves 256 students of 12 higher education institutions in Kyiv city. The standardized questionnaires were chosen as an empirical method. The data analysis was made using correlation analysis (Spearman coefficient); U-Mann-Whitney criterion for two independent samples; Kruskal-Wallis criterion for K-independent samples. Due to the correlation analysis, multiple relationships were identified: “Mystification of power” – “Desire for custody” ($\rho = 0,43$; $p \leq 0,001$); “Attitudes towards politicians” – “Attitudes towards political activity”; “Attitudes towards politicians” – “Approval of authoritarianism” ($\rho = 0,33$; $p \leq 0,001$). It is proven the significance of the educational environment of the higher education institution, parent-child projections, and gender features for the formation of paternalistic attitudes of students. The usage of the Kruskal-Wallis criterion for K-independent samples allowed to reveal that the approval of authoritarian methods in management decreases in the process of professional studies ($p < 0,05$). Sex-role psychological peculiarities of students appeared as significant for the indicators “Desire for custody” ($p < 0,01$) and “Approval of authoritarianism” ($p < 0,01$). The place of residence (with parents, separately, etc.) is significant for the attitudes on the power of authorities ($p < 0,05$) and the desire for custody from the authorities ($p < 0,05$). In order to find out the trends in other youth communities, it is considered as appropriate to conduct similar studies for other categories. This will allow to predict the processes of politico-legal socialization, to adjust the educational programs aimed at increasing the politico-legal competence of young people. The originality of the study is caused by the need to research the dynamic changes in the politico-legal consciousness of youth in the post-revolutionary period.

Key words: politico-legal consciousness; socialization of personality; paternalistic attitudes; student youth.

Постановка проблеми. В умовах воєнного конфлікту змінюється баланс повноважень у політико-правовій взаємодії: підсилення владних суб'єктів поєднується із зростаючою невизначеністю майбутнього для підлеглих суб'єктів політико-правової взаємодії. Тому емпіричне дослідження патерналістичних настановлень особистості відіграє подвійну роль: по-перше, дає змогу діагностувати готовність окремої людини або представників спільнот підпорядковуватися в певних ситуаціях (що важливо з погляду військової психології); по-друге, з'являється можливість ідентифікувати готовність окремої людини або спільноти покладатися на себе в позавійськових сферах життя. Окрім того, завдяки вивченню політико-правових настановлень істотно поглиблюється розуміння

природи та особливостей процесів багатопланової соціалізації, притаманних юнацькому періоду. Сукупність перелічених обставин зумовлює актуальність цього дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Політико-правову свідомість (далі – ППС) визначають як різновид суспільної свідомості, що формується під впливом і в рамках певних соціальних умов та відбиває політико-правові процеси і явища; як інтегральний феномен, у якому поєднуються пізнавальний, оцінний і регулятивний компоненти і відповідні їм функції. Специфічною ознакою політико-правової свідомості є її нормативно-світоглядний характер, що визначає поведінку особистості в політико-правовій сфері. Так, у процесі регуляції поведінки людини в певному соціальному середовищі ППС діє водночас і як механізм правового примусу, і як світоглядно-моральний орієнтир. Для побудови теоретичної та емпіричної моделі дослідження за основу було взято динамічно-функціональний підхід – трактування політико-правової свідомості як саморегульованої системи політико-правових настановлень, уявлень і ставлення особистості до політико-правової дійсності (Сіверс, Духневич, Осадько, 2017). Як складники ППС визначено політико-правові настановлення та уявлення, а також ставлення особистості до цього сегмента реальності. У цьому сенсі патерналістичні настановлення особистості є невід'ємним складником ППС.

Дослідження патерналістичних настановлень як соціально-психологічного феномена ґрунтується на здобутках, зокрема, філософії і політології. У політології патерналізм (від лат. *paternus* – батьківський) розглядають як систему політичних відносин, принцип державного управління або політичну практику, за якої поведінка одних політичних суб'єктів щодо інших уподібнюється до батьківсько-дитячих стосунків у патріархальній родині.

У соціально-психологічному контексті виокремлюють такі підходи до трактування патерналізму: 1) патерналізм як набір прийнятих особистістю соціокультурних норм поведінки (М. Шушкова, М. Геташвілі та ін.); 2) патерналізм як соціальний інститут або тип соціальної організації певних структурних елементів суспільства (К. Тараненко, М. Жестков); 3) патерналізм як ціннісна орієнтація особистості (О. Фільц, М. Леонтьєв та ін.). Як робочу модель при побудові програми емпіричного дослідження ми використали останній підхід.

Вважаємо, що аналіз патерналістичних настановлень доцільно здійснювати в межах дихотомії “соціальна активність – соціальна пасивність”. *Полюс “соціальної пасивності”* було проаналізовано крізь призму чинників, механізмів та особливостей проявів соціального утриманства (М. Кліманська, Є. Балабанова, М. Левицька та ін.); вимагальної поведінки (С. Грабовська); синдрому вимушеного безсилля (Л. Рубан, Р. Вайт, Н. Маєр, Р. Бал, Є. Головаха, Н. Паніна та ін.); неприйняття або неусвідомлення відповідальності за власне життя (О. Бичко, С. Баранова та ін.). *Полюс “соціальної активності”* представлено в роботах, які описують детермінанти активної, відповідальної позиції особистості: особистісну і соціальну відповідальність (С. Баранова, К. Муздибаєв та ін.); особистісну зрілість як передумову соціально активної поведінки (К. Абульханова-Славська та ін.); психологічну автономність (І. Рубежанська); локус-контролю (Дж. Роттер, Є. Голинкіна, А. Еткінд та ін.).

Патерналістичні настановлення ми розглядаємо як готовність особистості підпорядковуватися владним персонам і колективним суб'єктам, що проявляється в зменшенні зон особистісної відповідальності людини за власне життя в різних сферах соціального буття (Г. Бієрбраур, О. Белінська, С. Литвина, Т. Стефаненко, О. Тихомандрицька, Є. Чорний та ін.). Опрацювання згаданих вище наукових джерел дало змогу виокремити прояви патерналістичних настановлень:

– готовність особистості підпорядковуватися і делегувати відповідальність за розвиток подій владним суб'єктам навіть за наявності можливостей впливу і необхідних ресурсів та компетенцій (знання, навички тощо);

– містифікація владних персон або групових суб'єктів політико-правової взаємодії, що може проявлятися як їх демонізація або приписування їм надмірних чеснот, усемогутності, ірраціональної природи влади;

– соціальна пасивність, уникання політичної активності або формалізована політична участь;

– бажання опіки з боку владних суб'єктів політико-правової взаємодії навіть у тих сферах життя, які не пов'язані з політико-правовим процесом;

– схильність сприймати дисбаланс владних повноважень у соціальній взаємодії як загальноприйнятну норму, відмова від прагнення посісти рівноправну або домінуючу позицію в політико-правовій комунікації.

Викладені положення про патерналістичні настановлення були нами використані для побудови моделі емпіричного дослідження.

Мета статті – з'ясувати соціально-психологічні особливості патерналістичних настановлень студентів та структурні зв'язки цих настановлень з іншими компонентами політико-правової свідомості студентської молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. У межах виконання науково-дослідної теми “Науково-методичні стратегії запобігання негативним психологічним явищам у політико-правовій сфері в умовах воєнного конфлікту” було проведено емпіричне дослідження, мета якого – аналіз соціально-психологічних особливостей патерналістичних настановлень української молоді. Передбачалося дослідити кореляційні зв'язки патерналістичних настановлень у структурі ППС студентської молоді та з'ясувати роль соціально-психологічних характеристик вибіркової сукупності для їх становлення.

У дослідженні було використано кластерну вибірку (256 студентів 12 закладів вищої освіти м. Києва). За ознакою “Майбутній фах” вибірка сукупність охоплювала студентів різних спеціальностей.

За параметром “Стать” вибірка налічувала 179 дівчат (70,5 %) і 77 юнаків (29,5%), що відповідало співвідношенню в навчальних групах, у яких проводилося дослідження. За параметрами “Вік” вибірка виглядала так: 78 осіб – віком 17-18 років (30,5 %); 120 осіб – 19-20 років (46,9 %); 47 осіб – 21-22 роки (18,4%); 9 осіб – 23 роки і старше (3,5%). За параметром “Курс” розподіл був таким: 57 осіб (22,3%) – студенти 1 курсу (бакалаври); 47 осіб (18,4 %) – 2 курсу (бакалаври); 93 особи (36,3%) – 3 курсу (бакалаври); 54 особи (21,1%) – 4 курсу (бакалаври); 2 особи (0,8 %) – 1 курсу (магістри), 1 особа (0,4 %) – 2 курсу (магістри).

Як метод дослідження було обрано опитування із застосуванням валідизованих методик з подальшою обробкою даних за допомогою методів математичної статистики в статистичному пакеті SPSS Statistic 20. Використовувалися, зокрема, такі методики:

1. “Особливості політичної соціалізації особистості” (Є. Чорний, 2007). Шкали: “Сприймання влади та її окремих характеристик”; “Ставлення до політики”; “Ставлення до інститутів влади”; “Ставлення до політиків”, “Мотиваційний блок політичної свідомості”; “Когнітивний блок політичної свідомості”.

2. “Методика дослідження політичних настановлень особистості” (Г. Бієрбраур, 2009). Шкали: “Настановлення на політичну активність респондентів”, “Ставлення до чинних політиків”, “Схильність схвалювати політичний авторитаризм”. Зауважимо, що в першій і другій методиках є схожі за назвою і тотожні за змістом шкали, що описують різні аспекти ставлення респондента до політиків. Попри згадану схожість змістовно шкали дещо відрізняються. Перший індикатор описує ставлення до політиків як узагальненої групи, другий вимірює ставлення саме до чинних сучасних політиків. Для зручності далі по тексту їх позначено як “Ставлення до політиків 1”, “Ставлення до політиків 2”, відповідно.

3. “Опитувальник рівня патерналізму щодо інститутів влади” (Белинская, Литвина, Стефаненко, Тихомандрицкая, 2004) містить шкали: “Містифікація влади”, “Бажання опіки, турботи”, “Зняття із себе відповідальності”, “Ставлення до закону”.

Шкали названих вище методик використано як індикатори політико-правових уявлень, настановлень особистості і ставлення респондентів до політико-правової дійсності.

Щоб виявити структурні зв'язки патерналістичних настановлень з іншими структурними компонентами політико-правової свідомості, ми скористалися кореляційним аналізом (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена). Роль соціально-психологічних характеристик вибіркової сукупності для становлення патерналістичних настановлень було ідентифіковано завдяки застосуванню критерію U-Манна-Вітні для двох незалежних вибірок (змінна “Стать”) і критерію Краскела-Уолліса (змінні “Вік”, “Курс”, “Місце народження”, “Місце проживання”).

На основі результатів кореляційного аналізу було виявлено множинні статистично значущі зв'язки між індикаторами політико-правової свідомості студентів (рис.). У структурі ППС ідентифіковано дві незалежні фракції, що дає підстави зробити припущення про детермінованість їх формування різними соціально-психологічними чинниками.

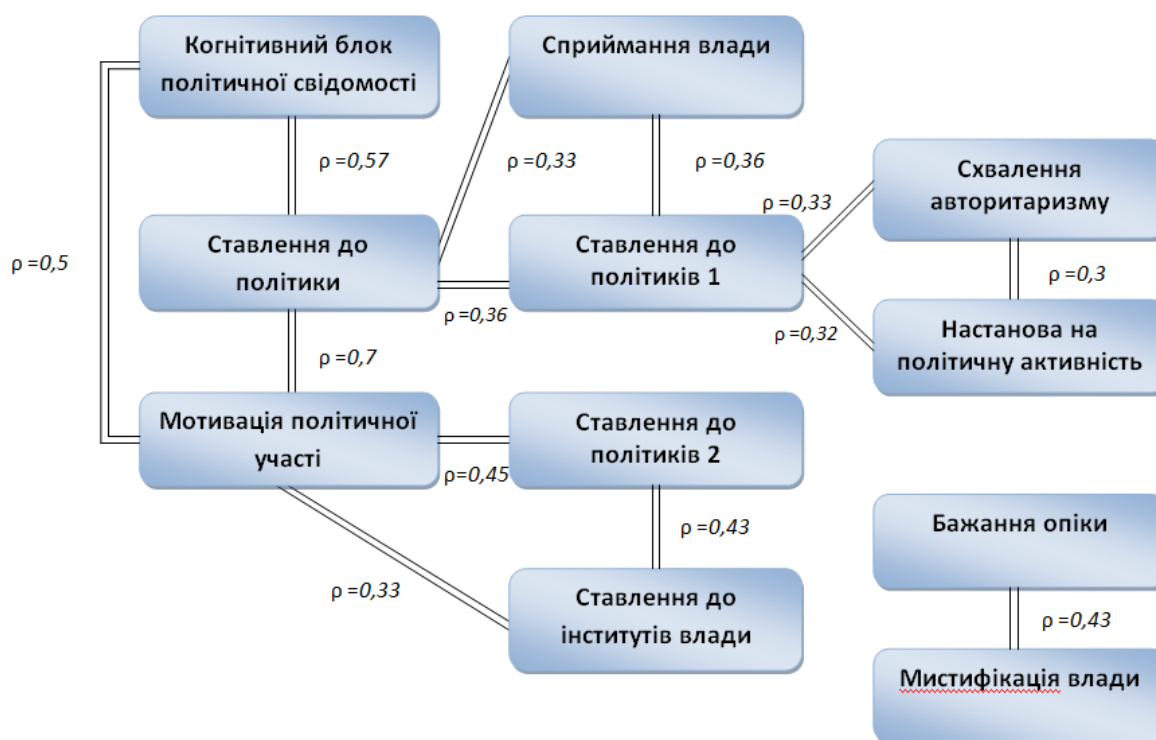

Рис. 1. Кореляційна плеяда структури політико-правової свідомості студентської молоді

“Мистифікація влади” – “Бажання опіки” (ρ=0,43; p≤0,001). Цей позитивний кореляційний зв'язок утворює в структурі ППС автономну фракцію.

“Ставлення до політиків 1” – “Настановлення на політичну активність” (ρ=0,3; p≤0,001). Позитивне ставлення до політиків як до суб'єктів політико-правового процесу зумовлює вищу політичну активність респондентів і водночас готовність схвалювати авторитарні моделі управління (“Ставлення до політиків 1” – “Схвалення авторитаризму”) (ρ=0,33; p≤0,001).

Настановлення на схвалення авторитаризму і політичну активність респондентів позитивно корелює з позитивним ставленням до політиків як активних суб'єктів політико-правової взаємодії. Отже, позитивне ставлення до політика зумовлює вищий рівень довіри, наслідком чого є готовність особистості схвалювати авторитарні способи впровадження політико-правових рішень, ініційованих цим політиком.

Позитивне сприйняття влади як процесу і засобу регулювання соціальних відносин корелює з позитивним ставленням до політичного процесу і політиків зокрема. Зауважимо,

що політичний процес є більш широким явищем, що охоплює правові і культурні норми взаємодії різних суб'єктів. Зроблений висновок підтверджується такими зв'язками: “Сприймання влади” – “Ставлення до політиків 1” ($\rho=0,36$; $p\leq 0,001$); “Сприймання влади” – “Ставлення до політики” ($\rho=0,33$; $p\leq 0,001$); “Ставлення до політики” – “Ставлення до політиків 1” ($\rho=0,36$; $p\leq 0,001$).

Водночас позитивне ставлення до політиків взаємопов'язане з позитивним ставленням до влади і вищим рівнем мотивації політичної участі, що підтверджується зв'язками: “Ставлення до політиків 2” – “Ставлення до інститутів влади” ($\rho=0,43$; $p\leq 0,001$); “Ставлення до політиків 2” – “Мотивація політичної участі” ($\rho=0,45$; $p\leq 0,001$).

Інтегративна роль ставлення особистості до політики підтверджена зв'язками: “Ставлення до політики” – “Мотивація політичної участі” ($\rho=0,7$; $p\leq 0,001$); “Ставлення до політики” – “Когнітивний блок політичної свідомості” ($\rho=0,57$; $p\leq 0,001$).

Отже, з характеру кореляційних зв'язків (див. рис.) впливає, що система ставлень особистості до різних аспектів політико-правової дійсності динамічно пов'язана з мотивацією політичної участі, політико-правовими уявленнями і настановленнями (у тому числі і патерналістичними).

Що ж до ролі соціально-психологічних характеристик вибірки, то для змінних “Сімейний стан”, “Місце народження”, “Вік” статистично значущих відмінностей між індикаторами структурних компонентів ППС респондентів не виявлено.

Для незалежної змінної “Курс” ідентифіковано відмінності між індикаторами “Схвалення авторитаризму” ($p<0,05$); “Ставлення до політики” ($p<0,05$); “Мотивація політичної участі” ($p\leq 0,01$); “Когнітивний блок політичної свідомості” ($p<0,05$). При цьому роль віку респондентів не ідентифіковано, а тому можна зробити висновок про значущість освітнього середовища ЗВО для становлення ППС особистості і настановлення на схвалення авторитаризму зокрема. Отримані дані цілком узгоджуються з висновками С. Flanagan, який обґрунтовано доводить важливість опанованих під час навчання соціальних знань та вмінь як чинника політико-правової соціалізації студентів (Flanagan, 2009).

Порівняння даних, отриманих для індикаторів “Сімейний стан”, “Місце народження”, “Місце проживання”, підтверджує висновок про значущість батьківсько-дитячих проєкцій для становлення патерналістичних настановлень особистості. У студентів, які проживають разом із батьками, виявлено більш виражену готовність наділяти владні персони містичними якостями й очікувати від них допомоги (“Містифікація влади” ($p<0,05$); “Бажання опіки” ($p<0,05$)). На наш погляд, це свідчить про вплив батьківсько-дитячих проєкцій на формування патерналістичних настановлень молоді.

Щодо незалежної змінної “Стать” виявлено відмінності для таких індикаторів: “Бажання опіки” ($p<0,01$); “Схвалення авторитаризму” ($p<0,05$); “Когнітивний блок політичної свідомості” ($p<0,05$). Отже, гендерні особливості впливають на формування патерналістичних настановлень особистості і становлення ППС у цілому.

Отримані результати є важливими для розуміння сучасної структурної організації ППС студентів, що дає можливість коригувати освітні програми, спрямовані на підвищення їхньої політико-правової компетентності. Оригінальність дослідження зумовлена необхідністю дослідження динамічних змін ППС студентської молоді в постреволюційний період.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1. Емпірично підтверджено взаємопов'язаність ставлення особистості до політиків і її настановлень на політичну активність, схвалення авторитаризму.

2. Доведено значущість освітнього середовища закладів вищої освіти, батьківсько-дитячих проєкцій і гендерних особливостей для становлення патерналістичних настановлень студентів.

3. Щоб з'ясувати загальні тенденції становлення соціально-психологічних особливостей патерналістичних настановлень, притаманних молоді, вважаємо за доцільне провести аналогічні дослідження інших молодіжних категорій.

Список використаних джерел

Белинская, Е. П., Литвина, С. А., Стефаненко, Т. Г., & Тихомандрицкая, О. А. (2004). Политическая культура: установка на патернализм в ментальности россиян. *Сибирский психологический журнал*, (20), 63–70.

Сіверс, З. Ф., Духневич, В. М., & Осадько, О. Ю. (2017). *Прикладні аспекти становлення політико-правової свідомості молоді: посібник*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Татарко, А. Н., & Лебедева, Н. М. (2009). *Методика исследования политических установок Г. Биербраура. Социальный капитал: теория и психологические исследования: монография*. Москва: РУДН.

Черный, Е. В. (2007). Применение психоаналитически ориентированной методики в рефлексивном моделировании политической социализации молодежи. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 5-6, 79–90.

Flanagan, C. (2009). Young People's Civic Engagement and Political Development. In Furlong, A. (Ed.), *Handbook of Youth and Young Adulthood: New Perspectives and Agendas* (pp. 293–300). London: Routledge.

References

Belinskaya, Ye. P., Litvina, S. A., Stefanenko, T. G., & Tikhomandritskaya, O. A. (2004). Politicheskaya kultura: ustanovka na paternalizm v mentalnosti rossiyan [Political culture: the paternalism attitude in the mentality of Russians]. *Sibirskiy psikhologicheskij zhurnal*, (20), 63–70. (in Russian)

Chorny, Ye. V. (2007). Primeneniye psikhoanaliticheski oriyentirovannoy metodiki v reflektivnom modelirovaniy politicheskoy sotsializatsii molodezhi [Utilization of psychoanalytically directed method in reflection modeling with political socialization of youth]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy*, 79–90. (in Russian)

Flanagan, C. (2009). Young People's Civic Engagement and Political Development. In Furlong, A. (Ed.), *Handbook of Youth and Young Adulthood: New Perspectives and Agendas* (pp. 293–300). London: Routledge. (in English)

Sivers, Z. F., Dukhnevych, V. M., & Osadko, O. Yu. (2017). *Prykladni aspekty stanovlennia polityko-pravovoi svidomosti molodi [Applied aspects of youth political-legal consciousness formation: a manual]*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. (in Ukrainian)

Tatarko, A. N., & Lebedeva, N. M. (2009). *Metodika issledovaniya politicheskikh ustanovok G. Bierbraura. Sotsialnyy kapital: teoriya i psikhologicheskkiye issledovaniya: monografiya [Methodology for the study of political attitudes by G. Bierbraur. Social Capital: Theory and Psychological Research: Monograph]*. Moscow: RUDN. (in Russian)

ПСИХОЛОГІЯ ВІЙНИ І МИРУ

УДК 159.9

Титаренко Тетяна Михайлівна

доктор психологічних наук, професор, член-кореспондент НАПН України,
головний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-8522-0894
tytarenkotm@gmail.com

ТЕХНОЛОГІЇ ВІДНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ: КОМПЛЕКСНИЙ ПІДХІД

Завданнями роботи були розроблення методологічних засад відновлення психологічного здоров'я особистості, опрацювання технологій соціально-психологічної реабілітації та визначення ресурсних модусів, що підвищують ефективність реабілітаційних впливів. Використовувалися метод феноменологічного аналізу індивідуальних та групових консультаційних інтервенцій, методи опитування, глибинного та контекстуального інтерв'ю, кейс-стаді. У результаті дослідження готовність особистості до творчого конструювання власного життя визначено як головну умову відновлення психологічного здоров'я. Як засіб відновлення розглянуто спрямований на активізацію життєтворення реабілітаційний процес. Показано, що ефективність відновлення забезпечується завдяки врахуванню індикаторів, критеріїв, векторів, змістових мішеней реабілітаційних інтервенцій, їх поетапній специфікації, можливостям цільового долучення спільнот до системної підтримки своїх членів, командному підходу з боку спеціалістів різного профілю. Визначено способи залучення проблемної молоді до відновлення (готовність орієнтуватися на позитивний досвід побратимів, підтримка ветеранської і релігійної громади) та заходи профілактики рецидивів асоціальної поведінки. Увагу зосереджено на гострому переживанні учасниками бойових дій та внутрішньо переміщеними особами втрат, а також на стані відчуження демобілізованих від суспільства, інших людей, роботи. Апробовано технології відновлення самоефективності та життєвої неперервності особистості, її конструктивного діалогу зі світом, життям, собою, сенсом. Визначено ресурсні модуси, що сприяють відновленню психологічного здоров'я особистості: базовий (підвищення життєздатності особистості); інструментальний (використання мобільних застосунків як психологічного супроводу) та буферний (участь у плейбек-дійстві, що забезпечує групове відновлення). Отримані результати можуть бути використані для підвищення соціально-адаптивних можливостей людини, здатності відновлюватися після травматизації. Напрямок подальших досліджень – соціально-психологічний супровід особистості при переході від війни до миру. Практичне значення роботи визначається розробленням засад оптимізації міжвідомчої взаємодії на державному і міждисциплінарному рівнях, способів координації активності спільнот та організацій для забезпечення комплексного підходу до реабілітації постраждалих. Соціальне значення роботи полягає у визначенні цілей реабілітаційних впливів, фаз, етапів, форм, технологій і технік реабілітації; розробленні напрямів самопомоги та практик сприяння посттравматичному зростанню. Цінність роботи – у впровадженні комплексного підходу до соціально-психологічної реабілітації постраждалих.

Ключові слова: психологічне здоров'я; особистість; воєнна травматизація; технології реабілітації; ресурсні модуси; життєтворення.

TECHNOLOGIES FOR PERSONALITY PSYCHOLOGICAL HEALTH RESTORATION IN WAR CONDITIONS: A COMPLEX APPROACH

Tetiana M. Tytarenko

Doctor of Sciences in Psychology, Professor,
Corresponding Member of National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Chief Research Associate,
Laboratory of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-8522-0894
tytarenkotm@gmail.com

Abstract. The tasks of the work were to develop methodological principles for restoring the psychological health of the individual, to work out the technologies of socio-psychological rehabilitation, and to determine the resource modalities which increase the effectiveness of rehabilitation influences. There are used the method for the phenomenological analysis of individual and group counseling interventions, questionnaire methods, in-depth and contextual interviews, case studies. As a result of the study, the personal readiness to construct creatively his/her own life is defined as the main condition for the psychological health restoring. The rehabilitation process is considered as the mean of recovery, aimed at life creativity enhancing. It is shown that the effectiveness of restoring is ensured by taking into account the indicators, criteria, vectors, meaningful targets of rehabilitation interventions, their phased specification, the possibilities of targeted inclusion of communities in the systemic support of their members, team approach of different specialists. There are determined the ways of problem youth's involving into recovery (readiness to orient themselves on their comrades' positive experience, the support of the veteran and religious community) and measures to prevent recurrence of asocial behavior. There was an emphasis on the acute experience of losses by combatants and internally displaced persons, as well as a state of alienation in accordance to society, other people, and work by demobilized people. There are tested the technologies of restoring of self-efficacy and life-continuity of the personality, its constructive dialogue with the world, life, self, and the sense. There are determined the following resource modalities, which promote the restoring of personality's psychological health: the basic one (increasing the viability of the individual); the instrumental one (usage of mobile applications as psychological support), and the buffer one (participation in the playback-action which provides the group recovery). The obtained results can be used to increase the social-adaptive capacities of a person, the ability to recover after traumatization. The direction of further research is the socio-psychological support of the individual while the transition from war to peace. The practical value of the work is determined by the developing of the principles of optimizing the interaction at the state and interdisciplinary level, of the ways to coordinate the communities and organizations activities to provide a complex approach to the injured persons' rehabilitation. The social meaning of the work consists in the determining the goals of rehabilitation effects, phases, stages, forms, technologies and techniques of rehabilitation; developing the guidelines for self-help and practices to promote the post-traumatic growth. The value of work is to implement an integrated approach to socio-psychological rehabilitation of the injured persons.

Key words: psychological health; personality; military traumatism; rehabilitation technologies; resource modalities; life-designing.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. В умовах багаторічної воєнної агресії все більш нагальною стає потреба розроблення комплексного підходу до підтримання, збереження і відновлення психологічного здоров'я різних верств населення. День у день зростає необхідність компетентного і своєчасного психологічного втручання у підготовку людей до численних випробувань. Суттєвою стає проблема підвищення соціально-адаптивних можливостей людини, що передбачає розроблення психологічно обґрунтованих та емпірично перевірених інтервенцій, які

б відновлювали психологічне здоров'я постраждалих унаслідок тривалої травматизації та ставали на заваді подальшим ускладненням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Психологи-дослідники, що працюють у сфері збереження здоров'я особистості, чимало уваги приділяють формам організації соціальної підтримки людини, що постраждала внаслідок травматизації, способам роботи з ПТСР, подоланню стигматизації хворих у суспільстві (Crone, & Sarkar, 2019; Klymchuk, 2018; Winkler et al, 2017), ролі культури у формуванні практик відновлення здоров'я (Jodelet, 2017).

Проблема комплексного відновлювального впливу на здоров'я людини, що брала участь у воєнних конфліктах, перебуває в центрі уваги психологів країн НАТО. Кожна країна надає військовим професійну психологічну підтримку, спрямовану на раннє виявлення у них відхилень та сприяння поверненню їх до нормальної діяльності. Групи підтримки психологічного здоров'я зазвичай складаються із психіатрів, психологів, соціальних працівників, медсестер та капеланів, між якими досі не досягнуто консенсусу щодо розподілу сфер впливу. Набувають поширення заходи щодо психологічної декомпресії, спеціальні тренінги, що ставлять за мету підготувати військових до повернення додому. Як показує аналіз воєнних дій в Афганістані, найсучасніша профілактична робота передбачає посилення у військовому контексті життєстійкості, саморегулятивних навичок, самостійності, ініціативи. Серед важливих нових розробок слід назвати підвищення ролі соціального лідера, що активно впливає на мотивацію, мислення та копінги комбатантів, відновлюючи їхнє психологічне здоров'я (Vermetten et al, 2014).

У нещодавно проведеному систематичному огляді майже 600 джерел з питань благополуччя людей, що пережили катастрофу (а війна, безумовно, є довготривалою катастрофічною подією), британські вчені виявили вплив таких важливих для нашої тематики соціально-психологічних чинників, як прекастрафічні (життєві події, здоров'я), перикастрафічні (перитравматичний досвід, сприйняття безпеки, травми), соціальні (організаційна підтримка, соціальна підтримка в цілому) та посткатастрофічні (вплив на подальше життя) (Brooks, Dunn, Amlot, Rubin, & Greenberg, 2017). Врахування цих чинників, і особливо перикастрафічних, найбільш актуальних в українських реаліях сьогодні, безумовно, сприятиме не лише подоланню посттравматичних стресових станів, а й підвищенню якості життя різних верств населення.

До невирішених проблем слід віднести соціально-психологічні технології відновлення психологічного здоров'я людей, які брали участь у воєнних діях, мають травматичний досвід, втратили почуття безпеки внаслідок вимушеного переміщення з окупованих територій.

Мета статті – розроблення комплексного підходу до збереження і відновлення психологічного здоров'я особистості, що постраждала внаслідок тривалих воєнних дій. Для досягнення поставленої мети необхідно було вирішити такі завдання: розробити теоретико-методологічні засади технологій відновлення психологічного здоров'я особистості; дослідити технології соціально-психологічної реабілітації учасників бойових дій та внутрішньо переміщених осіб; визначити способи мобілізації ресурсів особистості, що забезпечують ефективність соціально-психологічної реабілітації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Щоб вирішити поставлені завдання, дослідницький колектив лабораторії соціальної психології особистості Інституту соціальної та політичної психології НАПН України використовував метод феноменологічного аналізу індивідуальних та групових консультаційних інтервенцій, методи опитування, глибинного та контекстуального інтерв'ю, кейс-стаді. Інтерпретація результатів здійснювалася за допомогою процедур контент- і нарративного аналізу та якісного аналізу творчих продуктів.

Технології відновлення психологічного здоров'я особистості. На основі результатів дослідження визначено, що наслідки тривалої воєнної травматизації доцільно аналізувати в повному діапазоні – від негативних (ПТСР, зниження рівня психологічного здоров'я особистості) до позитивних (посттравматичне зростання, активізація життєтворення). Негативні наслідки проявляються на соціально-психологічному рівні як зменшення схильності до співробітництва, здатності співпереживати, падіння довіри до світу; на ціннісно-смысловому

рівні – як втрата здатності до пошуку нових життєвих перспектив, труднощі в осмисленні досвіду, зниження спроможності діставати задоволення від повсякдення; на індивідуально-психологічному рівні – як переживання розщепленості, порушення цілісності, деструктивні зміни ідентичності, послаблення потреби в самореалізації, зниження збалансованості, адаптивності.

Відповідно, основною умовою збереження психологічного здоров'я є готовність особистості до творчого конструювання власного життя. Засобом відновлення психологічного здоров'я має стати соціально-психологічна реабілітація як комплексний процес активізації життєтворення та підвищення суб'єктивного благополуччя. Здатність особистості керувати власним життям базується на відновленні її готовності до самотрансформацій та реалізації оновлених проєктів майбутнього в сімейній, особистій, професійній сферах. Реабілітація передбачає варіативність інтервенцій з урахуванням життєвої історії особистості, її ресурсів та характеру травми, можливостей відновлення частково втрачених функцій, запобігання ускладненням.

Емпірично встановлено ключові (цілісність, самореалізованість, самоврегульованість) та допоміжні *індикатори психологічного здоров'я особистості*. Допоміжні індикатори варто розглядати на трьох рівнях: індивідуально-психологічному (креативність, збалансованість, адаптивність), ціннісно-смісловому (пошук нових сенсів, осмислення досвіду, здатність діставати задоволення від життя) та соціально-психологічному (схильність до співробітництва, здатність співпереживати, відповідальність перед соціумом).

Критеріями відновлення психологічного здоров'я є наявні можливості досліджуваних: досягати більш високого рівня особистісної цілісності і безперервності, віри в себе, здатності самопідтримки і самодопомоги; підвищувати самоефективність; посилювати потребо-мотиваційні, ціннісно-сміслові ресурси особистості як джерела самозмін; відновлювати конструктивні стосунки з оточенням.

Ефективність відновлення психологічного здоров'я забезпечується такими *векторами* реабілітаційної роботи, як спрямування на досягнення стійкого самоприйняття, відновлення самоефективності, здатності до ціннісно-сміслового оновлення та підвищення рівня комунікативної компетентності. Відповідно, *змістовими мішенями* реабілітаційних впливів можна вважати активізацію готовності особистості: а) до змін у ставленні до себе, самоідентифікуванні; б) до змін у сфері значущих стосунків, освоєнні нової комунікативної території; в) до змін у сенсопородженні, наповненні власного повсякдення новими смислами, а майбутнього – новими перспективами.

За нашими даними, для *реабілітаційної роботи* неабияке значення має початкова фаза, що передбачає знайомство, поглиблення довірчих стосунків, первинну діагностику, забезпечення групи підтримки. Кожен етап реабілітації має органічно поєднувати як процедурні моменти, так і ціннісно-сміслові аспекти відновлення психологічного здоров'я.

На підготовчому етапі реабілітації ефективними виявилися технологія подолання недостатньої мотивації щодо підтримання власного психологічного здоров'я, технологія пошуку ефективних мотиваторів, технологія активізації сліпих зон уваги, на базисному етапі – технологія відновлення здатності до творчого проєктування власного майбутнього за допомогою відповідальних життєвих виборів, технологія апробацій оновленого життєвого проєкту за допомогою актуальних життєвих завдань, технологія реалізації поставлених завдань за допомогою все більш компетентного практикування, на підтримувальному етапі – технологія переінтерпретації травматичних спогадів, технологія вироблення нового ставлення до травми як до ресурсу, технологія опосередкованого впливу на особистість через оптимізацію середовища життєдіяльності.

За найбільш ефективні *практики сприяння посттравматичному зростанню* визначено такі: розвиток здатності позитивно переінтерпретувати життєві випробування, ставитися до пережитого як до ресурсу; апробація нових, ефективніших способів взаємодії з оточенням, переформатування симпатій-антипатій; відновлення здатності до пошуку смислу власного буття, до сенсотворення; поглиблення відповідальності за все, що відбувається, зміна ставлення

до причин і наслідків певних подій у житті; зростання готовності до змін, постійне самонавчання, більш конструктивне ставлення до власних помилок.

Відновлення особистості на соціально-психологічному рівні передбачає дослідження можливостей *спільнот* (професійних, територіальних, екологічних, політичних тощо) як ключового елемента суспільної структури. Умовами *цільового долучення до спільнот* є активізація їхньої діяльності, підсилення готовності до надання підтримки своїм членам, поглиблення зв'язків з іншими спільнотами. *Предикторами цільового долучення особистості до спільнотного життя* є її психологічна готовність до отримання підтримки з боку певних спільнот; стимулювання мотивації до індивідуального внеску в життя спільнот; підвищення відповідальності особистості за діяльність спільнот, їхнє колективне самовизначення.

Отже, *модель психосоціальної підтримки* ґрунтується на трифазному процесі безпосередньої допомоги людині, що постраждала, опосередкованої допомоги через спільноти та підтримки спільнот. Організація системної підтримки передбачає збирання *інформації*; розширення простору підтримки психологічного здоров'я; покращення *доступу* до спільнотних форм надання допомоги; *навчання* фахівців-психологів, консультантів, психотерапевтів, соціальних працівників ефективних інтервенцій; *просвітницьку* роботу (Klymchuk, 2018).

Відновлення особистості на індивідуально-психологічному рівні зосереджується навколо можливостей підвищення емоційної стійкості як спроможності контролювати власні емоційні стани в ситуаціях взаємодії. Експериментально визначено, що емоційна стійкість залежить від досвіду, який містить "ядерні" уявлення, та поверхових, первинних уявлень. Відповідно, підвищення емоційної стійкості залежить від балансу досвіду і поверхових уявлень, спектру стратегій виходу із ситуацій; здатності до рефлексії власних емоційних проявів; уявлення про оптимальні моделі поведінки в емоційно значущих ситуаціях. Встановлено алгоритм поетапного застосування *реабілітаційних технологій*, спрямованих на підвищення емоційної стійкості завдяки залученню біологічного зворотного зв'язку (Малхазов, 2018).

Технології відновлення психологічного здоров'я учасників бойових дій і внутрішньо переміщених осіб. Особливу увагу було приділено залученню колишніх комбатантів до реабілітаційного процесу, забезпеченню відповідної організації реабілітаційних впливів на травмованих та подальшій реінтеграції їх у соціум, що передбачає для проблемної молоді входження до спільноти рівних, опрацювання рецидивів асоціальної поведінки та їх профілактику. З'ясовано умови, що утруднюють процес відновлення: неприйняття оточенням змін, які відбулися з людиною на війні, і надмірна впевненість постраждалих у спроможності подолати свої проблеми самотійно.

Щоб залучити проблемну молодь до реабілітації, слід спиратися на позитивний досвід побратимів, підтримку громади, допомогу релігійних організацій та внутрішнє прагнення до благополучного життя. Комплекс технологій спрямовано на переосмислення пережитого, інтерпретацію травми як актуалізатора життєвих ресурсів, формування просоціальних моделей поведінки (працевлаштування, професійна перекваліфікація, збереження чи створення сім'ї, забезпечення власного добробуту) з їх подальшою апробацією в навколишньому середовищі, групову взаємодопомогу комбатантів та волонтерів. Профілактика рецидивів асоціальної поведінки передбачає конструктивне опанування стресових станів без вживання алкогольних напоїв чи наркотичних речовин (Lazorenko, & Kalnytska, 2018).

Окрему групу досліджуваних становили військові, що служили в гарячих точках: вони відчували соціальну дезорієнтацію, порушення сприйняття світу і своєї ролі в ньому; потерпали через часткову втрату контактів, цілісності свого Я. Виявилось, що *наслідки травмування* значно знижують рівень їхньої самоефективності, необхідний для вибудовування конструктивних копінгів. Основними *причинами зниження самоефективності* є неочікуваність стресу, ураження ціннісної бази, використання нефункціональних ресурсів, певна "зацикленість" на втратах.

Втрати, які переживають учасники бойових дій, можна поділити на три типи: *фізичні* (смерть друзів, тілесні ушкодження), *соціальні* (втрата значущих стосунків, роботи) та *психологічні* (розмивання ідентичності, втрата довіри до держави, командування, втрата

мотивації до перебування на війні). Найбільший вплив на зниження рівня самоефективності військового, згідно з отриманими даними, мають смерть друзів, порушення сну та падіння мотивації до перебування на війні. Для відновлення самоефективності розроблено індивідуальні технології прийняття втрати, локалізації причин вичерпання ресурсів особистості та медійні технології, спрямовані на опосередковану стимуляцію внутрішньої активності людини шляхом перегляду заохочувальних, мотивувальних відеосюжетів, що пропонують конструктивні сценарії розв'язання проблеми (Миرونчак, 2018).

Однією з болючих психологічних проблем, які постають перед військовими після демобілізації, є необхідність подолання стану відчуження. Серед причин такого відчуження блокування довіри до світу, втрата цінності себе і свого життя, смисложиттєва дезорієнтація. Діагностика показала, що найвищий рівень відчуження військові відчувають щодо суспільства, інших людей та роботи, а найнижчий – щодо себе і сім'ї. Найбільш поширені форми відчуження – авантюризм (пошук сильних переживань у небезпечній екстремальній діяльності) та безсилля (невіра у свою здатність впливати на важливі життєві ситуації). Джерелом цих переживань є несправедливе ставлення з боку оточення та спровокований ним внутрішній конфлікт між переживанням цінності власного життя і самознеціненням. З огляду на це апробовано комплекс технологій відновлення діалогу зі світом, життям, собою та сенсом (Чернявська, 2018).

У фокусі уваги була також робота по відновленню психологічного здоров'я внутрішньо переміщених осіб. Представники цієї соціальної групи, що пережили численні втрати, погано усвідомлюють потребу в психологічній підтримці, у захищеності та безпеці, часто використовують непродуктивні стратегії взаємодії із соціумом, зокрема стратегію навченої безпорадності та самостигматизації. Продуктивними виявилися і опосередкована, і безпосередня групові технології. Опосередкована технологія дає змогу оперативно реагувати на потреби великої кількості внутрішньо переміщених осіб, стимулюючи їхню конструктивну взаємодію. Не менш продуктивна безпосередня арт-терапевтична технологія спрямована на відновлення життєвої неперервності особистості, що передбачає активізацію її ресурсних каналів, творчих потенцій (Гундєртайло, 2017).

Способи мобілізації ресурсів особистості. Кожна складна життєва ситуація активує відновлювальні ресурси особистості. Особливої ваги в найбільш травматичні періоди життя набувають *базові ресурси*, до яких слід віднести відновлення життєздатності. Модель ресурсів життєздатності, що складається із взаємозалежних копінгів і практик (керування ризиками, діалогівання, соціальної підтримки), оптимістичне або песимістичне ставлення до певних подій, рівень готовності до активної участі, прагнення захистити значущі цінності, бачення перспектив та вміння знаходити підтримку в сім'ї, серед родичів і друзів.

З огляду на отримані дані найбільш поширеними формами організації життя в небезпечних ситуаціях стає відкрите протистояння з його конфронтаційними навичками та готовністю до ризику, контрольована пильність, яка виявляється у прийнятті відповідальності за вирішення проблемної ситуації та підвищенні самоконтролю або пасивному терпінні. Технологія відновлення ресурсів життєздатності включає техніки реконструкції реабілітаційних ресурсів та безпекових навичок особистості, способи підвищення базового рівня довіри та коригування негативних комунікаційних настановлень, неконструктивної комунікації (Larina, & Sydorenko, 2018).

Інструментальним ресурсом подолання наслідків травматичних подій стають сучасні електронні сервіси, зокрема персональні мобільні пристрої (телефони, планшети тощо). Встановлюване на них специфічне програмне забезпечення не лише сприяє поширенню інформації про травматичні стани, а й слугує відновленню особистості після травматичних подій. Мобільні застосунки стають вагомим інструментом діагностики, моніторингу та коригування стану користувача завдяки зручності, доступності, широким можливостям індивідуального дизайну, зокрема залученню елементів гри, збереженню історії дій, здатності перевіряти ефективність. Щоправда, у складних ситуаціях, що потребують втручання спеціаліста, мобільні застосунки непридатні для самопомоги.

Отримані дані свідчать про те, що показники травматизації ветеранів знижуються завдяки таким функціям мобільних застосунків, як інформативна, діагностична, моніторингова, комунікативна. Інкorporація мобільних застосунків до процесу відновлення здоров'я особистості передбачає структурування інформації (просвітницький етап), автоматизацію оцінки симптомів (діагностичний етап), урізноманітнення інструментів реабілітаційного комунікування та моніторингу змін (базисний етап), часткове заміщення процедур супроводу (підтримувальний етап) (Dvornyk, 2017).

У разі необхідності надання психологічної підтримки досить великим групам населення, не готовим до індивідуальних втручань, важливим *буферним ресурсом* стає плейбек-театр. Завдяки участі в плейбек-дійстві самопочуття людини покращується, зростає її віра в себе і власні сили. Складні життєві ситуації завдяки знаходженню оповідачем нових зв'язків між пережитими подіями та належному емоційному відреагуванню набувають більш конструктивної інтерпретації, травматичний досвід переосмислюється й інтегрується, здатність підтримувати конструктивні стосунки з оточенням відновлюється. Групове відновлення базується на формуванні нової динамічної мережі взаємообміну досвідом між учасниками, на зростанні самоусвідомлення спільноти та активізації її самоорганізаційних і регулятивних процесів. Тут важливу роль відіграє так звана наративна ретикуляція, що передбачає розкриття, розмикання індивідуальних наративів людей та налагодження нових різноспрямованих зв'язків між ними (Савінов, 2018).

Обмеження дослідження. Науковий пошук колективу лабораторії соціальної психології особистості, спрямований на розроблення технологій соціально-психологічної реабілітації, на жаль, не зміг охопити великі групи людей, що постраждали внаслідок війни. Так, поза увагою залишилися такі вразливі категорії постраждалих, як діти дошкільного і шкільного віку, а також пенсіонери, люди з хронічними соматичними і психічними захворюваннями тощо. Не було приділено належної уваги розробленню технологій реабілітації соціальних і медичних працівників, психологів, які протягом тривалого часу надавали професійну допомогу постраждалим.

Висновки. Комплексний підхід до збереження і відновлення психологічного здоров'я особистості, що постраждала внаслідок тривалих воєнних дій, передбачає роботу в трьох напрямках: 1) дослідження специфіки психологічного здоров'я особистості та особливостей його підтримки і відновлення; 2) розроблення технологій реабілітації постраждалих, зокрема учасників бойових дій і внутрішньо переміщених осіб; 3) визначення способів мобілізації ресурсів особистості, що забезпечують ефективність соціально-психологічної реабілітації.

Головною умовою збереження психологічного здоров'я є готовність особистості до творчого конструювання власного життя, а засобом відновлення – реабілітаційний процес, що сприяє активізації життєтворення, підвищує рівень суб'єктивного благополуччя в сімейній, особистій, професійній сферах. Ефективність відновлення забезпечується завдяки врахуванню індикаторів, критеріїв, векторів, змістових мішеней реабілітаційних інтервенцій. Не менше значення мають також поетапна специфікація реабілітаційних впливів, можливості цільового долучення спільнот до системної підтримки своїх членів, командний підхід з боку спеціалістів різного профілю.

Є різні способи, щоб спонукати проблемну молодь до відновлення психологічного здоров'я: підсилення її готовності орієнтуватися на позитивний досвід побратимів, звернення за підтримкою до ветеранської громади, прийняття допомоги релігійних організацій, активізація прагнення до благополучного життя. Профілактика рецидивів асоціальної поведінки передбачає використання технологій, спрямованих на переінтерпретацію травматичного досвіду та формування просоціальних моделей поведінки.

Серед причин зниження рівня психологічного здоров'я в учасників бойових дій та внутрішньо переміщених осіб – гостре переживання ними втрат, стан відчуження демобілізованих щодо суспільства, інших людей, роботи. Відповідно, ефективними в цьому випадку є технології відновлення самоефективності та життєвої неперервності особистості, її конструктивного діалогу зі світом, життям, собою, сенсом.

Відновлення психологічного здоров'я особистості передбачає залучення таких ресурсних модусів: базового (підвищення життєздатності особистості); інструментального (використання мобільних застосунків, що частково заміщують психологічний супровід) та буферного (плейбек-дійство, що сприяє груповому відновленню).

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в розробленні способів та стратегій соціально-психологічного супроводу як медіатора особистісних трансформацій постраждалих від воєнних дій у період переходу до умов мирного життя. Планується дослідити типи соціально-психологічного супроводу відповідно до умов і характеру травматизації різних верств населення, виокремити ефективні стратегії сприяння конструктивним особистісним трансформаціям, що забезпечують ефективну реадaptaцію та покращення процесів життєтворення.

Список використаних джерел

Гундештайло, Ю. Д. (2017). Арт-терапевтичні технології надання психологічної допомоги внутрішньо переміщеним особам. В Т. М. Титаренко (Ред.), *Способи підвищення соціально-адаптивних можливостей людини в умовах переживання наслідків травматичних подій* (с. 61–69). Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Малхазов, О. Р. (2018). Технологія формування емоційної стійкості осіб, що переживають наслідки травматичних подій. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, Збірник наук. статей Київського міжнар. ун-ту й Ін-ту соц. та політ. психології НАПН України, 2 (12), 132–148.

Миرونчак, К. В. (2018). Стратегія відновлення самоефективності особистості при переживанні втрати. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 42 (45), 62–70.

Савінов, В. В. (2018). Використання плейбек-театру в роботі з внутрішньо переміщеними особами. *Простір арт-терапії*, 1 (23), 53–65.

Чернявська, М. О. (2018). Технології подолання відчуження в учасників бойових дій. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 42 (45), 169–178.

Brooks, S. K., Dunn, R., Amlft, R., Rubin, G. J. & Greenberg, N. (2017). Social and occupational factors associated with psychological wellbeing among occupational groups affected by disaster: a systematic review. *Journal of Mental Health*. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1080/09638237.2017.1294732>

Crone, D. M., Sarkar, M., (2019). Mental Health first aid for the UK Armed Forces. *Health Promotion International*. Oxford University Press. Retrieved from <https://academic.oup.com/heapro/advance-article-abstract/doi/10.1093/heapro/day112/5304750>

Dvornyk, M. S. (2017). Using mobile apps as a socio-psychological strategy of rehabilitation. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 10, 53–67.

Jodelet, D. (2017). Culture and health practices. *Social Representations in the Social Arena ed. Silvano de Rosa A.* (pp. 153–165). London, New York: Routledge.

Klymchuk, V. (2018). UCU Mental Health Institute: Local Actions for Global Impact. *Journal of the Ukrainian Medical Association of North America*, Vol. 55, № 1 (159), 33–37.

Larina, T., & Sydorenko, Zh. (2018). Examining personality viability resources through the example of euromaidan movement during 2013–2014 in Ukraine. *Наука і освіта*, 1, 139–148.

Lazorenko, B., & Kalnytska, K. (2018). The experience of psychosocial assistance school: re-adaptation of ukrainian veterans and their wives. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 1 (12), 134–148.

Vermetten, E., Greenberg, N., Boeschoten, M. A., Delahaije, R., Jetly, R., et al. (2014). Deployment-related mental health support: comparative analysis of NATO and allied ISAF partners. *European Journal of Psychotraumatology*, 5. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.3402/ejpt.v5.23732>.

Winkler, P., Krupchanka, D., Roberts, T., Kondratova, L., Machuz, V. et al. (2017). A blind spot on the global mental health map: a scoping review of 25 years' development of mental health care for people with severe mental illnesses in central and eastern Europe. *Lancet Psychiatry*, 2017. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1016/>

References

Brooks, S. K., Dunn, R., Amlft, R., Rubin, G. J. & Greenberg, N. (2017). Social and occupational factors associated with psychological wellbeing among occupational groups affected by disaster: a systematic review. *Journal of Mental Health*. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1080/09638237.2017.1294732> (in English)

Crone, D. M., & Sarkar, M. (2019). Mental Health first aid for the UK Armed Forces. *Health Promotion International*. Oxford University Press. Retrieved from <https://academic.oup.com/heapro/advance-article-abstract/doi/10.1093/heapro/day112/5304750> (in English)

Cherniavska, M. O. (2018). Tekhnolohii podolannia vidchuzhennia v uchasnykiv boiovykh dii [Technologies to overcome alienation in combatants]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 42 (45), 169–178. (in Ukrainian)

Dvornyk, M. S. (2017). Using mobile apps as a socio-psychological strategy of rehabilitation. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 10, 53–67. (in English)

Hundertailo, Yu. D. (2017). Art-terapevtychni tekhnolohii nadannia psykholohichnoi dopomohy vnutrishno peremishchenym osobam [Art-therapeutic technologies providing psychological assistance to internally displaced persons]. *Sposoby pidvyshchennia sotsialno-adaptyvnykh mozhlyvostei liudyny v umovakh perezhyvannia naslidkiv travmatychnykh podiy* [Ways of increasing of the social-adaptive capacity of a person in the conditions of the consequences of traumatic events experience] (pp. 61–69). Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Jodelet, D. (2017). Culture and health practices. *Social Representations in the Social Arena ed. Silvano de Rosa A.* (pp. 153–165). London, New York: Routledge. (in English)

Klymchuk, V. (2018). UCU Mental Health Institute: Local Actions for Global Impact. *Journal of the Ukrainian Medical Association of North America*, Vol. 55, № 1 (159), 33–37. (in English)

Larina, T., & Sydorenko, Zh. (2018). Examining personality viability resources through the example of euromaidan movement during 2013–2014 in Ukraine. *Наука і освіта (Science and Education)*, 1, 139–148. (in English)

Lazorenko, B., & Kalnytska, K. (2018). The experience of psychosocial assistance school: re-adaptation of ukrainian veterans and their wives. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 1 (12), 134–148. (in English)

Malkhazov, O. R. (2018). Tekhnolohii formuvannia emotsiinoi stiikosti osib, shcho perezhyvaiut naslidky travmatychnykh podii [Technologies of emotional stability of persons who are experiencing the consequences of traumatic events]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky* [Psychological Sciences: Problems and Achievements], 2 (12), 132–148. (in Ukrainian)

Myronchak, K. V. (2018). Stratehiia vidnovlennia samoefektyvnosti osobystosti pry perezhyvanni vtraty [The strategy of self-efficacy restoring of a personality in the loss experience]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 42 (45), 62–70. (in Ukrainian)

Savinov, V. V. (2018). Vykorystannia pleibek-teatru v roboti z vnutrishno peremishchenymy osobamy [Use of the playback -theatre in the work with internally displaced persons]. *Prostir art-terapii*, 1 (23), 53–65. (in Ukrainian)

Vermetten, E., Greenberg, N., Boeschoten, M. A., Delahaije, R., Jetly, R., et al. (2014). Deployment-related mental health support: comparative analysis of NATO and allied ISAF partners. *European Journal of Psychotraumatology*, 5. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.3402/ejpt.v5.23732>. (in English)

Winkler, P., Krupchanka, D., Roberts, T., Kondratova, L., Machи, V. et al. (2017). A blind spot on the global mental health map: a scoping review of 25 years' development of mental health care for people with severe mental illnesses in central and eastern Europe. *Lancet Psychiatry*, 2017. Retrieved from <http://dx.doi.org/10.1016/> (in English)

УДК 316.62-044.332

Коробка Лариса Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології мас та спільнот,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-9306-0624
larisakorobka@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ПІДВИЩЕННЯ АДАПТИВНОСТІ СПІЛЬНОТИ ДО НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

За результатами узагальнення і систематизації даних теоретичного та емпіричного вивчення проблеми психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі зміцнення громадського здоров'я представлено організацію дослідження з метою вироблення й апробації психологічних засобів підвищення адаптивності спільноти. Обґрунтовано теоретичні засади вироблення психологічних засобів та необхідність їх застосування для підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту та зміцнення як індивідуального, так і громадського здоров'я. Запропоновано соціально-психологічну модель зміцнення громадського здоров'я як умови адаптації спільноти до кризових умов життя, у якій зроблено акценти: на сприянні комунікації, спрямованій на поліпшення поінформованості з питань здоров'я, підвищення відповідальності в ставленні до нього та набуття компетентності щодо його збереження; на посиленні відчуття зв'язності та підвищенні психологічної пружності як здатності жити повноцінним і продуктивним життям попри різні обмеження, зберігати і підвищувати рівень благополуччя; на посиленні здатності використовувати стресову ситуацію як можливість для подальшого розвитку, тобто на посттравматичному зростанні; на посиленні рефлексивних процесів та активізації індивідуальних і колективних ресурсів для подолання наслідків воєнного конфлікту. Розкрито зміст розробленої програми соціально-психологічної роботи, спрямованої на підвищення рівня когнітивної, емоційної та поведінкової компетентності громади, зокрема представників педагогічної спільноти, з метою активізації ресурсів підвищення адаптивності та зміцнення здоров'я як умови адаптації до складних життєвих ситуацій. Здійснено аналіз отриманих результатів апробації психологічних засобів, які засвідчили можливість і перспективність запобігання негативним наслідкам воєнного конфлікту через посилення відчуття зв'язності як здатності контролювати здоров'я та добробут; самоефективності як основи людської суб'єктності; індивідуальної і колективної рефлексивності щодо важливості та можливості активізації індивідуальних і колективних зусиль, спрямованих на підвищення адаптивності та подолання негативних соціально-психологічних наслідків воєнного конфлікту.

Ключові слова: адаптація; стратегії адаптації; спільнота; психологічні засоби; підвищення адаптивності; наслідки воєнного конфлікту; зміцнення громадського здоров'я.

PSYCHOLOGICAL MEANS FOR IMPROVING THE COMMUNITY'S ADAPTABILITY TO THE CONSEQUENCES OF THE ARMED CONFLICT

Larysa M. Korobka

Ph. D. in Psychology, Senior Researcher,
Head of the Laboratory of Psychology of Masses and Communities
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-9306-0624
larisakorobka@gmail.com

Abstract. According to the generalized and systematized results of a theoretical and empirical study of the psychological strategies of community adaptation in the process of public health's strengthening, it is presented the organization of a study on the development and testing the psychological tools for increasing the community's adaptability to the conditions and consequences of armed conflict. The theoretical foundations of the development of psychological means of adaptation are grounded, as well as the necessity of their application in order to increase the community's adaptability to the consequences of armed conflict, to strengthen both individual and public health. The socio-psychological model for strengthening the public health (as a condition of community's adaptation to crisis conditions of life) is presented. The model focuses on: the promotion of communication aimed to improve health awareness, to increase health responsibility, and to gain competence in health preservation; the enhancement of the sense of coherence and the promotion of psychological resilience (as an ability to live a full and productive life despite different constraints); the increasing of the ability to use a stressful situation as an opportunity for further development (post-traumatic growth); the strengthening of reflexive processes and increasing the readiness for change; the activation of individual and collective resources to cope the outcomes of an armed conflict. It is disclosed the content of the elaborated program of socio-psychological work aimed to raise the level of cognitive, emotional and behavioral competence (in particular – among the representatives of the pedagogical community), aiming to activate the adaptability resources and health promotion as a form of adaptation to difficult life conditions. It is analyzed the approbation of psychological means, which showed the possibility and the prospectivity of negative consequences' preventing in an armed conflict by improving the sense of connectivity (as an ability to control health and well-being); the self-efficacy (as the basis of human subjectivity); the individual and collective reflexivity about the importance and opportunities for intensifying of individual and collective efforts to improve adaptability and to overcome the negative socio-psychological consequences of armed conflict.

Key words: adaptation; adaptation strategies; community; psychological means; adaptability improving; consequences of an armed conflict; public health' strengthening.

Постановка проблеми. Дослідження адаптаційних процесів спільноти в умовах воєнного конфлікту зосереджено не лише на складностях їхнього перебігу в умовах війни, а й на пошуку успішних психологічних стратегій пристосування та вироблення соціально-психологічних засобів подолання негативних наслідків цих подій у різних сферах життєдіяльності, що й стало завданням дослідної роботи лабораторії психології мас та спільнот за темою “Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту”. Вироблення та застосування таких засобів сприятиме запобіганню негативним соціально-психологічним наслідкам воєнного конфлікту та їх подоланню **на двох рівнях (спільноти як структурної одиниці суспільства і життєдіяльності особи в значущому для неї середовищі)**; корекції поведінки представників різних спільнот в умовах соціальних викликів, усвідомленню можливостей активізації колективних зусиль з підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту.

Отже, проблема адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту зумовлює потребу пошуку ефективних соціально-психологічних засобів підвищення адаптивності представників спільноти, вироблення проактивно-трансформаційних психологічних стратегій адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту як найбільш ефективного варіанта індивідуальної і колективної заряджувальної поведінки в різних сферах життєдіяльності, активізації індивідуальних і колективних ресурсів зміцнення громадського здоров'я та подолання згаданих негативних наслідків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Дослідження психологічних стратегій адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі зміцнення громадського здоров'я (Коробка, 2018) показало необхідність проведення соціально-психологічної роботи, спрямованої на усвідомлення та активізацію ресурсів підвищення адаптивності та вироблення ефективних стратегій адаптації, посилення відповідальності в ставленні до здоров'я, а також відновлення і підвищення благополуччя як базової ознаки індивідуального та громадського здоров'я.

В основу вироблення психологічних засобів підвищення адаптивності спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту та зміцнення громадського здоров'я покладено:

– салютогенну концепцію (А. Antonovsky) та її основне поняття – відчуття зв'язності “sense of coherence” як стрижневий елемент стану здоров'я і визначальний чинник для досягнення та підтримання громадського здоров'я в сукупності трьох його складників: зрозумілість (comprehensibility) – переконаність у тому, що світ є зрозумілий, багатозначний, послідовний; керованість (manageability) – переконаність у власній здатності зараджувати собі, покладаючись на власні ресурси або сторонню допомогу; сенсовність, (meaningfulness) – переконаність у тому, що життя має сенс, а його вимоги достойні того, щоб відповідати їм (Antonovsky, 1984; 1996);

– підхід “resilience” як відновлення і підвищення благополуччя та визнання активної ролі людей у створенні здоров'я, як динамічний процес, у якому позитивна адаптація відбувається в умовах негараздів; як збереження стану благополуччя, незважаючи на негаразди (Bonanno, 2004) та здатності до відновлювальних зусиль як окремої людини, сім'ї, так і громади, спільноти (Norris, Stevens, & Pfefferbaum, 2008).

– положення про адаптацію в складних життєвих ситуаціях як процес посттравматичного зростання (“post-traumatic growth”), який постає як результат оволодіння цією реальністю, що супроводжується позитивними змінами на рівні особистості, групи, соціуму (Климчук, 2016; Joseph, & Linley, 2006, Tedeschi, & Calhoun, 2004);

– положення соціально-когнітивної теорії самоефективності А. Бандури, згідно з якою утвердження самоефективності (Self-efficacy) є основою людської суб'єктності і являє собою переконаність особи в здатності керувати подіями, які впливають на її життя, віру в себе та власну компетентність в різних сферах соціального життя (Бандура, 2000), зокрема й у сфері збереження здоров'я;

– положення про роль громади, спільноти у вирішенні проблем, пов'язаних із підтриманням та збереженням здоров'я населення, їхню спроможність до цілеспрямованої діяльності в цій сфері та колективної рефлексії (Кривоконь, 2015; Найдьонова, 2015; Журавлев, & Нестик, 2012).

Мета статті – представити соціально-психологічні засоби підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту, розроблені на основі моделі зміцнення громадського здоров'я, та результати їх апробації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Теоретичний та емпіричний аналіз проблеми дав підстави для побудови соціально-психологічної моделі зміцнення громадського здоров'я як умови адаптації спільноти до кризових умов життя. У запропонованій моделі акценти зроблено на таких аспектах:

– сприяння тій чи іншій формі комунікації, спрямованій на поліпшення поінформованості з питань здоров'я та набуття компетентності щодо його збереження. Компетентність щодо питань здоров'я передбачає пізнавальні й соціальні уміння та навички досягнення благополуччя, визначальну мотивацію і здатність людей отримувати доступ до інформації, розуміти й використовувати її так, щоб це сприяло зміцненню та підтримці здоров'я – як індивідуального, так і громадського;

– посилення відчуття зв'язності (sense of coherence), що сприятиме переходу від “орієнтації фактору ризику”, коли люди мають проблеми, до “салютогенної орієнтації”, коли вони сприймають потенціал та розвивають здатність контролювати власне здоров'я та добробут. У цьому контексті перш за все постає питання не про те, що є факторами ризику для захворювання, і як їм запобігти, а про те, що породжує здоров'я, які є засоби для зміцнення здоров'я, підвищення благополуччя і як їх можна використати. Це салютогенне питання зосереджує увагу на важливості пошуку ресурсів для створення здоров'я в контексті стресових ситуацій та кризових подій не лише на індивідуальному, а й на груповому та соціальному рівнях;

- сприяння психологічній стійкості, пружності (resilience) як здатності жити повноцінним і продуктивним життям попри різні обмеження та зберігати й підвищувати рівень свого благополуччя;
- посилення здатності використовувати стресову ситуацію як можливість для подальшого розвитку та досягнення більш високого рівня функціонування, тобто посттравматичне зростання (post-traumatic growth);
- активізація індивідуальних і колективних зусиль на подолання відстороненості в питаннях здоров'я та зростання відповідальності в ставленні до нього;
- підвищення індивідуальної і колективної самоефективності (Self-efficacy) як чинника зміцнення здоров'я;
- посилення рефлексивних процесів та зростання готовності до змін.

З опорою на цю модель (з метою визначення та апробації засобів подолання наслідків воєнного конфлікту) було розроблено *програму соціально-психологічної роботи*, спрямованої на підвищення рівня когнітивної, емоційної та поведінкової компетентності представників педагогічної спільноти для активізації та розширення ресурсів підвищення адаптивності й зміцнення здоров'я як умов адаптації до складних життєвих ситуацій. Програма такої роботи складалася з трьох блоків: *інформаційного* (лекції-бесіди, інформаційно-діагностичні заняття), *корекційно-розвивального* (заняття з елементами соціально-психологічного тренінгу) та *аналітичного*.

Щоб вирішити завдання *інформаційного блоку*, з ініціативи автора було розроблено навчальну програму “Соціально-психологічні проблеми адаптації спільноти до кризових умов” для системи післядипломної педагогічної освіти. Її спрямовано на підвищення компетентності педагогічних працівників щодо соціально-психологічних проблем адаптації різних спільнот до кризових умов, активізацію зусиль педагогічної спільноти на підвищення адаптивності громадян до наслідків воєнного конфлікту та зміцнення здоров'я як умов адаптації до складних життєвих ситуацій. Програму курсу було впроваджено автором у навчальний процес Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти у 2017–2018 н. р.

Метою реалізації навчальної програми було досягнення більш глибокого розуміння слухачами системи післядипломної педагогічної освіти соціально-психологічних проблем адаптації спільноти до кризових умов, підвищення компетентності щодо надання соціально-психологічної підтримки різним категоріям населення в процесі їхньої адаптації до кризових умов, зокрема до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Матеріали навчальної програми розроблено з урахуванням сучасних теоретичних напрацювань з проблеми адаптації в психологічній науці та практики надання соціально-психологічної підтримки різним групам населення, що переживають наслідки травматичних подій. Особливу увагу приділено проблемі складнощів соціально-психологічної адаптації представників різних спільнот до умов і наслідків воєнного конфлікту; сутності позитивної адаптації спільноти до кризових умов як процесу посттравматичного зростання та його ролі в подоланні наслідків кризових і травматичних подій; формам і методам психолого-педагогічної підтримки різних категорій населення в процесі їхньої адаптації до кризових умов, якими мають оволодіти вчителі, психологи та соціальні педагоги закладів освіти.

Програму підготовлену з урахуванням отриманих під час виконання НДР “Психологічні стратегії адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту” результатів, що дає підстави говорити про наявність досить потужного адаптаційного ресурсу, який забезпечує успішність адаптації педагогічної спільноти. Програма містить необхідну суму знань, умінь і навичок, що допомагають поглибити розуміння педагогічними працівниками соціально-психологічних проблем адаптації спільноти до кризових умов; усвідомити роль педагогічної спільноти в розв'язанні цих проблем та її спроможність до цілеспрямованої діяльності, консолідації зусиль, зокрема в напрямку підвищення адаптивності до суспільних змін, спричинених воєнним конфліктом, не лише своєї спільноти, а й інших груп населення.

Корекційно-розвивальний блок представлений заняттями з елементами соціально-психологічного тренінгу, спрямованими на:

- аналіз та усвідомлення впливу наслідків воєнного конфлікту як на особисте життя кожного з учасників, так і на життєдіяльність педагогічної спільноти та різних груп населення;
- усвідомлення наявних психологічних стратегій адаптації до таких наслідків та можливості їх оптимізації, що відбувається за рахунок сприяння усвідомленню ефективності/неефективності наявних стратегій та засвоєнню нових стратегій;
- активізацію рефлексивних умінь бачити ситуацію з різних сторін та в більш широкому соціальному контексті завдяки аналізу та інтерпретації соціальної ситуації;
- активізацію самопізнання щодо своїх емоційних станів, переживань, поведінки в складних життєвих ситуаціях, уявлень про себе та свої можливості;
- підвищення самоефективності та відчуття зв'язності (когерентності);
- посилення відповідальності в ставленні до здоров'я та підвищення психологічної пружності як здатності сприяти підвищенню благополуччя і на індивідуальному, і на колективному рівні;
- активізацію адаптаційного потенціалу, індивідуальних і колективних ресурсів у зміцненні здоров'я як умови адаптації до кризових умов;
- посилення індивідуальної та колективної рефлексивності щодо важливості й можливості активізації і нарощування адаптаційних ресурсів педагогічної спільноти.

У корекційно-розвивальній роботі брали участь дорослі особи віком від 29 до 52 років – три групи педагогів та практичних психологів закладів освіти, що проходили підвищення кваліфікації в Сумському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти. Загальна кількість випробуваних, результати яких було враховано в аналізі ефективності корекційно-розвивального впливу, становила 35 осіб.

Результати впровадження *програми соціально-психологічної роботи* було проаналізовано за об'єктивним (кількісні зміни показників) і суб'єктивно-оцінним (оцінка інформативної насиченості програми, її ефективності та можливості застосування набутих навичок і вмій) критеріями, що становило зміст *аналітичного блоку*.

На початку і по завершенні такої роботи було проведено діагностику показників відчуття зв'язності як одного з провідних елементів стану здоров'я та його зміцнення; самоефективності як одного з предикторів поведінки, що сприяє зміцненню здоров'я; рівня вираженості і спрямованості рефлексії в процесі адаптації, подолання наслідків воєнного конфлікту та зміцнення громадського здоров'я. Аналіз результатів здійснено за допомогою статистичного пакету SPSS, використано непараметричний критерій Вілкоксона для зв'язаних вибірок щодо встановлення статистичної значущості відмінностей.

У корекційно-розвивальній роботі значна увага приділялася підвищенню рефлексивності педагогічної спільноти. Слід зазначити, що спільнота як велика соціальна група, члени якої безпосередньо можуть не взаємодіяти між собою, не позбавлена рефлексивності. Рефлексивність спільноти, або колективна рефлексивність, забезпечується не лише груповою взаємодією, а й індивідуальною рефлексією, спрямованою на колективне минуле, сьогодення і майбутнє. Отже, колективна рефлексивність може накопичуватися в міжособовому спілкуванні, у спілкуванні між деякими представниками спільноти в межах невеликих груп, що об'єднують її представників. Рефлексивність у процесі міжособової взаємодії, як наголошують А. Журавльов і Т. Нестік, не втрачає свого колективного характеру, адже актуалізує групову ідентичність. Натомість межа, що розділяє індивідуальний і груповий рівень рефлексії, усе ще залишається спірною (Журавлев, & Нестік, 2012). Дослідники зауважують, що змістом групової саморефлексії можуть бути цілі та сенс існування групи, реальні форми спільної життєдіяльності, потенційні можливості та ресурси спільноти, а також усе те, що було згаяне чи помилково реалізоване нею (Журавлев, 2009).

Процеси колективної рефлексії, осмислення, як правило, запускаються кризовими подіями, що й спонукало нас у контексті проблеми адаптації спільноти до наслідків воєнного конфлікту до активізації цих процесів у корекційно-розвивальній роботі з представниками педагогічної спільноти, зокрема зробивши акцент на змісті групової рефлексії щодо

потенційних можливостей нарощування адаптаційних ресурсів спільноти, активізації колективних зусиль з подолання наслідків воєнного конфлікту та зміцнення громадського здоров'я.

Як зазначають дослідники, колективна рефлексивність виконує такі соціально-психологічні функції, як адаптація групи до змін, підготовка до різних форм активності, формування уявлень про інші групи, про своє місце в системі соціальних відносин, підтримання позитивної групової ідентичності, а також формування колективної пам'яті та бачення майбутнього (Журавлев, & Нестик, 2012).

Для оцінки вираженості та спрямованості рефлексії до і після впровадження програми було застосовано опитувальник М. Гранта, який складається із двох шкал – ауторефлексії і соціорефлексії (Grant, 2001; Карпов, & Скитяева, 2005). Високий рівень соціальної рефлексії забезпечує виражені соціальні потреби в повазі, визнанні, теплих стосунках з іншими і в цілому орієнтацію на групу. Рівень саморефлексії пов'язаний з аналізом почуттів та переживань щодо самого себе, внутрішнього діалогу із самим собою. За результатами дослідження рефлексії на початку корекційних занять, 60% досліджуваних виявили високий рівень ауторефлексії та середній рівень соціорефлексії; 15% – низький рівень ауторефлексії і дещо нижчий від середнього рівень соціорефлексії; у решти ауторефлексія і соціорефлексія мали середній рівень прояву. Після корекційно-розвивального впливу, з огляду на результати аналізу співвідношення цих двох форм рефлексій, зафіксовано підвищення показників за шкалою соціорефлексії ($p \leq 0,05$) та зміщення показників ауторефлексії від високих до дещо вище середніх, від низьких до середніх ($p \leq 0,05$). Відповідно до інтерпретації результатів за опитувальником співвідношення середнього рівня ауторефлексії та вище середнього й високого рівня соціорефлексії визнається найбільш адаптивним.

Аналіз результатів дослідження самоефективності та відчуття зв'язаності до і після проведених занять засвідчив наявність змін за цими показниками. Так, статистично значущі відмінності виявлено за показниками загальної самоефективності ($p \leq 0,01$) та інтегрального показника відчуття зв'язаності ($p \leq 0,05$), рівень яких значно підвищився.

Результати ефективності проведеної корекційно-розвивальної роботи також було проаналізовано за суб'єктивно-оцінним критерієм шляхом залучення механізмів рефлексії щодо задоволення від роботи, оцінки інформативної насиченості програми та можливостей і бажання застосовувати набуті навички та вміння. Такий аналіз було зроблено завдяки рефлексії наприкінці кожного заняття, а також під час підбиття загальних підсумків роботи і за результатами опитування учасників щодо ефективності програми. Учасникам було запропоновано обрати один із трьох варіантів відповідей (так, ні, важко сказати) для кожного пункту із запропонованих тверджень.

У результаті проведеної роботи відбулося усвідомлення:

- своїх якостей, сильних та слабких сторін;
- своїх негативних переживань та здатності з ними впоратися;
- своїх типових реакцій на складні життєві обставини;
- різних ресурсів подолання наслідків кризових подій;
- значення соціальної підтримки в процесі подолання наслідків складних життєвих ситуацій;
- важливості активної участі в діяльності, спрямованій на зміцнення здоров'я.

Активізувалися процеси:

- здатності бачити одне й те саме явище під різними кутами зору;
- оптимізації наявних психологічних стратегій адаптації та вироблення нових;
- самовизначення у сфері здоров'я;
- пошуку нових можливостей та прихованих ресурсів.

Відбулося посилення:

- упевненості в собі, віри у свої сили та можливості;
- відповідальності за свої рішення та вибори;
- відповідальності у ставленні до здоров'я;
- довіри до інших та відчуття підтримки з боку інших;

– готовності змінюватися;
– віри у здатність підвищувати якість життя та благополуччя як на індивідуальному, так і на колективному рівнях.

У цілому частка учасників, які дали ствердну відповідь щодо ефективності програми, становила 92%, решті осіб було важко визначитися з відповіддю на ті чи інші запитання.

Як показали результати апробації засобів підвищення адаптивності та зміцнення громадського здоров'я, в основу яких покладено означену модель, активізація цих ресурсів, врахування та нарощування адаптаційного потенціалу спільноти сприяють посиленню самоефективності та відчуття зв'язності як здатності протистояти негативним зовнішнім впливам, підтримувати та підвищувати рівень благополуччя як базової ознаки індивідуального та громадського здоров'я.

Корекційний вплив може бути суттєво посилений за рахунок більшої тривалості корекційної програми та включення в неї терапевтичного складника, зокрема для опрацювання негативних станів і травматичного самоусвідомлення.

Практична/соціальна значущість дослідження. Упровадження запропонованих засобів сприятиме активізації індивідуальних і колективних ресурсів підвищення адаптивності та зміцнення здоров'я, спонукатиме представників спільноти до вироблення проактивно-трансформаційних психологічних стратегій як найбільш ефективного варіанта індивідуальної і колективної заряджувальної поведінки в різних сферах життєдіяльності, зокрема в процесі зміцнення громадського здоров'я.

Висновки. Розроблені та апробовані соціально-психологічні засоби засвідчили ефективність щодо підвищення адаптивності спільноти до наслідків воєнного конфлікту завдяки активізації готовності змінюватися, зростати, брати відповідальність на себе; орієнтації на розвиток індивідуальних і колективних ресурсів адаптації; набуттю знань та навичок, які сприяють підвищенню благополуччя; актуалізації та активізації рефлексивних процесів; оптимізації наявних та виробленню більш ефективних стратегій адаптації.

Вироблення стратегій, які мають внутрішню зумовленість, проявляються в здатності протистояти зовнішнім впливам та активно протидіяти їм, орієнтуватися на майбутнє і які реалізуються, зокрема, у процесі зміцнення як індивідуального, так і громадського здоров'я (як досягнення благополуччя), можливе завдяки змінам у свідомості громадян щодо самовизначення у сфері здоров'я, підвищення їхньої відповідальності у ставленні до нього; розширенню мережі зв'язків між членами спільноти; активізації процесів самоорганізації та самоефективності, рефлексивних процесів, консолідації колективних зусиль на подолання наслідків воєнного конфлікту та досягнення благополуччя.

Перспективу дальших досліджень убачаємо в посиленні громадської уваги до проблем адаптації спільнот в умовах воєнного конфлікту, усвідомлення членами спільнот можливостей підвищення їхньої індивідуальної та колективної адаптації; у формуванні готовності лідерів та активістів використовувати психологічні засоби корекції поведінки спільнот в умовах соціальних викликів.

Список використаних джерел

- Бандура, А. (2000). *Теория социального научения*. Санкт-Петербург: Евразия.
- Журавлев, А. Л. (2009). Коллективный субъект: основные признаки, уровни и психологические типы. *Психологический журнал*, 5 (30), 72–80.
- Журавлев, А. Л., & Нестик, Т. А. (2012). Групповая рефлексивность: основные подходы и перспективы исследований. *Психологический журнал*, 4 (33), 27–37.
- Карпов, А. В., & Скитяева, И. М. (2005). *Психология метакогнитивных процессов личности*. Москва: Институт психологии РАН.
- Климчук, В. О. (2016). Посттравматичне зростання та як можна йому сприяти у психотерапії. *Наука і освіта*, 5 (16), 46–52.

Коробка, Л. М. (2018). Психологічні стратегії як засоби реалізації індивідуальної та колективної адаптації до наслідків воєнного конфлікту. *Наукові студії із соціальної та політичної психології НАПН України*, 41 (44), 46–56.

Кривоконь, Н. І. (2015). Соціально-психологічна підтримка як чинник подолання скрутних життєвих ситуацій. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, (29), 319–328.

Найдьонова, Л. А. (2015). Інтеграція вітчизняної психологічної науки і практики психологічної реабілітації військових: про розвиток рефлексивних властивостей психологічної спільноти. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*, 4 (29), 106–111.

Antonovsky, A. (1984). The Sense of Coherence as a Determinant of Health. *Advances, Institute for Advancement of Health*, 1 (3), 37–50.

Antonovsky, A. (1996). The salutogenic model as a theory to guide health promotion. *Health Promotion International*, 11 (1), 11–18.

Bonanno, G. A. (2004). Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Aversive Events? *American Psychologist*, 59 (1), 20–28.

Grant, A. M. (2001). Rethinking psychological mindedness: metacognition, self-reflection, and insight. *Behaviour Change*, 18, 8–17.

Joseph, S., & Linley, P. A. (2006). Positive psychology versus the medical model? *American Psychologist*, 61 (4), 332–333.

Norris, F. H., Stevens, S. P., & Pfefferbaum, B. (2008). Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. *American Journal of Community Psychology*, 41 (1-2), 131–134.

Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15 (1), 1–18.

References

Antonovsky, A. (1996). The salutogenic model as a theory to guide health promotion. *Health Promotion International*, 11 (1), 11–18. (in English)

Antonovsky, A. (1984). The Sense of Coherence as a Determinant of Health. *Advances, Institute for Advancement of Health*, 1 (3), 37–50. (in English)

Bandura, A. (2000). *Teoriya sotsialnogo naucheniya* [Theory of social study]. St. Petersburg: Evraziya Publ. (in Russian)

Bonanno, G. A. (2004). Loss, Trauma, and Human Resilience: Have We Underestimated the Human Capacity to Thrive After Aversive Events? *American Psychologist*, 59 (1), 20–28. (in English)

Grant, A. M. (2001). Rethinking psychological mindedness: metacognition, self-reflection, and insight. *Behaviour Change*, 18, 8–17. (in English)

Joseph, S., & Linley, P. A. (2006). Positive psychology versus the medical model? *American Psychologist*. 61 (4), 332–333. (in English)

Karpov, A. V., & Skityayeva, I. M. (2005). *Psikhologiya metakognitivnykh protsessov lichnosti* [Psychology of metacognitive processes of personality]. Moscow: Institut psikhologii RAN. (in Russian)

Klymchuk, V. O. (2016). Posttravmatyчне zrostannia ta yak mozhna yomu spryiaty u psykhoterapii [Posttraumatic growth and ways of facilitating it in psychotherapy]. *Nauka i osvita* [Science and education], 5 (16), 46–52. (in Ukrainian)

Korobka, L. M. (2018). Psykholohichni stratehii yak zasoby realizatsii indyvidualnoi ta kolektyvnoi adaptatsii do naslidkiv voiennoho konfliktu [Psychological strategies as means of implementation of individual and collective adaptation to the consequences of armed conflict]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii NAPN Ukrainy*, 41 (44), 46–56. (in Ukrainian)

Kryvokon, N. I. (2015). Sotsialno-psykholohichna pidtrymka yak chynnyk podolannia skrutnykh zhyttievnykh sytuatsii [Social and psychological support as a factor in overcoming difficult life situations]. *Problemy suchasnoi psykholohii: zbirnyk naukovykh prats K-PNU imeni Ivana Ohiiienka, Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy*, (29), 319–328. (in Ukrainian)

Naydonova, L. A. (2015). Intehratsiia vitchyznianoï psykhologichnoi nauky i praktyky psykhologichnoi reabilitatsii viiskovykh: pro rozvytok refleksyvnykh vlastyvostei psykhologichnoi spilnoty [Integration of the domestic psychological science and the practice of psychological rehabilitation of the military: the development of reflexive properties of the psychological community] *Aktualni problemy sotsiologii, psykhologii, pedahohiky*, 4 (29), 106–111. (in Ukrainian)

Norris, F. H., Stevens, S. P., & Pfefferbaum, B. (2008). Community Resilience as a Metaphor, Theory, Set of Capacities, and Strategy for Disaster Readiness. *American Journal of Community Psychology*, 41 (1-2), 131–134. (in English)

Tedeschi, R. G., & Calhoun, L. G. (2004). Posttraumatic growth: conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15 (1), 1–18. (in English)

Zhuravlev, A. L. (2009). Kollektivnyy subyekt: osnovnyye priznaki, urovni i psikhologicheskiye tipy [Collective subject: main features, levels and psychological types]. *Psikhologicheskyy zhurnal*, 5 (30), 72–80. (in Russian)

Zhuravlev, A. L., & Nestik, T. A. (2012). Hrappovaya reflektivnost: osnovnyye podkhody i perspektivy issledovaniy [Group reflexivity: the main approaches and perspectives of research]. *Psikhologicheskyy zhurnal*, 4 (33), 27–37. (in Russian)

УДК 159.9:316.6

Гусєв Ігор Миколайович

кандидат психологічних наук, науковий співробітник

лабораторії психології мас та спільнот,

Інститут соціальної та політичної психології

НАПН України,

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-3426-8799

ihor.husiev@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ВЗАЄМОДІЇ З МЕДІА В ПРОЦЕСІ АДАПТАЦІЇ СПІЛЬНОТИ ДО УМОВ І НАСЛІДКІВ ВОЄННОГО КОНФЛІКТУ

У статті наведено результати емпіричного дослідження, яке виявило базові особливості взаємодії спільноти з медіа. Виокремлено п'ять психологічних особливостей взаємодії спільноти з медіа, які мають різний рівень прояву залежно від віку, матеріального забезпечення, найбільш використовуюваного медіа тощо. “Патерналістсько-негативістська” особливість взаємодії з медіа характеризується негативним ставленням до споживаного медіаконтенту і перекладанням відповідальності за нього на державу, тоді як “униклива” особливість спирається на бажання особи свідомо обмежити себе у використанні медіа, аби уникнути натрапляння на медіаконтент, пов'язаний з воєнним конфліктом. Прояв таких особливостей більшою мірою притаманний спільнотам з низьким рівнем матеріального забезпечення, які віддають перевагу російському телебаченню і використовують соціальні мережі “Вконтакті” і “Однокласники”. Такі особливості взаємодії з медіа, як “раціонально-емпатійна” і “споглядальна”, характеризуються оперуванням широким масивом медіаконтенту, раціональним оцінюванням споживаної інформації або її накопиченням для формування подальшого ставлення. Ці особливості частіше проявляються в спільнотах із середнім і високим рівнем матеріального забезпечення, де провідними медіазвичками є використання інтернету для пошуку новин, соціальних мереж Facebook і Twitter, а також онлайн-перегляд телебачення. “Емоційно-інтуїтивна” особливість спирається на сталі звички застосування медіа, які продукують емоційні реакції на споживаний медіаконтент у вигляді прояву жалю, співчуття, співпереживання. Ця особливість притаманна спільноті, яка використовує загальнонаціональне телебачення і не має життєвого досвіду взаємодії з вразливими групами населення (внутрішньо переміщеними особами, учасниками бойових дій тощо). Визначено базові вектори адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі взаємодії з медіа: продуктивний вектор, який характеризується раціональним використанням медіа та емпатійним ставленням до внутрішньо переміщених осіб, а також споглядальною позицією, що проявляється у використанні різноманітних медіа для накопичення інформації та в нейтральній оцінці медіаконтенту, що споживається; вектор адаптації з деструктивними проявами, зміст якого визначається патерналістським ставленням до медіаконтенту, його хаотичним споживанням, негативним ставленням до переселених осіб і перекладанням відповідальності на державні інституції; проміжний адаптаційний вектор, особливістю якого є емоційно-інтуїтивна позиція, що виявляється в інтуїтивному пошуку інформації і взаємодії з медіаконтентом, а ставлення до соціально-політичних подій у країні ґрунтується на емоційних факторах (співпереживання, співчуття, жалість).

Ключові слова: медіа; медіаконтент; медіазвичка; адаптація; психологічні особливості; факторний аналіз; воєнний конфлікт.

PECULIARITIES OF INTERACTION WITH MEDIA IN THE PROCESS OF THE COMMUNITY ADAPTATION TO THE CONDITIONS AND CONSEQUENCES OF MILITARY CONFLICT

Ihor M. Husiev

Ph.D., Research Associate,
Laboratories of Psychology of Masses and Communities,
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-3426-8799
ihor.husiev@gmail.com

The article presents an empirical study that revealed the basic peculiarities of the community interaction with media. There are revealed five psychological peculiarities of community interaction with the media, which have different levels of expression depending on age, material security, most used media, and so on. Interaction with the media through the “paternalistic-negative” peculiarity is characterized by a negative attitude to the consumption of media content and the transfer of responsibility for it to the government. The “avoidance” peculiarity is based on the desire of a person to deliberately limit him/herself to using media to avoid getting into a media content that is related to a military conflict. The displaying of such peculiarity is more common to communities with a low level of material support and those who use such media as Russian television and social networks VKontakte and Odnoklassniki. Such peculiarities of interaction with the media as “rational-empathy” and “observed” are characterized by the operation of a wide array of media content, rational assessment of the consumed information or its accumulation to form a further attitude. Such features are more common in medium and high-level material provision communities where the use of the Internet for news search, Facebook and Twitter social networking, and online TV viewing are the leading media-habits. The “emotional and intuitive” peculiarity is based on the steady habits of the media which produce emotional responses to the consumed media content in the form of pity, compassion, and empathy display. This peculiarity is inherent in a community that uses national TV and does not have a life experience of interaction with vulnerable groups of the population (internally displaced persons, combatants, etc.). The basic vectors of community adaptation to the conditions and consequences of a military conflict in the process of interaction with the media are defined. A productive vector characterized by rational use of the media and the empathy of internally displaced persons, as well as a contemplative position that manifests itself in the use of various media for the accumulation of information and in a neutral estimation of consumed media-content. The vector of adaptation has destructive manifestations and is determined by the paternalistic attitude to media content, its chaotic consumption, the negative attitude towards the displaced persons, and the transfer of responsibility to the state institutions. An intermediate adaptation vector has such features as the emotional and intuitive position, which is displayed in the intuitive search and interaction with media-content, and the attitude to socio-political events in the country is based on emotional factors (empathy, compassion, and pity).

Key words: media; media content; media skills; adaptation; psychological peculiarities; factor analysis; military conflict.

Постановка проблеми. Активний розвиток медіатехнологій істотно впливає на всі сфери функціонування особистості, зокрема і на особливості її взаємодії з медіа. Як і будь-яке складне явище, новітні види медіакомунікації мають амбівалентний вплив на психологічні процеси і на поведінку зокрема. З одного боку, вони допомагають у процесі адаптації людини до нових умов, полегшуючи щонайменше знаходження потрібної інформації. З другого боку, сучасні медійні засоби вимагають адаптації до себе, часом ускладнюючи те, що людина могла б зробити безперешкодно без залучення тих чи тих медіатехнологій.

Роль медіа в контексті вивчення досвіду інших спільнот та прошарків наразі активно досліджується у зв'язку з масовим використанням медіатехнологій як сучасної та потужної

зброї, мішенню якої є насамперед свідомість особи в різних спільнотах. Ідеться про суттєву зміну характеру, змісту та форм медіакомунікацій у різних сферах життя, особливо в політичній, і розширення функцій медіа в суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Виділяють такі головні функції впливу медіа на людину і спільноту в цілому:

- релаксаційну: відпочинок “з телевізором” чи іншими медіазасобами відволікає від повсякденних турбот та обов'язків;

- компенсаторну: медіа здатні компенсувати дефіцит міжособових контактів. Особливо це характерно для підлітків і молоді, які, щоб подолати відчуття самотності, слухають музику, “блукають” в інтернеті тощо;

- просвітню (неформальної освіти): медіа є джерелом інформації та просвіти, часто суперечливої й несистематизованої;

- світоглядну: полягає в засвоєнні широкого спектра соціальних норм і формуванні ціннісних орієнтацій особистості (Мишишин, & Троханяк, 2006).

Світ медіа в цілому створює медіавіртуальності, притаманні певним спільнотам. Медіавіртуальність – це психологічне утворення, яке полягає в атрибуції штучно створеному інформаційному явищу статусу життєвої реальності, включенні його в життєвий простір суб'єкта (і особистості, і спільноти). Можна виокремити п'ять вимірів створюваної медіавіртуальності (які можна в певний спосіб оцінити):

- контекстуальність – створення ефекту постійного існування медіавіртуальності, добудовування її до неперервності;

- реалістичність – достовірність симуляції (відображення) об'єктивної реальності з точки зору комунікативів;

- активність – експансія віртуального світу медіа в міжособовий простір спілкування, інтерактивність;

- керованість – підпорядкування віртуальності волі комуніката, його незалежність і автономність;

- ресурсоздатність – потенція надання ресурсів, які можуть бути використані комунікатом, складова його мотивації (Найдьонова, & Баришполець, 2010, с.178–180).

Індивідуальні навички в процесі застосування медіа розуміють як здатність діяти в трьох площинах: поведінкові здібності або практичне використання (так звані користувацькі здібності); критичні знання, або когнітивна компетентність; і прагнення, в яких набір навичок може сформуватись, тобто комунікація, соціальні стосунки, участь у публічній сфері, творчість.

У науковому середовищі дискусії про вплив медіа на процес адаптації відбуваються досить активно. З одного боку, велика кількість досліджень присвячена негативним аспектам зкористування інтернетом (інтернет-адикції, хакерству, аутизації, “ігровій наркоманії”, неадекватним ефектам у процесі соціальної перцепції тощо). З другого боку, висувуються нові гіпотези, згідно з якими навіть сам зміст вищезазначених інтернет-ризиків може бути переосмисленим. Так, наприклад, вважається, що супутні феноменові інтернет-адикції залученість у діяльність, високу пізнавальну активність і готовність до подолання проблем, що відтак виникають, можна трактувати як такі, що мають ресурсний потенціал для продуктивної адаптації. Тож дехто з дослідників стверджує, що в такій інтерпретації залежність від певних медіа можна розглядати вже не як патологічний феномен, а як нову мотивацію пізнавальної діяльності (Белинская, 2013).

Як зазначає Л. Найдьонова (2013), комплексний підхід передбачає врахування вікових особливостей користувачів інтернету. На думку дослідниці, самі по собі медіа не є причиною вольових чи інших розладів особистості. Зі свого боку, системне ігнорування вікових та індивідуальних потреб особистості може проявитися у формі порушень функціонування особистості, одним з яких може стати інтернет-адикція (с. 51).

Автори досліджень, присвячених вивченню взаємодії людини із сучасними медіа, часто акцентують увагу на тому, що не завжди вдається встановити вектор впливу у взаємодії

користувачів із медіа, а однозначне ствердження, що саме знаходження у віртуальній реальності стало причиною тих чи інших особистісних змін, є далеко не завжди коректним. Так, за даними досліджень спілкування дітей та підлітків у мережі в ракурсі його інтенсивності та впливу на позамережеву комунікацію, вплив інтернету на соціальні зв'язки не має універсальних параметрів та вираженості і визначається радше особистісними і ситуативними факторами (Кузнецова, & Чудова, 2008, с. 62). Неоднозначність впливу медіасередовища є тим фактором, який треба враховувати, характеризуючи психологічну адаптацію спільноти в контексті її взаємодії з кіберпростором. Ті чи інші практики зі сфери медіа можуть корелювати з певними показниками психологічної адаптації користувачів, проте однозначне трактування причинно-наслідкового зв'язку в цьому випадку варто досліджувати окремо.

Таким чином, побудова ефективних стратегій адаптації спільнот до умов і наслідків війни може відбуватися шляхом продуктивного застосування медіа в тісному зв'язку з підвищенням медіакомпетентності і зменшенням впливу маніпулятивних технологій через наявний медіаконтент.

Метою статті є визначення особливостей взаємодії спільноти з медіа і знаходження їхнього зв'язку зі стратегіями адаптації до умов і наслідків воєнного конфлікту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Емпіричне дослідження складалося з двох основних етапів: проведення опитування за розробленою анкетною і модерування фокус-груп. У такий спосіб ми виявляли особливості взаємодії спільноти з медіа, а також прояви цих особливостей залежно від того чи того вектора адаптації.

Для визначення психологічних особливостей взаємодії з медіа було використано метод факторного аналізу. Факторний аналіз дає змогу виявити не лише кореляції між змінними та латентні фактори, а й ті компоненти, що пояснюють більшу дисперсію (Наследов, 2004). За допомогою цього методу можна визначити найбільш статистично незалежні конструкти, які, перетинаючись, утворюють простір ознак, що можуть бути проінтерпретовані як психологічні особливості взаємодії спільноти з медіа.

Так, до проведення основного опитування було виокремлено репертуар найбільш поширених медіа, які найчастіше використовують особи для доступу до інформації, обговорення отриманої інформації і її інтерпретування. Окрім цього, виявлено найбільш контроверсійні теми, пов'язані з воєнним конфліктом, які вимагають від особи формування певного ставлення, адаптації до нових умов.

У березні 2017 р. було проведено 10 глибинних інтерв'ю з мешканцями Києва, Львова (по 3 особи) і Харкова (4 особи), які відрізнялися за віком, освітою, фахом, рівнем добробуту. Під час інтерв'ю, яке тривало не більше як одну годину, обговорювалися теми використання тих чи тих медіа, послуговування медіа залежно від ситуації, найбільш значущі теми державного масштабу, які стали наслідком воєнного конфлікту.

Якісна обробка даних полягала у використанні методу контент-аналізу отриманих відповідей респондентів для визначення основного набору провідних медіа, головних проблемних тем, які пов'язані з воєнним конфліктом і вимагають від респондентів проявів власної адаптивності. Окрім цього, з'ясувалося їхнє ставлення до споживаного медіаконтенту.

Для першого етапу дослідження було відібрано декілька змістових блоків, які наповнювалися відповідними запитаннями. Такими блоками стали:

- найбільш часто використовувані медіа, пов'язані з тими чи тими засобами масової інформації;
- особливості поводження з медіаконтентом: перевірка інформації, вимоги до медіаконтенту, здатність відрізнити фейковий медіаконтент від правдивого тощо;
- ставлення до проблемних тем, пов'язаних із воєнним конфліктом: бойові дії, внутрішньо переміщені особи, благодійність тощо;
- соціально-демографічні характеристики для виокремлення різних спільнот (фах, вік, освіта тощо).

У результаті для цього етапу емпіричного дослідження було сформовано авторський опитувальник, який містив 98 запитань.

Метою аналізу емпіричних даних було визначення психологічних особливостей використання спільнотою медіа і знаходження відмінностей у прояві цих особливостей залежно від соціально-демографічних характеристик спільноти.

Опитування проводилося у квітні-травні 2017 р. в усіх областях України, крім тимчасово окупованих і непідконтрольних територій. Вік респондентів – від 18 до 65 років. Загальна кількість опитаних – 1875 осіб, серед яких жінок – 58%, чоловіків – 42%.

Статистичні методи обробки даних включали методи факторного і кореляційного аналізу та методи статистичної перевірки значущості емпіричних даних (обробка даних методами багатомірної статистики проводилася в статистичному пакеті IBM SPSS Statistics 20).

Виявлено найбільш характерні особливості використання медіа. З'ясовано, що зростання числа інтернет-користувачів супроводжується змінами в структурі медіаспоживання спільноти: традиційні ЗМІ (телебачення, преса, радіо) поступово втрачають свою аудиторію, поступаючись місцем новинним сайтам і соціальним мережам ($p \leq 0,05$). Очевидно, що тенденція зростання частки онлайн-джерел збережеться, адже що молодша аудиторія, то вища їхня популярність (у віці до 35 років частка інтернет-ЗМІ перевищувала 80%). Рівень значущості у цьому зв'язку $p \leq 0,01$.

Респонденти частіше користуються соціальними мережами і агрегаторами новин (наприклад, ukr.net), а не конкретними інтернет-виданнями ($p \leq 0,05$). Коли йдеться про соціальні мережі, то лідерство тримає "Вконтакті", але у зв'язку із блокуванням цього ресурсу попит на користування змінюється в бік Facebook ($p \leq 0,1$).

У цілому респонденти декларують довіру тільки до українських джерел. Довіра до російських інтернет-ресурсів опустилася до низького рівня і в основному формується населенням сходу і півдня України ($p \leq 0,05$).

Ставлення до соціально-політичних подій, пов'язаних з воєнним конфліктом, також має певні особливості. Найбільш поширена інтерпретація подій на Донбасі – зіткнення з Росією: перш за все це війна або конфлікт, спецоперація агресора. Найвиразніше ця позиція проявляється на Заході і Півночі ($p \leq 0,05$).

Частка тих, хто мав досвід особистого спілкування з внутрішньо переміщеними особами з Донбасу, є досить висока (35%), особливо в Східному регіоні (50%). Також висока частка тих, хто допомагав переселенцям (21%), найвища вона в Дніпропетровській обл. (26%). Водночас тих, хто допомагав українській армії, – 30%.

Більшість опитаних вважають, що темі переселенців у ЗМІ приділяють достатню увагу. Найбільш поширена думка, що ЗМІ пропонують тільки кращі приклади й історії про переселенців ($p \leq 0,05$).

Психологічний зміст особливостей взаємодії спільноти з медіа в умовах воєнного конфлікту було визначено за допомогою факторного аналізу, що здійснювався за методом головних компонент з обертанням Varimax Normalized. Оптимальна кількість факторів, що виділилися, та їхня статистична значущість перевірялися за критерієм Кайзера (Бююль, & Цефель, 2005).

Після Varimax-обертання утворилося п'ять значущих факторів, що описують 53,5% загальної дисперсії. Згідно з критерієм адекватності вибірки Кайзера-Мейера-Олкіна (КМО = 0,701) вибірка є адекватною для проведення факторного аналізу. За критерієм сферичності Бартлетта, що визначає нормальність розподілу змінних, отримані дані прийнятні для проведення факторного аналізу (0,000; $p \leq 0,001$).

Перший фактор, загальний вклад якого в сумарну дисперсію становить 14,1%, – *патерналістсько-негативістська* особливість взаємодії з медіа. Цей фактор, описуючи характер взаємодії з медіа, робить наголос на незначній увазі до достовірності медіаінформації, зменшенні проблематизації щодо поширення неправдивого контенту. При цьому ставлення до соціально-політичних проблем ґрунтується на негативізмі – перекладанні відповідальності на

державу. Інформацію про внутрішньо переміщених осіб такі респонденти сприймають також негативно і загалом великою мірою не довіряють жодному медіаканалу.

Другий фактор (12,9% дисперсії) можна охарактеризувати як такий, що спрямований на перевірку інформації медіаканалів у зв'язку з актуальністю проблеми поширення замовного/фейкового контенту. Ставлення до соціально-політичних проблем держави дістає раціональну оцінку і ґрунтується на власному досвіді, а саме: особистому спілкуванні з внутрішньо переміщеними особами, благодійній допомозі таким категоріям громадян. Загалом переважає медіаконтент, що позитивно висвітлює теми, пов'язані з воєнним конфліктом. Тому цей фактор відображає *раціонально-емпатійну* особливість взаємодії з медіа.

У третьому факторі, *емоційно-інтуїтивному* (10,7%), поєдналися такі характеристики, як байдуже ставлення до поширення фейкового/замовного контенту, ідентифікація такої інформації в інтуїтивний спосіб або за звичкою. Ставлення до соціально-політичних проблем мало спирається на власний досвід, а формується через емоційну сферу: співпереживання, співчуття, жалість.

Четвертий фактор відображає широке застосування різноманітних медіа (телебачення, інтернету, паперових видань тощо) для отримання великої кількості інформації і загалом нейтральну оцінку медіаконтенту, що споживається. Ставлення до соціально-політичних подій здебільшого беземоційне, нейтральне. Повнота отриманої інформації при цьому важливіша за її оцінювання. Тому четвертий фактор ми інтерпретували як *споглядацьку* взаємодію з медіаконтентом. Вклад у сумарну дисперсію цього фактору становить 8,5%.

До п'ятого фактору (7,3%) увійшли такі характеристики, як добровільне обмеження власного медіапростору і репертуару використовуваних медіа, невиразне, неоднозначне ставлення до подій, пов'язаних з воєнним конфліктом і його наслідками. Фактор дістав назву *уникливої* взаємодії з медіа.

Отже, взаємодія спільноти з медіа може бути: “патерналістсько-негативістською”, “раціонально-емпатійною”, “емоційно-інтуїтивною”, “споглядацькою”, “уникливою”.

Наступний етап аналізу емпіричних даних мав на меті з'ясувати притаманність виокремлених психологічних особливостей тим чи тим спільнотам, а також залежність прояву цих особливостей від найчастіше використовуваних медіаресурсів. Було застосовано метод двовимірного аналізу на основі використання тесту χ^2 і створення таблиць спряженості. Виявлено, що респонденти, які мають невисокий рівень статків і нижчий рівень освіти, частіше демонструють “патерналістсько-негативістську” особливість взаємодії з медіа. Важливо що ця особливість більшою мірою проявляється в тих, хто часто використовує такі медіа, як російське телебачення і російські новинні сайти. За критерієм χ^2 Пірсона коефіцієнт статистичної значущості $p \leq 0,001$.

Малозабезпечені і малоосвічені респонденти частіше використовують медіа для знаходження критичного контенту, який спрямований на подачу інформації в негативному ключі, при цьому відповідальність за появу такого контенту покладається на державні інституції. Прояв цієї особливості найбільше помітний у тих, хто віддає перевагу російським медіа.

Аналізуючи ступінь вираженості “раціонально-емпатійної” особливості, можемо зауважити, що вона притаманна респондентам віком 36-45 років, які мають вищу освіту, середній і вищий рівень матеріального забезпечення. Серед практик, пов'язаних з медіа, слід виділити пошук новин в інтернеті (відмінність на рівні $p \leq 0,05$). Отже, рівень освіченості і матеріального забезпечення впливає на те, що медіаконтент такими особами перевіряється частіше, а подані факти сприймаються більш критично. Водночас з огляду на наявність власного досвіду частіше проявляються емпатія і потреба в наданні допомоги вразливим групам населення (внутрішньо переміщеним особам, учасникам бойових дій тощо).

Прояв “емоційно-інтуїтивної” особливості взаємодії з медіа притаманний особам, які мають середній рівень матеріального забезпечення, не мають досвіду спілкування з вразливими групами населення і частіше використовують загальнонаціональне телебачення як провідні медіа. Характер прояву такої особливості досить суперечливий, адже в першу чергу залучається

емоційна сфера особи (хвилювання, жаль), інформаційний контент споживається за звичною практикою (перегляд телебачення) без формування чіткого ставлення до наведених фактів.

“Споглядальна” особливість взаємодії виявляється в широкому використанні медіа, накопиченні інформації і її активному споживанні, при цьому переважають нейтральні оцінки щодо соціально-політичних подій у державі. Зазначена особливість стосується осіб, що використовують такі медіа, як соціальні мережі (Facebook, Twitter), відвідування форумів та перегляд онлайн-телебачення, а це переважно молоді респонденти віком 26-35 років ($p \leq 0,05$). Отже, молодь, яка активно користується інтернет-медіа, здебільшого не має одностайних оцінок щодо подій, які наразі відбуваються, і більше схильна до накопичення інформаційного контенту.

Особливість “уникнення” у взаємодії з медіа полягає в тому, що особа добровільно обмежує себе в отриманні певного інформаційного контенту, ухиляється від давання оцінок соціально-політичним подіям, концентрується на нейтральній тематиці та уникає контroversійної інформації. Така особливість характерна для тих, хто використовує практики, пов’язані із соціальними мережами (“Вконтакті”, “Однокласники”), веденням блогів, участю в онлайн-іграх. Серед них багато мешканців Східної України – Донецької і Луганської областей ($p \leq 0,05$).

Отже, можемо говорити про психологічні особливості взаємодії з медіа, які можуть бути провідними для тих чи тих спільнот і, крім цього, у різний спосіб впливати на стратегії адаптації цих спільнот.

Для знаходження основних векторів адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту, а також взаємозв’язку між цими векторами і виділеними вище особливостями взаємодії з медіа було вирішено провести другий етап емпіричного дослідження. Відтак у вересні-жовтні 2017 р. ми організували серію фокус-групових дискусій у Києві, Львові, Одесі, Харкові, Вінниці – по дві фокус-групи в кожному місті. Учасниками кожної такої групи були 8 осіб, які мали різний спектр користування основними медіа (інтернет, телебачення, друковані ЗМІ). Дискусія проходила за структурованим планом, який передбачав обговорення медіа і їх використання респондентами, їхнього адаптаційного потенціалу щодо подій, пов’язаних з воєнним конфліктом, а також способів опрацювання медіаконтенту.

Отриману інформацію було піддано процедурі контент-аналізу, у результаті чого виокремилися вектори адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі використання медіа. З’ясувалося, що на адаптаційні процеси значною мірою впливає ставлення до подій, спричинених воєнним конфліктом. Узагальнивши відповіді респондентів щодо цієї тематики, ми зауважили, зокрема, таке.

Висвітлення теми воєнних дій на Донбасі пов’язане з оперативністю, проте часто при цьому допускається неправдивість і необ’єктивність. Так, більшість респондентів переконані, що новини українського походження помітно “підіграють” державним інститутам. У цілому новин на цю тему дуже багато, але вони формальні й однотипні – їм не вистачає різнобічності у висвітленні подій. Найбільш чесно і повно події на Донбасі висвітлюються в інтернеті, тоді як телебачення зачіпає цю тему дуже вибірково, інтерпретації при цьому подаються, на думку респондентів, з урядової точки зору.

На відміну від повідомлень про воєнні дії, новин про переселенців порівняно мало, хоча в цілому вони все ж допомагають переміщеним особам адаптуватися і виховують серед решти населення толерантність до цих людей. Найактивніше ця тема порушується на телебаченні (наприклад на каналі “Україна”), однак інформації цього ЗМІ більшість респондентів не довіряють – вона, на їхнє переконання, подається з метою піару власника. Найбільш чесним джерелом інформації про переселенців медіаспоживачі вважають інтернет, особливо блоги і соціальні мережі.

Серед особливостей медіазвичок, які впливають на адаптаційні процеси спільноти, варто виокремити такі. Новини для абсолютної більшості респондентів, незалежно від регіону проживання, є дуже важливим складником їхнього життя, але водночас і джерелом погіршення емоційного тла: для більшості медіаспоживачів слово “новини” асоціюється з негативними

емоціями і стресогенними факторами (воєнні дії на Донбасі, трагічні події в Україні та світі тощо).

Більшість респондентів у цілому не задоволені якістю новин в українських ЗМІ. Вважаючи їх здебільшого необ'єктивними і політизованими, вони схильні перевіряти отриману інформацію в різних типах джерел, обов'язковим серед яких є інтернет. Крім того, частина респондентів звертається як до українських, так і до російських новин, щоб оцінити ситуацію з обох сторін, однак перевагу віддає усе ж таки загальнонаціональним ЗМІ.

Найбільше цікавить респондентів, зрозуміло, тема війни на Донбасі. Слід зазначити, що медіаспоживачі пояснюють своє звернення до новин на цю тему тим, що воліють побачити хоч якісь ознаки наближення перемоги/миру.

Більшість респондентів вказують на тотальну нестачу висвітлення позитивних подій у новинних випусках, особливо загальнонаціональних ЗМІ. Як найважливіші характеристики якісного медіаконтенту вони називають “чесність”, “своєчасність”, “об'єктивність” і “відокремлення фактів від коментарів”.

Нова і вкрай важлива тематика – воєнні дії – змусила респондентів регулярно стежити за новинами. На їхню думку, за останні два-три роки змінилися не так новини, як їх сприйняття: сам медіаспоживач став більш критичним і вибіркоким, і тому заангажованість ЗМІ та їхні спроби маніпулювати суспільною свідомістю відчуються гостріше.

Результатом обговорення різних способів реагування на виклики, зумовлені воєнним конфліктом, стало виокремлення трьох векторів адаптації спільноти в процесі взаємодії з медіа.

1. *Продуктивний вектор адаптації* спільноти, що спирається на раціонально-емпатійну і споглядальну особливості взаємодії з медіа. Цей вектор забезпечує отримання широкого спектра медіаконтенту, завдяки чому особі легше формувати раціональне ставлення до відповідних подій і простіше до них адаптуватися. Окрім цього, такий спосіб адаптації залучає емоційну (емпатія, співпереживання тощо) сферу особи, що полегшує значною мірою долання наслідків воєнного конфлікту. Головними особливостями використання медіа спільнотою з таким вектором адаптації є перегляд новин в інтернеті і використання соціальної мережі Facebook (вступ до відповідних груп, підписка на новини від лідерів думок, поширення перевіреного медіаконтенту).

2. *Вектор адаптації спільноти з деструктивними проявами*, який базується на патерналістсько-негативістській та уникливій особливостях взаємодії з медіаконтентом. Такий спосіб адаптації характеризується двома різними проявами. Перший – через сприймання подій, пов'язаних з воєнним конфліктом, у негативний спосіб: постійна критика дій влади, пошук і створення негативного медіаконтенту, постійне висунення вимог до держави щодо полегшення свого життя, а отже, перекладання труднощів адаптації із себе на когось, бажання уникнути зусиль. Другий прояв цієї стратегії – це уникання активності і намагання робити вигляд, ніби нічого не відбувається, неспроможність визнати стресогенні фактори і відтермінування активного процесу адаптації до цих факторів. Серед найбільш поширених особливостей взаємодії з медіа в цьому векторі адаптації – перегляд українського і російського телебачення, використання соціальних мереж “Вконтакті” і “Однокласники” (поширення нейтрального контенту, перегляд художніх фільмів тощо), ознайомлення з повідомленнями на форумах та участь у форум-обговореннях.

3. *Проміжний адаптаційний вектор*, пов'язаний з емоційно-інтуїтивною психологічною особливістю взаємодії з медіа (може включати елементи перших двох векторів адаптації). Головними характеристиками цього вектора є несистемний характер взаємодії, сильний вплив емоційних факторів і відсутність в особі чітко сформованого ставлення до подій, пов'язаних з воєнним конфліктом. Цей вектор дає змогу адаптуватися до другорядних проявів воєнного конфлікту, а не до його істотних, значущих наслідків. Отож його можна розглядати як передумову формування більш глибоких адаптаційних процесів, згаданих вище. Для представників спільноти з таким вектором адаптації характерним є залучення до широкого спектра медіа, але при цьому несистемне й епізодичне їх використання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Застосування медіа характеризується певними психологічними особливостями взаємодії особи з ними. Їх можна розглядати як наявні в психологічній організації функціональні засоби використання медіа для опанування медіаконтенту, пов'язаного з воєнним конфліктом, і формування відповідного ставлення до нього.

Виявлено п'ять психологічних особливостей взаємодії спільноти з медіа, які мають різний рівень прояву залежно від віку, матеріального забезпечення, найбільш використовуваних медіа тощо. “Патерналістсько-негативістська” особливість взаємодії з медіа характеризується негативним ставленням до споживаного медіаконтенту і перекладанням відповідальності за нього на державу, тоді як “униклива” особливість спирається на бажання особи свідомо обмежити себе у використанні медіа, щоб уникнути натрапляння на медіаконтент, пов'язаний з воєнним конфліктом. Прояв цих особливостей більшою мірою притаманний спільнотам з низьким рівнем матеріального забезпечення, які часто дивляться російське телебачення і відвідують соціальні мережі “Вконтакті” і “Однокласники”. Такі особливості взаємодії з медіа, як “раціонально-емпатійна” і “споглядальна”, характеризуються оперуванням широким масивом медіаконтенту, раціональним оцінюванням споживаної інформації або її накопиченням для формування подальшого ставлення. Такі особливості частіше проявляються в спільнотах із середнім і високим рівнем матеріального забезпечення, де провідними медіазвичками є використання інтернету для пошуку новин, соціальних мереж Facebook і Twitter, а також онлайн-перегляд телебачення. “Емоційно-інтуїтивна” особливість спирається на сталі звички використання медіа, які продукують емоційні реакції на споживаний медіаконтент у вигляді проявів жалю, співчуття, співпереживання. Ця особливість притаманна спільноті, яка використовує медіа у вигляді перегляду загальнонаціонального телебачення і не має життєвого досвіду взаємодії з вразливими групами населення (внутрішньо переміщеними особами, учасниками бойових дій тощо).

Визначено базові вектори адаптації спільноти до умов і наслідків воєнного конфлікту в процесі взаємодії з медіа: продуктивний вектор, який характеризується раціональним використанням медіа та емпатійним ставленням до внутрішньо переміщених осіб, а також споглядальною позицією, що проявляється у використанні різноманітних медіа для накопичення інформації та в нейтральній оцінці медіаконтенту, що споживається; вектор адаптації з деструктивними проявами, зміст якого визначається патерналістським ставленням до медіаконтенту, його хаотичним споживанням, негативним ставленням до переселених осіб і перекладанням відповідальності на державні інституції, а також позицією уникнення, що проявляється в усвідомленому обмеженні використання медіа, у відсутності виразного ставлення до подій, пов'язаних із наслідками воєнного конфлікту; проміжний адаптаційний вектор, особливостями якого є емоційно-інтуїтивна позиція, що виявляється в інтуїтивному пошуку і взаємодії з медіаконтентом, а ставлення до соціально-політичних подій у країні ґрунтується на емоційних факторах (співпереживання, співчуття, жалість).

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у вивченні соціально-психологічних засобів нарощування продуктивного вектора взаємодії спільноти з медіа в умовах воєнного конфлікту і знаходженні механізмів впливу на деструктивні аспекти взаємодії з медіа.

Список використаних джерел

Белинская, Е. П. (2013). Информационная социализация подростков: опыт пользования социальными сетями и психологическое благополучие. *Психологические исследования*, 6 (30). Взято из <http://psystudy.ru/index.php/num/2013v6n30/858-belinskaya30.html>

Бююль, А., & Цефель, П. (2005). *SPSS: искусство обработки информации. Анализ статистических данных и восстановление скрытых закономерностей*. Санкт-Петербург: ДиаСофтЮП.

Кузнецова, Ю. М., & Чудова, Н. В. (2008). *Психология жителей Интернета*. Москва: Изд-во ЛКИ.

Мищишин, І., & Троханяк, Н. (2006). Медіаосвіта як засіб формування медіакультури сучасної молоді. *Вісник Львівського ун-ту*, 21(1), 161–166.

Найдьонова, Л. А., & Баришполець, О. Т. (Ред.). (2010). *Медіакультура особистості: соціально-психологічний підхід: навчально-методичний посібник*. Київ: Міленіум.

Найдьонова, Л. А. (2013). *Медіапсихологія: основи рефлексивного підходу: підручник*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Наследов, А. Д. (2004). *Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных*. Санкт-Петербург: Речь.

References

Belinskaya, Ye. P. (2013). Informatsionnaya sotsializatsiya podrostkov: opyt polzovaniya sotsialnymi setyami i psikhologicheskoye blagopoluchiye [Information socialization of adolescents: the experience of using social networks and psychological well-being]. *Psychological research*, 6(30). Retrieved from <http://psystudy.ru/index.php/num/2013v6n30/858-belinskaya30.html>. (in Russian)

Byuyul, A., & Tsefel, P. (2005). *SPSS: iskusstvo obrabotki informatsii. Analiz statisticheskikh dannykh i vosstanovleniye skrytykh zakonemnostey* [SPSS: information processing art. Analysis of statistical data and restoration of hidden patterns]. St. Petersburg: DiaSoftYup. (in Russian)

Kuznetsova, Yu. M., & Chudova N. V. (2008). *Psikhologiya zhiteley Interneta* [Psychology of the inhabitants of the Internet]. Moscow: Izdatelstvo LKI. (in Russian)

Myshchyshyn, I., & Trokhaniak, N. (2006). Mediaosvita yak zasib formuvannya mediakultury suchasnoi molodi [Media education as a means of forming the media culture of modern youth]. *Visnyk of Lviv University*, 21 (1), 161–166. (in Ukrainian)

Naydonova, L. A., & Baryshpolets, O. T. (2010). *Mediakultura osobystosti: sotsialno-psykholohichniy pidkhid: navchalno-metodychnyi posibnyk* [Media culture of a personality: socio-psychological approach: educational and methodical manual]. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Naydonova, L. A. (2013). *Mediapsykholohiia: osnovy refleksyvnoho pidkhodu: pidruchnyk* [Media Psychology: The Basis of Reflexive Approach]. Kirovohrad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Nasledov, A. D. (2004). *Matematicheskiye metody psikhologicheskogo issledovaniya. Analiz i interpretatsiya dannykh* [Mathematical methods of psychological research. Data analysis and interpretation]. St. Petersburg: Rech. (in Russian)

УДК 32:159.9

Лазоренко Борис Петрович

кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник лабораторії соціальної психології особистості,
Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-2113-0424
bolaz@ukr.net

ТЕХНОЛОГІЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ТА РЕАДАПТАЦІЇ ВИМУШЕНО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ: ДОСВІД ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ШКОЛИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ

Метою дослідження було з'ясувати ефективність реабілітації та реадaptaції вимушено переселених осіб (ВПО) в рамках проведення Школи соціально-психологічної допомоги (спільно з кафедрою організації соціально-психологічної допомоги населенню Чернігівського національного технологічного університету). Заняття Школи проводилися за навчальною програмою засвоєння авторського реабілітаційного комплексу, базованого на інноваційній технології парадоксу. Програмою також передбачалося комплексне дослідження за трьома напрямками: зміна показників ПТСР та адаптивності учасників; набуття ними навичок само- і взаємодопомоги на кінець навчання та їх сталість через три місяці після його завершення; визначення змін якості життя учасників упродовж цього часу. У кейсовому форматі досліджено досягнуті результати трьох ВПО жіночої статі. Показники ПТСР та адаптивності досліджувалися відповідно до визначених методик на початку занять, після їх закінчення і через три місяці по їх завершенні. Показники засвоєння навичок само- і взаємодопомоги та показники зміни якості життя досліджувалися двічі – по закінченні занять і через три місяці після їх завершення. За результатами трьох тестувань встановлено динаміку показників посттравматичних станів та порушень адаптивності. Виявлено, що їхня динаміка зумовлена змінами особистого і соціального життя. При цьому відмічено стале зростання особистого адаптивного потенціалу учасниць та самооцінки якості їхнього життя. Визначено, що в ході навчання ВПО набули вміння трансформувати свої негативні стани в особистий досвід, опанували навички само- і взаємодопомоги, досягли позитивних змін якості свого життя (як на кінець навчання, так і через три місяці після його завершення). Виокремлено три основні сфери практикування та закріплення набутих адаптивних форм поведінки в процесі та після завершення навчального курсу: 1) сферу сімейно-родинного спілкування; 2) сферу взаємодопомоги в спільноті рівних та в громадських організаціях, що об'єднують ВПО; 3) сферу соціальної самореалізації за місцем роботи і громадської діяльності. Проведене дослідження засвідчило необхідність розроблення проєктів соціально-психологічного супроводу ВПО щодо вдосконалення їхньої адаптивної поведінки в умовах "гібридного" миру. Запропонований автором реабілітаційний комплекс має практичне значення для дослідження ефективності реабілітаційних і реадaptaційних програм відновлення вразливих груп населення в умовах воєнних дій. Оригінальним у статті є дослідження ефективності технології парадоксу, застосування комплексу діагностичних методик із залученням авторського опитувальника самооцінки змін якості життя.

Ключові слова: ВПО; реабілітація; технологія парадоксу; реадaptaція; соціально-психологічний супровід.

PSYCHOSOCIAL REHABILITATION AND READAPTATION OF IDPs: EXPERIENCE OF CHERNIHIV PSYCHOSOCIAL ASSISTANCE SCHOOL

Borys P. Lazorenko

Ph. D. in Philosophy, Docent, Leading Research Associate,
Laboratory of Social Psychology of Personality
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2113-0424
bolaz@ukr.net

Abstract. The purpose of the study was to find out the effectiveness of rehabilitation and re-adaptation of internally displaced persons (IDPs) within the Psychosocial Assistance School conduction (jointly with the Department of Organization of Social-Psychological Assistance to the Population, Chernihiv National Technological University). The School training was held under the program of the author's rehabilitation complex focused on the innovative paradox technology. The program also included a complex study in three areas: the change in PTSD symptoms and the adaptability indicators of the participants; the mastering in self-help and mutual assistance at the end of their studies, and their skills stability three months after the course completion; the defining of the changes in participants' quality of life during the time of studies. The case studies were conducted for the three female IDPs. The indicators of PTSD and adaptability were investigated according to the defined methods at the beginning of studies, right after their completion, and three months later. The indicators for the self-help and mutual assistance skills and indicators for the quality of life's change were investigated twice – after the classes' completion and three months later. Accordingly to the three tests it is found the dynamics in indicators for the post-traumatic states' and for the adaptiveness' deviations. It is determined that these dynamics are concerned with the changes in personal and social life. It is also noted the steady growth of personal adaptive potential of participants. It is defined that in the process of studying the IDPs acquired the skills for self-help and mutual assistance, reached the positive changes in the quality of their lives (at the end of their education, as well as three months after). There are distinguished the three main areas of practicing and consolidation of acquired adaptive forms of behavior in the process and after the completion of the course: 1) the area of family communication; 2) the area of mutual assistance in the "peer-to-peer" communities and NGOs which unite IDPs; 3) the area of social self-realization within the workplace and public activity. The conducted research is shown the need to develop the projects for psychosocial support of IDPs to improve their adaptive behavior within the "hybrid peace" conditions. The rehabilitation complex proposed by the author has the practical importance to study the effectiveness of rehabilitation and re-adaptation programs for the vulnerable groups' recovery in the hostilities' conditions. The originality of the article consists in the research for the paradox technology's effectiveness, the use of a set of diagnostic methods including an author's questionnaire for changes in the quality of life of IDPs' self-assessing.

Key words: IDPs; rehabilitation; paradox technology; re-adaptation; psychosocial support.

Постановка проблеми. Реабілітація і реадптація вимушено переселених осіб (ВПО) є актуальною міжнародною проблемою, оскільки в багатьох країнах світу час від часу виникають воєнні конфлікти різного походження та ступеня "гарячості" і гібридності. На жаль, ця проблема є актуальною і для України, оскільки внаслідок воєнних дій у східних її регіонах значна частина громадян стали ВПО, переживають посттравматичні стани, розлади адаптивності та значне погіршення якості життя. Особливість цієї проблеми і для українського суспільства, і для держави зумовлена контекстом гібридної війни і малодосліджених з точки зору соціальної психології комплементарних феноменів гібридності миру і гібридності воєнного конфлікту, які мають місце у стосунках між двома державами та етносами. Тому в умовах тривання гібридних війни і миру актуальною суспільною проблемою стає розроблення та впровадження ефективних реабілітаційно-реадптаційних програм для ВПО, покращення

якості їхнього життя, беручи до уваги сумнівність їхніх надій на повернення найближчим часом у свої регіони та домівки. Не менш важливо також розробити діагностичні комплекси емпіричних досліджень ефективності таких програм, рекомендації щодо їх удосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню різних аспектів проблем діагностики психосоціального стану, реабілітації та реадaptaції ВПО присвячено чимало праць зарубіжних фахівців. Зокрема, досліджено теоретичні аспекти ресурсної моделі постміграційної адаптації та психологічного благополуччя біженців (Ryan, Dooley, & Benson, 2008). Також зарубіжні дослідники проаналізували поширеність ПТСР і посттравматичного стресу серед українських ВПО та ключові фактори їх виникнення (Vykovala, 2016). Визначено розподіл ресурсів і важкість посттравматичного стресового розладу у ВПО, переміщених у результаті воєнних дій на сході України (Radoc, Niewiadomska, & Chwaszcz, 2017). Група міжнародних і вітчизняних експертів з оцінки відновлення та розбудови миру в Україні визначила основні потреби щодо розроблення загальної програми та системи реабілітації та адаптації ВПО, включаючи впровадження сучасних методологій, удосконалення програм підготовки фахівців із психосоціальної підтримки, розроблення засобів самопомоги ВПО (Ukraine Recovery ..., 2015).

Значну увагу цій темі приділяють і вітчизняні дослідники. Так, визначено характерні для ВПО на початковій стадії їхньої адаптації стани невпевненості, ізоляції, безпорадності тощо (Дідик, 2017); досліджено соціальну та культурну інтеграцію ВПО до місцевої громади (Леонова, 2017), проведено порівняльний аналіз змісту і форм вітчизняної та зарубіжних, зокрема близьких за культурою та соціальним розвитком, грузинської і хорватської моделей психосоціальної реабілітації ВПО (Солдатов, 2017). Обґрунтовано соціально-психологічні засади адаптації внутрішньо переміщених осіб, визначено психологічний складник адаптації вимушених переселенців під кутом зору врахування стресу та способів його подолання (Блинова, 2016). Визначено напрями вдосконалення психологічної адаптації жінок з числа ВПО до умов життя в нових громадах (Маковій, 2017), розроблено теоретичну модель психологічної допомоги ВПО, запропоновано методи й методики діагностичної і психотерапевтичної роботи, виявлено їхній основний фокус – переосмислення травми, формування нових життєвих цілей, цінностей і сенсу та пошук відповідних ресурсів їх забезпечення (Лазос, 2015).

Невирішені частини загальної проблеми. Як правило, основна увага дослідників спрямована на визначення потреб ВПО у психологічній допомозі, психологічній реабілітації та реадaptaції в широкому їх розумінні. При цьому бракує практичних реабілітаційних комплексів та емпіричних досліджень ефективності їх застосування, стійкості досягнутих результатів. З нашого досвіду, відчувається потреба у вдосконаленні реабілітаційних і реінтеграційних програм та проєктів, що враховували б специфіку життєдіяльності ВПО в умовах гібридної війни, та в розробленні комплексів методик для емпіричного дослідження ефективності реабілітаційних та реадaptaційних технологій відновлення ВПО, що давали б змогу визначити зміни якості їхнього життя.

Метою статі є з'ясування ефективності авторського реабілітаційного комплексу, реалізованого в рамках проєкту з реабілітації та реадaptaції ВПО. Ідеться, зокрема, про визначення зміни показників ПТСР, адаптивності ВПО, виявлення ступеня засвоєння ними навичок само- і взаємодопомоги, змін якості їхнього життя.

Для вирішення актуальних психологічних проблем адаптації ВПО лабораторією соціальної психології особистості ІСПП НАПН України спільно з кафедрою соціально-психологічної допомоги Чернігівського національного технологічного університету було реалізовано спільний проєкт – Школу соціально-психологічної допомоги (далі – Школа). У її роботі, крім ВПО, брали участь волонтери, ветерани АТО та члени їхніх сімей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проєкт базувався на теорії особистісного життєконструювання і концепції соціально-психологічної реабілітації особистості Т. Титаренко, суб'єктно-вчинковому підході В. Татенка, парадоксальній інтенції В. Франкла. У ході практичної реалізації проєкту використовувався авторський реабілітаційний комплекс,

базований на інноваційній технології парадоксу, що спирається на механізм парадоксальної реакції щодо опанування особистістю психотравматичних станів.

Основними завданнями, які ставилися перед Школою, були: зменшити напругу стресових і посттравматичних станів; поліпшити адаптацію учасників проекту, зокрема ВПО, до наявних умов життя і покращити його якість. Вирішення цих завдань забезпечувалося шляхом засвоєння учасниками Школи навичок психоемоційної само- і взаємодопомоги, набуття умінь надавати первинну психологічну допомогу рідним і близьким, опрацювання ефективних практик вирішення своїх життєвих завдань безпосередньо в соціумі.

Заняття Школи проводилися на волонтерських засадах (безоплатно) і тривали з грудня 2017-го по березень 2018 року. Усього було проведено дванадцять занять (по одному на тиждень), кожне тривалістю три навчальні години. У процесі навчання поєднувались індивідуальна і групова робота, виконання домашніх завдань на засвоєння навичок саморегуляції психоемоційних станів та психологічної допомоги рідним, участь у групових волонтерських заняттях у період між тижневими сесіями. Взаємодопомога базувалася на технології “рівний – рівному”, що передбачала опрацювання набутих навичок у своєму середовищі, обмін досвідом щодо покращення стосунків із родинним і зовнішнім соціальним середовищем. Як дослідницький інструментарій було використано: опитувальник “Перелік симптомів ПТСР” для української популяції (Безшейко, 2016), багаторівневий особистісний опитувальник “Адаптивність” (Маклаков, & Чермянин, 2006) та опитувальник “Самооцінка зміни якості життя учасників Школи соціально-психологічної допомоги” (Кальницька, & Лазоренко, 2018).

Перелік симптомів ПТСР було використано, щоб з’ясувати наявність в учасників Школи відповідної симптоматики та простежити її зміни в процесі занять. Перелік містить 20 запитань, які відображають відповідні кластери симптомів ПТСР: опис травматичної події, симптоми інтрузії (5 запитань), симптоми уникнення (2), негативні думки та емоції (7), симптоми надмірної реактивності (6 запитань). Опитувані зазначали в балах величину прояву симптому, оцінювали за кожним питанням свою відповідь під кутом зору прояву симптому в балах (від 0 до 4). Відтак підраховувалася загальна сума балів: мінімально можлива сума – 0, максимально можлива – 80. Схильність до ПТСР відповідно до цієї методики констатується в тому разі, коли загальна сума набраних балів становить 33 і більше.

Багаторівневий опитувальник “Адаптивність” ми використали, щоб визначити стан адаптивного потенціалу учасників Школи та його зміни в процесі та після занять. Опитувальник містить 165 питань і має чотири структурних шкали – індикатори відповідних особистісних характеристик, а саме: шкалу оцінки достовірності відповідей досліджуваних, шкали оцінки їхньої поведінкової регуляції, комунікативного потенціалу та рівня моральної нормативності. Шкала оцінки достовірності є індикатором ступеня об’єктивності відповідей. За цією шкалою відповіді всіх досліджуваних оцінюються як достовірні. Шкала поведінкової регуляції – індикатор здатності особистості керувати взаємодією із зовнішнім середовищем. Шкала комунікативного потенціалу людини є індикатором її спроможності будувати позитивні відносини з іншими людьми, уміння налагоджувати контакт і взаєморозуміння з оточенням. Шкала моральної нормативності – це індикатор рівня засвоєння особистістю загальних морально-етичних норм суспільства та дотримання їх у взаємодії із соціальним оточенням. Зазначені шкали мають обернений характер: високі бали характеризують ступінь порушення чи розладу відповідного комплексного особистісного індикатора, значення в балах є кількісним показником його порушення чи розладу.

Стан адаптивного потенціалу учасників Школи ми визначали “сирими” балами, тобто не переводили їх у стени, оскільки для нас важливо порівняти дані за кожною шкалою на початку занять Школи, по її закінченні і через три місяці після завершення занять. Щоб зорієнтуватися щодо загальної оцінки фактичних рівнів адаптивності досліджуваних ВПО (на початку занять, по їх закінченні і через три місяці), ми скористалися інтегративним показником особистого адаптивного потенціалу (ОАП), запропонованим розробниками цього опитувальника. Показник ОАП визначається сумою балів поведінкової регуляції, комунікативного потенціалу та

моральної нормативності на час проведення опитування. Чим менший цей показник, тим вища оцінка стану адаптивності досліджуваних.

Щоб отримати інформацію, як самі ВПО оцінюють зміни якості свого життя, ступінь оволодіння запропонованими технологіями само- і взаємодопомоги, у тому числі допомоги своїм близькими і колегам, а також побачити динаміку показників ПТСР та адаптивності, ми розробили опитувальник “Самооцінка зміни якості життя учасників Школи соціально-психологічної допомоги”. За основні індикатори зміни якості життя ми взяли такі: фізичне і психологічне самопочуття досліджуваних; ставлення респондента до своїх батьків, чоловіка/дружини, дітей і, навпаки, їхнє ставлення до нього; ставлення респондента до свого керівництва і колег по роботі і, навпаки, їхнє ставлення до досліджуваного. Наявність змін за зазначеними індикаторами в бік погіршення чи покращення або відсутність змін визначалися показниками оцінки: “не змінилось”, “покращилось”, “погіршилось”, “не набагато”, “помірно”, “значно”. Основними індикаторами набуття навичок самодопомоги та допомоги близьким, друзям, колегам були такі судження: “Чи зможете Ви використати набуті навички для самодопомоги?”, “Чи зможете Ви допомагати своїм рідним і близьким?”, “Чи зможете Ви допомагати своїм друзям, колегам і тим, хто цього потребує?”. Для оцінювання зазначених індикаторів пропонувалися такі варіанти відповідей: “ні”, “сумніваюсь”, “можливо”, “скоріше так”, “так”.

Дослідження проводилось у три етапи: на початку занять, після їх закінчення і через три місяці по їх завершенню. Першими двома опитувальниками (“Перелік симптомів ПТСР” і “Адаптивність”) ми скористалися на кожному етапі. Зміни якості життя ВПО та ступінь оволодіння навичками само- і взаємодопомоги ми досліджували двічі – по закінченні занять і через три місяці по їх завершенні. За результатами порівняння прикінцевого та останнього опитування ми робили висновок про сталість набутих змін і ступінь засвоєння досліджуваними навичок через три місяці самостійного життя поза систематичними заняттями та спілкуванням із керівниками і викладачами Школи.

Із загальної кількості ВПО (8) – учасників Школи – для нашого дослідження було взято три кейси жінок: 1 – особа пенсійного віку, активістка громадської організації ВПО; 2 – матір учасника АТО; 3 – партнер учасника АТО. Основними очікуваннями респонденток на початку занять були “допомогти собі” та “стабілізувати свій психологічний стан”.

Емпіричні дані дослідницьких кейсів трьох жінок-волонтерів (ВПО 1, ВПО 2, ВПО 3) було узагальнено в ілюстративній формі – у вигляді таблиць та рисунків, на яких “ПТСР” – це показники проявів симптомів посттравматичного розладу. Серед них: сим. інт. – симптоми інтрузії; сим. уник. – симптоми уникнення; нег. д. і ем. – негативні думки і емоції; над. реак. – надмірна реактивність (кількісно позначені в балах). “Адаптивність” визначає показники порушень адаптивності: пр – поведінкова регуляція; кп – комунікативний потенціал; мн – рівень моральної нормативності (ступінь прояву адаптивності також кількісно визначено в балах).

На основі отриманих результатів дослідження за переліком симптомів ПТСР з’ясовано, що загальні криві на графіках мають різний вигляд. Однак у всіх досліджуваних жінок найнижчими виявилися показники симптомів уникнення, що говорить про їхню активну життєву позицію.

У ВПО 1 протягом періоду дослідження спостерігалось стале зниження показників симптомів ПТСР за всіма трьома опитуваннями. Так, прояви симптомів інтрузії спочатку сягали 9 балів, під час другого опитування знизилися до 5-ти, а за результатами останнього опустилися до 2 балів. Симптоми уникнення проявлялися на низькому рівні (1 бал) під час першого і другого опитувань, під час третього вони знизилися до мінімуму (0). Показники симптомів негативних думок і емоцій також зменшилися із 7 балів на початку до 2 балів під час другого опитування і стабілізувалися на рівні 2 балів під час третього. Динаміка симптомів надмірного реагування ВПО 1 схожа на динаміку симптомів інтрузії. Показник цього симптому поетапно зменшувався – з 9 балів на початку до 6 і 1 бала під час другого і третього опитувань, відповідно.

Загальна сума показників симптоматики ПТСР ВПО 1 має таку динаміку: 26 балів – перше опитування, 13 – друге і 6 балів – третє опитування. Це, на нашу думку, свідчить про позитивні зміни в психоемоційному стані респондентки, що також підтверджують позитивні результати опитування щодо змін адаптивності та якості її життя (рис. 1–3, табл. 1).

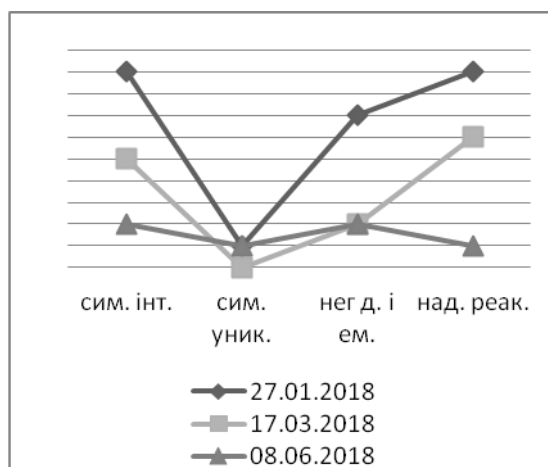

Рис. 1. Показники симптомів ПТСР у ВПО 1

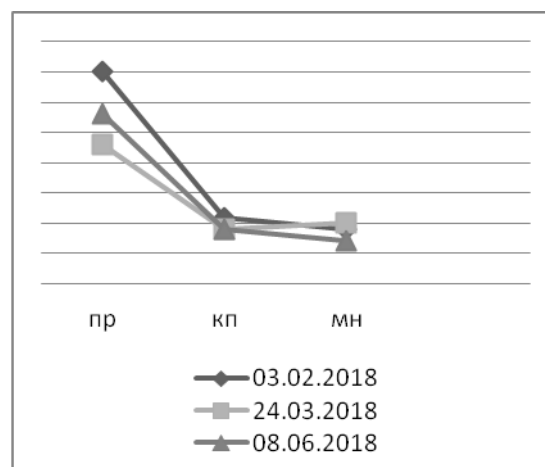

Рис. 2. Показники порушень адаптивності у ВПО 1

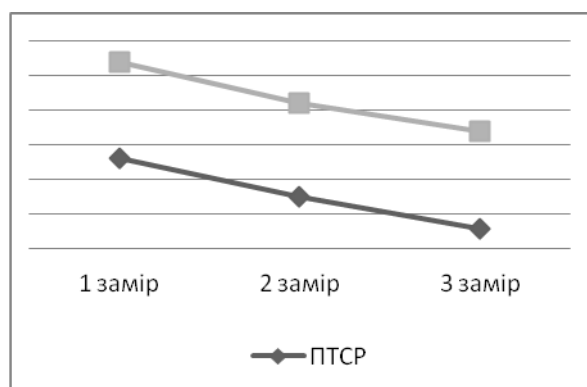

Рис. 3. Інтегральні показники симптомів ПТСР і порушень адаптивності у ВПО 1

Таблиця 1

Зміни якості життя ВПО 1

Досліджувані параметри	Станом	
	на 17.03.2018	на 08.06.2018
Фізичний стан	покрився помірно	покрився помірно
Психологічний стан	покрився помірно	покрився помірно
Ставлення ВПО до батьків, чоловіка, дітей	не змінилось, було нормальним	покрився значно
Ставлення батьків, чоловіка, дітей до ВПО	покрився помірно	покрився значно
Ставлення ВПО до керівництва, колег по роботі	не змінилось	не змінилось
Ставлення керівництва, колег по роботі до ВПО	не змінилось	не змінилось
Чи зможете ви користуватися навичками самопомоги?	можливо	скоріше так
Чи зможете ви допомагати рідним і близьким?	можливо	можливо
Чи зможете ви допомагати друзям, колегам?	можливо	можливо

Специфічну картину має динаміка симптомів ПТСР у ВПО 2 (рис. 4–6, табл. 2). Ці показники були на низькому рівні під час першого і дещо зменшилися під час другого опитування. Так, показники симптомів інтрузії становили 2 бали за результатами першого і другого опитування. Прояви симптомів уникнення теж дещо послабилися – з 1 до 0 балів. Показники симптомів негативних думок та емоцій і надмірного реагування так само знизилися – з 2 балів до 1. Проте під час третього опитування усі показники зросли в 5(!) разів. Отже, загальна сума показників симптоматики ПТСР у ВПО 2 має таку динаміку: 6 балів – перше опитування, 4 – друге і 36 балів – третє опитування. Сума балів третього опитування (36!) свідчить про наявність посттравматичного розладу. Причину було з’ясовано під час останнього опитування: у сина жінки, учасника АТО, виявили невиліковну хворобу, що викликало такі зміни в її психоемоційному стані. Однак ми вважаємо, що цей результат треба аналізувати разом із показниками адаптивності та в контексті самооцінки респонденткою якості свого життя (про що йтиметься нижче).

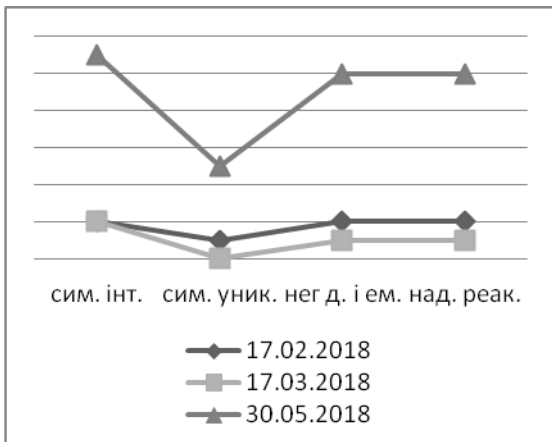

Рис. 4. Показники симптомів ПТСР у ВПО 2

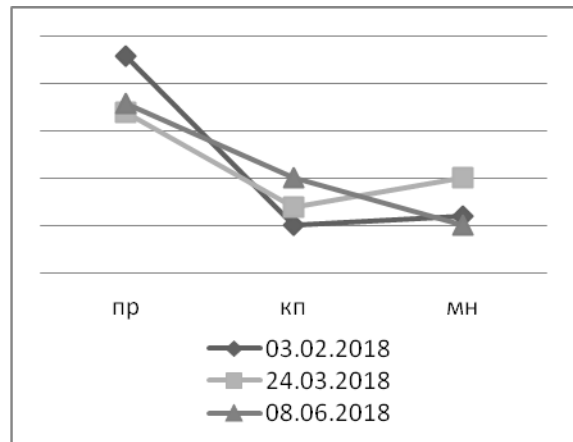

Рис. 5. Показники порушень адаптивності у ВПО 2

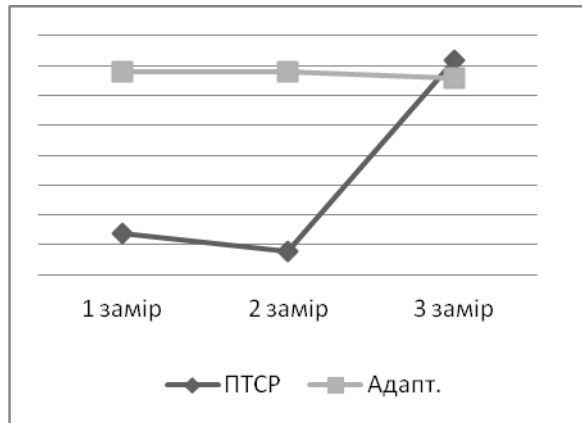

Рис. 6. Інтегральні показники симптомів ПТСР і порушень адаптивності у ВПО 2

У ВПО 3 динаміка симптомів ПТСР також має свою специфіку (рис. 7–9, табл. 3). Показник симптомів інтрузії на початку дослідження становив 9 балів, під кінець занять він зріс до 10 балів і різко знизився до 3 балів під час останнього опитування. Симптоми уникнення із 6 балів, за результатами першого опитування, зросли до 8 балів під кінець занять, а за результатами третього – зменшилися до 2 балів. Показники симптомів негативних думок та емоцій із 7 балів зросли до 18 балів (за результатами другого опитування), але знову зменшилися до 6 балів (за результатами останнього опитування). Прояви симптомів надмірного реагування також мають схожу динаміку: із 6 балів на початку дослідження значення зросли до 7, а потім знизилися до 0, відповідно.

Таблиця 2

Зміни якості життя ВПО 2

Досліджувані параметри	Станом	
	на 17.03.2018	на 25.05.2018
Фізичний стан	покращився значно	покращився помірно
Психологічний стан	покращився значно	покращився помірно
Ставлення ВПО до батьків, чоловіка, дітей	покращилося значно	покращилось помірно
Ставлення батьків, чоловіка, дітей до ВПО	не змінилось	не змінилось
Ставлення ВПО до керівництва, колег по роботі	не змінилось	не змінилось
Ставлення керівництва, колег по роботі до ВПО	так	так
Чи зможете ви користуватися навичками самодопомоги?	так	так
Чи зможете ви допомагати рідним і близьким?	так	так
Чи зможете ви допомагати друзям, колегам?	так	так

Загальна сума показників симптоматики ПТСР ВПО 3 має таку динаміку: 28 балів – перше опитування, 43 бали – друге і 11 балів – третє опитування. Сума показників симптоматики ПТСР за другим опитуванням свідчить про наявність на той час посттравматичного розладу. Такий стан респондентки був зумовлений загостренням проблем у стосунках із партнером, який перебував у зоні АТО. І, відповідно, симптоматика ПТСР змінилася під час третього, завершального, опитування завдяки вирішенню проблемної ситуації. Такі зміни показників симптоматики ПТСР свідчать про те, що ця характеристика є відносно динамічною змінною, що залежить від обставин життя особи.

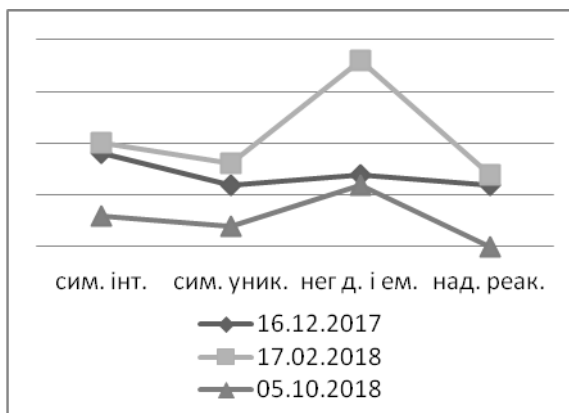

Рис. 7. Показники симптомів ПТСР у ВПО 3

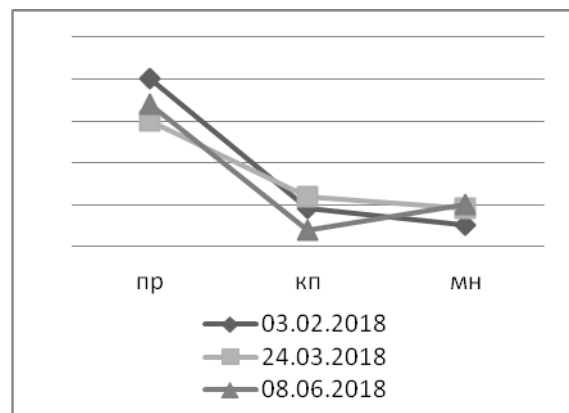

Рис. 8. Показники порушень адаптивності у ВПО 3

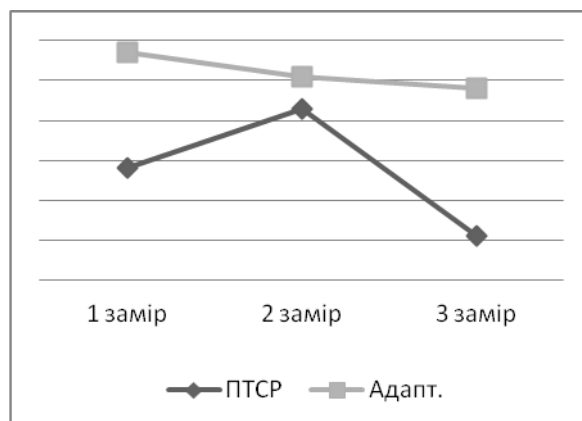

Рис. 9. Інтегральні показники симптомів ПТСР і порушень адаптивності у ВПО 3

Зміни якості життя ВПО 3

Досліджувані параметри	Станом	
	на 17.02.2018	на 25.09.2018
Фізичний стан	покращився помірно	покращився значно
Психологічний стан	покращився значно	покращився значно
Ставлення ВПО до батьків, чоловіка, дітей	покращилося значно	покращилося значно
Ставлення батьків, чоловіка, дітей до ВПО	покращилося значно	покращилося значно
Ставлення ВПО до керівництва, колег по роботі	не змінилось	покращилося значно
Ставлення керівництва, колег по роботі до ВПО	не змінилось	покращилося значно
Чи зможете ви користуватися навичками самодопомоги?	так	можливо
Чи зможете ви допомагати рідним і близьким?	так	можливо
Чи зможете ви допомагати друзям колегам?	так	можливо

Розгляньмо відтак результати, отримані за допомогою багаторівневого опитувальника “Адаптивність”.

У ВПО 1 показник порушення поведінкової регуляції на початку дослідження становив 35 балів, по закінченні занять він знизився до 23 балів, а під кінець зріс до 28 балів. Рівень порушень комунікативного потенціалу становив 11 балів на початку, потім він знизився до 9 балів після закінчення занять і залишався відтак на цьому ж рівні (9 балів), за даними останнього дослідження. Показник порушень моральної нормативності на початку дослідження становив 9 балів, потім він дещо зріс (до 10) після завершення занять і знову знизився до 7 балів, за результатами останнього дослідження. Загалом, у ВПО 1 показник ОАП змінювався протягом періоду дослідження так: від 54 балів на початку занять до 42 по їх закінченні і до 34 балів по завершенні дослідження. Така динаміка показників у ВПО 1 свідчить про ефективність засвоєння учасницею дослідження прийомів само- і взаємодопомоги і застосування їх потім у житті. Згідно з оцінкою зміни ОАП респондентка перемістилась із групи осіб із зниженою адаптацією в групу задовільної адаптації.

У ВПО 2 рівень поведінкової регуляції на початку занять становив 23 бали, по їх закінченні він дещо знизився (до 17 балів) і потім, за даними останнього дослідження, практично не змінювався (18 балів). Рівень порушень комунікативного потенціалу на початку дослідження оцінювався у 5 балів, по закінченні занять – у 7 балів, а під кінець дослідження він зріс до 10 балів. Рівень моральної нормативності становив 6 балів на початку занять, відтак зріс до 10 балів після їх закінчення та зменшився до 5 балів по завершенні дослідження. За значеннями показників ОАП, які практично залишались однаковими (34 бали на початку занять, 34 – по їх закінченні і 33 – за даними останнього опитування), ВПО 2 належить до групи осіб із задовільною адаптацією.

У ВПО 3 показник поведінкової регуляції на початку занять становив 40 балів, по їх завершенні він зменшився до 30 балів, а під кінець дослідження зріс до 34. Показники комунікативного потенціалу показали таку динаміку: на початку дослідження – 9 балів, по закінченні занять – 4 бали, а під кінець – повернення до попереднього значення – 9 балів. Показник моральної нормативності змінювався так: на початку дослідження він становив 8 балів, потім зріс до 9 балів по завершенні занять і до 10 – під кінець дослідження. Динаміка показників ОАП (57 балів на початку занять, 51 – по їх завершенні, 48 балів – за даними останнього опитування) свідчить про переміщення учасниці ВПО 3 в межах групи осіб із зниженою адаптацією і про її наближення, згідно з показником по завершенні занять, до групи осіб із задовільним півнем адаптації.

Розгляньмо відтак результати зміни якості життя ВПО. Після закінчення занять у ВПО 1 помітно зменшилися прояви посттравматичних стресових станів, значно покращилися

показники адаптивності. Згідно з індикаторами фізичного і психологічного станів, покращення оцінено опцією “помірно”: “зменшилися спазмовані зони в попереку”, “покращився сон”, “навчилася керувати емоціями та внутрішніми станами”, “з’явилася рівновага, впевненість”, “стала спокійнішою емоційно”. Що ж до індикаторів ставлення ВПО 1 до батьків, чоловіка, дітей, обрано варіант “не змінилось” (і до цього було нормальним). І, навпаки, їхнє ставлення до респондентки покращилося “помірно”: “стосунки стали більш довірливі, м’якші”, “завдяки технікам саморегуляції навчилася налагоджувати контакт із сином”, “я стала спокійніша, менш конфліктна”, “вони тепер мене більше “чують””. Стосовно індикаторів “Чи можете Ви користуватися набутими навичками самодопомоги?”; “Чи зможете ви допомогти своїм рідним і близьким?”; “Чи зможете ви допомагати своїм друзям, колегам і тим, хто цього потребує?” респондентка ВПО 1 обрала опцію “можливо”. Стосунки з керівництвом і колегами вона не оцінювала, оскільки є особою пенсійного віку. Загалом досліджувана зазначила, що завдяки участі в роботі Школи “покращився психологічний стан”, “я стала більш спокійною емоційно, витриманою у стосунках з людьми”, “можу відстежувати свій внутрішній стан і намагаюся його поліпшити”.

Через три місяці після завершення занять, оцінюючи зміни якості життя за індикаторами фізичного і психологічного станів, ВПО 1 обрала відповідь “покращилися помірно”: “зник біль у попереку”, “стала спокійнішою, краще розумію оточення”, “більш зважено оцінюю свої вчинки”. Її ставлення до батьків, чоловіка, дітей і, навпаки, їхнє ставлення до неї не змінилось. Щодо індикатора “Чи можете ви користуватися набутими навичками самодопомоги?”, вона обрала відповідь “скоріше так”, щодо індикаторів “Чи зможете ви допомогти своїм рідним і близьким?”, “Чи зможете ви допомагати своїм друзям, колегам і тим, хто цього потребує?” – відповідь “можливо”.

По закінченні Школи щодо зміни якості життя ВПО 2 зазначила, що її фізичний і психологічний стан “покращилися значно”, “навчилася керувати емоціями та своїм внутрішнім станом”. За індикаторами свого ставлення до батьків, чоловіка, дітей і, навпаки, іншого ставлення до неї вона обрала відповідь “покращилися значно”: “я спокійніша, менш конфліктна”. Ставлення респондентки до керівництва і, навпаки, їхнє ставлення до неї “не змінилися”. За індикаторами “Чи можете ви користуватися набутими навичками самодопомоги?”, “Чи зможете ви допомогти своїм рідним і близьким?”, “Чи зможете ви допомагати своїм друзям, колегам і тим, хто цього потребує?” ВПО 2 обрала відповідь “так”.

Під час опитування через три місяці після закінчення занять за індикаторами фізичного і психологічного самопочуття свій стан респондентка ВПО 2 оцінила як “покращився значно”: “з’явилися навички спілкування з рідними, впевненість у собі, знання, навички, віра в майбутнє”. За індикаторами ставлення ВПО 2 до батьків, чоловіка, дітей і, навпаки, їхнього ставлення до респондентки було обрано відповідь “покращилося значно”, “досягнуто взаєморозуміння”. Ставлення респондентки до керівництва й колег і, навпаки, їхнє ставлення до неї “не змінилися”, “бо й так усе було добре”. Індикатори “Чи можете ви користуватися набутими навичками самодопомоги?”, “Чи зможете ви допомогти своїм рідним і близьким?”, “Чи зможете ви допомагати своїм друзям, колегам і тим, хто цього потребує?” ВПО 2 оцінила позитивно – “так”.

По закінченні Школи щодо зміни якості життя за індикатором фізичного стану ВПО 3 обрала відповідь “покращився помірно”, зокрема “покращився сон”, а щодо психологічного стану – “покращився значно”, а саме: “набула впевненості”, “з’явилася рівновага”. Індикатори її ставлення до своїх батьків, чоловіка, дітей було оцінено показником “покращилося значно”, їхнє ставлення до респондентки – “покращилось помірно”: “стосунки стали м’якші, більш довірливі”. Ставлення ВПО 3 до свого керівництва та колег і, навпаки, їхнє ставлення до неї не змінилось. У цілому ж “психологічний стан покращився”. За індикаторами “Чи можете ви користуватися набутими навичками самодопомоги?”, “Чи зможете ви допомогти своїм рідним і близьким?”, “Чи зможете ви допомагати своїм друзям, колегам і тим, хто цього потребує?” ВПО 3 обрала відповідь “так”.

Через три місяці після завершення навчання індикатори фізичного і психологічного самопочуття ВПО 3 були оцінені показником “покращилося значно”, “досягла гармонії”. Індикатори ставлення респондентки до батьків, чоловіка, дітей і, навпаки, їхнього ставлення до неї були оцінені показником “покращилося значно”: “більш чемні стосунки”, “більше порозуміння”. За індикаторами ставлення респондентки до керівництва і колег і, навпаки, їхнього ставлення до неї відповідь була “покращилося значно”. Решту індикаторів (“Чи можете ви користуватися набутими навичками самодопомоги?”, “Чи зможете ви допомогти своїм рідним і близьким?”, “Чи зможете ви допомагати своїм друзям, колегам і тим, хто цього потребує?”) ВПО 3 оцінила показником “можливо”.

Висновки і перспективи подальших досліджень. За результатами емпіричного дослідження кейсів вимушено переміщених осіб, які брали участь у заняттях Школи, визначено ефективність застосування технології парадоксу в комплексі реінтеграційних та реабілітаційних технологій щодо зменшення проявів у них симптомів ПТСР, підвищення їхньої адаптивності. Також виявлено динаміку симптомів ПТСР, пов’язану із впливом зовнішніх несприятливих життєвих ситуацій. Зазначено, що в цілому ВПО опанували навички само- і взаємодопомоги, завдяки чому тепер здатні протистояти несприятливим зовнішнім впливам. Емпірично підтверджено стале зростання їхнього особистого адаптивного потенціалу, покращення, за їхніми самооцінками, якості сімейно-родинного життя та взаємодії із зовнішнім соціальним оточенням як після закінчення занять, так і протягом трьох місяців по їх завершенні.

З огляду на результати дослідження виокремлено три основні сфери закріплення та подальшого практикування набутих адаптивних форм поведінки ВПО у процесі навчання та після завершення навчального курсу: 1) сферу сімейно-родинного спілкування; 2) сферу взаємодопомоги в спільноті рівних та в громадських організаціях, що об’єднують ВПО; 3) сферу соціальної самореалізації ВПО за місцем працевлаштування та в громадській діяльності.

Спілкування з ВПО та іншими учасниками Школи засвідчило необхідність розроблення більш ефективних засобів соціально-психологічного супроводу ВПО в умовах “гібридного” миру. Запропонований автором дослідницький комплекс має практичне значення для дослідження ефективності реабілітаційних і реадаптаційних програм відновлення психологічного здоров’я вразливих груп населення в умовах воєнних дій. Оригінальним у статті є дослідження ефективності розробленого реабілітаційного комплексу, зокрема технології парадоксу, застосування комплексу діагностичних методик із залученням авторського опитувальника самооцінки досліджуваними змін якості свого життя.

Список використаних джерел

Безшейко, В. (2016). Адаптація Шкали для клінічної діагностики ПТСР та опитувальника “Перелік симптомів ПТСР” для української популяції. *Психосоматична медицина та загальна практика*, 1(1). Взято з <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/8>.

Блинова, О. Є. (2016). Соціально-психологічні засади адаптації вимушених мігрантів. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*, 9(9), 58–66.

Дідик, Н. М. (2017). Соціально-психологічна адаптація внутрішньо переміщених осіб. *Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*, 11(15), 129–137.

Кальницька, К., & Лазоренко, Б. (2018). Опитувальник самооцінки змін якості життя учасників Школи соціально-психологічної допомоги. В Т. Титаренко (Ред.), *Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій: практичний посібник* (с. 152–153). Взято з http://personlab.ucoz.ua/load/socialno_psikhologichni_tekhnologiji_vidnovlennja_osobistosti_pislja_travmatich_nikh_podij_praktichnij_posibnik/1-1-0-4.

Лазос, Г. П. (2015). Психологічна допомога внутрішньо переміщеним особам (на прикладі роботи з переселенцями з Криму). В З. Г. Кісарчук (Ред.), *Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник* (с. 26–46). Київ: Логос.

Леонова, І. (2017). Соціальна та культурна інтеграція ВПО до місцевої громади. *Друга Міжнародна науково-практична конференція “Військова психологія у вимірах війни і миру: проблеми, досвід, перспективи”* (с. 112–117). Київ.

Маклаков, А. Г., & Чермянин, С. В. (2006). Многоуровневый личностный опросник. Адаптивность (МЛО-АМ). В Д. Я. Райгородский (Ред.), *Практическая психодиагностика. Методики и тесты*. Самара: Бахрах-М.

Міністерство соціальної політики України (2017). *Оцінка проблем психологічної, соціально-економічної адаптації та інтеграції жінок з числа ВПО у нові громади (Вінницька, Львівська та Київська області)* (с. 1–39). Київ: ОБСЄ. Взято з <https://www.osce.org/uk/ukraine/303191?download=true>

Солдатова, О. С. (2017). Підходи до психосоціальної реабілітації ВПО: український та зарубіжний досвід. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Психологічні науки*, 5 (1), 190–195. Взято з http://pj.kherson.ua/file/2017/psychology_05/ukr/part_1/38.pdf

Bykova, A. (2016). *Post-traumatic stress disorder among refugees and IDPs from Eastern Ukraine military conflict zone*. School of Public Health American University of Armenia. Взято з https://sph.aua.am/files/2016/06/Alina_Bykova_2016.pdf

Radoc, A., Niewiadomska, I., & Chwaszcz, J. (2017). Resource distribution and the severity of post-traumatic stress disorder symptoms in people displaced as a result of military operations. *Psychoprevention Studies*, 1, 5–16. Взято з https://www.ipip.info.pl/images/2017_1i2/psychoprevention_1-2017.pdf

Ryan, D., Dooley, B., & Benson, C. (2008). Theoretical Perspectives on Post-Migration Adaptation and Psychological Well-Being among Refugees: Towards a Resource-Based Model. *Journal of Refugee Studies*, 21(1), 1–18. doi: 10.1093/jrs/fem047

European Union, United Nations in UN Ukraine, World Bank Group. (2015). *Ukraine Recovery and Peacebuilding Assessment. Analysis of crisis impacts and needs in Eastern Ukraine. Vol. II: full component reports*. Взято з http://www.un.org.ua/images/UkraineRecoveryPeace_A4_Vol2_Eng_rev4.pdf.

References

Bezsheiko, V. (2016). Adaptatsiia Shkaly dlia klinichnoi diahnozyky PTSR ta opytuvalnyka “Perelik symptomiv PTSR” dlia ukraïnskoi populiatsii [Adaptation Scales for clinical diagnosis of PTSD and questionnaire “List of symptoms of PTSD” for the Ukrainian population]. *Psykhosomatychna medytsyna i zahalna praktyka*, 1(1). Retrieved from <https://uk.e-medjournal.com/index.php/psp/article/view/8>. (in Ukrainian)

Blynova, O. (2016). Sotsialno-psykholohichni zasady adaptatsii vymushenykh mihrantiv [Socio-psychological fundamentals of adaptation of forced migrants]. *Aktualni problemy psykholohiyi. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohiyi imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrainy*, 9(9), 58–66. (in Ukrainian)

Bykova, A. (2016). *Post-traumatic stress disorder among refugees and IDPs from Eastern Ukraine military conflict zone*. School of Public Health American University of Armenia. Retrieved from https://sph.aua.am/files/2016/06/Alina_Bykova_2016.pdf. (in English)

Didyk, N. (2017). Sotsialno-psykholohichna adaptatsiia vnutrishno peremishchenykh osib [Socio-psychological adaptation of internally displaced persons]. *Aktualni problemy psykholohiyi. Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H. S. Kostyuka NAPN Ukrainy*, 11(15), 129–137. (in Ukrainian)

Kalnytska, K., & Lazorenko, B. (2018). Opytuvalnyk samoostinky zmin yakosti zhyttia uchasnykiv Shkoly sotsialno-psykholohichnoi dopomohy [The questionnaire of self-assessment of changes in the quality of life of the participants of the School of Psychosocial assistance]. In T. Tytarenko (Ed.), *Sotsialno-psykholohichni tekhnologii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii: praktychnyi posibnyk* (pp. 152–153). Kyiv. Retrieved from http://personlab.ucoz.ua/load/socialno_psykholohichni_tekhnologii_vidnovlennja_osobystosti_pislja_travmatychnykh_podij_praktychnij_posibnyk/1-1-0-4. (in Ukrainian)

Lazos, H. (2015). Psykholohichna dopomoha vnutrishno peremishchenym osobam (na prykladi roboty z pereselentsiamy z Krymu). In Z. Kisarchuk (Ed.), *Psykholohichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podiy: metodychnyi posibnyk* (pp. 26–46). Kyiv: Logos Publ. (in Ukrainian)

Leonova, I. (2017). Sotsialna i kulturna integratsiya VPO do mistsevoyi hromady [Social and cultural integration of the IDPs into the local community]. *Druha Mizhnarodna nauково-praktychna konferentsiia*

“*Viiskova psykholohiia u vymirakh viiny i myru: problemy, dosvid, perspektyvy*” (pp. 112–117). Kyiv. (in Ukrainian)

Maklakov, A., & Chermynanyn, S. (2006). Mnogourovnevyy lichnostnyy oprosnik Adaptivnost (MLO-AM) [Multi-level personal questionnaire. Adaptability (MLO-AM)]. In D. Rayhorodskyy (Ed.), *Prakticheskaya psikhodiagnostika. Metodiki i testy*. Samara: Bakhrakh-M Publ. (in Russian)

Ministry of social politics of Ukraine (2017). *Otsinka problem psykholohichnoi, sotsialno-ekonomichnoi adaptatsii ta intehratsii zhinok z chysla VPO* [Evaluation of problems of psychological, socio-economic adaptation and integration of women IDPs] (pp. 1–39). Kyiv: OSCE. Retrieved from <https://www.osce.org/uk/ukraine/303191?download=true>. (in Ukrainian)

Radoc, A., Niewiadomska, I., & Chwaszcz, J. (2017). Resource distribution and the severity of post-traumatic stress disorder symptoms in people displaced as a result of military operations. *Psychoprevention Studies*, 1, 5–16. Retrieved from https://www.ipip.info.pl/images/2017_1i2/psychoprevention_1-2017.pdf. (in English)

Ryan, D., Dooley, B., & Benson, C. (2008). Theoretical Perspectives on Post-Migration Adaptation and Psychological Well-Being among Refugees: Towards a Resource-Based Model. *Journal of Refugee Studies*, 21(1), 1–18. doi: 10.1093/jrs/fem047. (in English)

Soldatova, O. C. (2017). Pidkhody do psykhosotsialnoi rehabilitatsii VPO: ukrainskyi ta zarubizhnyi dosvid [Approaches for psychosocial rehabilitation of IDPs: Ukrainian and foreign experience]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Psykholohichni nauky*, 5(1), 190–195. Retrieved from http://pj.kherson.ua/file/2017/psychology_05/ukr/part_1/38.pdf. (in Ukrainian)

European Union, United Nations in UN Ukraine, World Bank Group. (2015). *Ukraine Recovery and Peacebuilding Assessment. Analysis of crisis impacts and needs in Eastern Ukraine. Vol. II: full component reports*. Retrieved from http://www.un.org.ua/images/UkraineRecoveryPeace_A4_Vol2_Eng_rev4.pdf. (in English)

УДК 159.922.27:316.33 (811.111)

Вус Віктор Ілларіонович

кандидат психологічних наук, доцент, старший науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-1042-5323
viktorvus@ukr.net

**ТЕРАПЕВТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ МАЛИХ ГРУП У ЗБЕРЕЖЕННІ
ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ НА СХОДІ
УКРАЇНИ: АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД**

Актуальність дослідження зумовлена гострою потребою у підвищенні ефективності соціально-психологічної реабілітації постраждалих від воєнного конфлікту, особливо в умовах досить високого рівня недовіри суспільства до урядових та громадських ініціатив. Мета статті полягає у визначенні соціально-психологічних (групових, сімейних) ресурсів збереження психічного здоров'я учасників бойових дій та їхніх родин. Організація емпіричного дослідження в методологічному плані здійснювалася за двома напрямками: визначення “терапевтичного потенціалу” та ролі членів малих груп – родин – у процесі реабілітації; визначення аксіологічних “маркерів” підвищення ефективності реабілітаційних програм та програм особистісного розвитку. У результаті аналізу виявлено: проблемна ситуація характеризується актуалізацією родинних труднощів, що зумовлює зміни в сімейній самоідентифікації; погіршення самопочуття зумовлюють такі чинники, як когнітивний дисонанс у системі “Я – Інші”, розбіжність ціннісних орієнтацій особистості та соціуму. Визначено специфіку аксіосфери учасників бойових дій – протиставлення “мирному” суспільству як пошук нових значень, нових форм реалізації соціальної діяльності, як специфічно яскраве емоційне сприйняття життєвої діяльності, життєвих подій. Рекомендованими напрямками психологічного супроводу сімей постраждалих військовослужбовців є групові консультації для дружин з метою формування усвідомленості зав'язків “особистість – ситуація – проблема”; групові сімейні консультації для взаємоактуалізації адаптивних можливостей членів подружжя, переживання нового соціального досвіду. Також рекомендовані напрями розроблення аксіологічних засад реабілітаційних програм для військових – учасників бойових дій: якість сімейних стосунків та батьківські цінності є механізмами абілітації у військових – учасників бойових дій – культури перцепції соціальної взаємодії; гуртування учасників за аксіологічними позиціями дає змогу суттєво підвищити ефективність реабілітаційних впливів.

Ключові слова: воєнний конфлікт; воєнна травма; реабілітація; аксіогенез військових.

**THERAPEUTIC POTENTIAL OF SMALL GROUPS IN THE MAINTAINING
OF MENTAL HEALTH OF PARTICIPANTS OF MILITARY ACTIONS
ON THE EAST OF UKRAINE: AXIOLOGICAL APPROACH**

Viktor I. Vus

Ph. D. in Psychology, Docent, Senior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID 0000-0002-1042-5323
viktorvus@ukr.net

Abstract. The relevance of the study is conditioned by the acute need to increase the effectiveness of socio-psychological rehabilitation of participants of the military conflict, especially in a rather high level of distrust of society towards the government and public initiatives. The purpose of the paper is to determine the socio-psychological (group, family) resources of maintaining the mental health of participants of military actions and their families. The organization of empirical research in the methodological plan was carried out in two directions: the definition of the “therapeutic potential” concept, and the role of members of small groups (families) in the process of rehabilitation; the defining of axiological markers of effectiveness’ increasing in rehabilitation programs and programs of personal development. As a result of the analysis, it is revealed that the problem situation is characterized by actualization of family difficulties, causes changes in family identity; the factors which cause the well-being aggravation are the cognitive dissonance in the system “I – the other”, the divergence of value orientations between the personality and the society. The specificity of the combatants’ axiosphere is the opposition to a “peaceful” society as the search for new meanings, new forms of social activity, as a specifically bright emotional perception of life activity, life events. There are recommended the directions of psychological support of families of injured combatants: the group counseling for wives with the purpose of forming the consciousness for the ties “personality – situation – problem”; the group family consultations to inter-actualize the adaptive opportunities of the spouses, to try the new social experience. There are also recommended the directions for the development of axiological principles of rehabilitation programs for the combatants (military actions’ participants): the quality of family relationships and parental values are the mechanisms for the habilitation in combatants of the culture of social interaction perception; the participants’ gathering according to the axiological positions is enabling the significant improving in the effectiveness of rehabilitation influences.

Key words: military conflict; military trauma; rehabilitation; axiogenesis of the militaries.

Постановка проблеми. За оцінками Всесвітньої організації охорони здоров’я (ВООЗ), в Україні близько 5 мільйонів людей безпосередньо постраждали від воєнного конфлікту. Кількість безпосередніх учасників бойових дій сягає 500 тисяч. ВООЗ також вважає, що 32% цих осіб страждають від посттравматичного стресового розладу, а 74% гостро потребують послуг з охорони психічного здоров’я, соціально-психологічної реабілітації. Зазначені послуги часто є для них недоступними або малоефективними (World Health Organization, 2017, p. 1). Чи можна змінити ситуацію на краще, удосконалити якість життя військових, допомогти постраждалим унаслідок воєнного конфлікту подолати численні проблеми? Як в умовах недовіри соціуму до урядових і громадських ініціатив ефективно організувати процес їхньої реінтеграції до мирного життя? Як узгодити аксіологічні позиції військових, постраждалих і мирного соціуму задля відновлення довіри в суспільстві?

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв’язаних частин загальної проблеми. У наукових джерелах наразі недостатньо з погляду відображення окремих аспектів соціально-психологічної адаптації особистості в екстремальних умовах висвітлюються феномен особистісного розвитку учасників і постраждалих унаслідок воєнних конфліктів (Александрович, Малютин, & Сенокосов, 1991; Тополь, 2015), типологія цього процесу (Тополь, 2015; Leonard et al., 2015), психологічні механізми курсу (Величко, 2004; Михайлов, Сердюк, Галаченко, О. О, Галаченко, В. В, & Вашкіте, 2016), загальні закономірності (Siegel et al., 1981), психологічні основи реабілітації військовослужбовців після участі у військових операціях (Буряк, Хіневський, & Катеруша, 2015; Величко, 2004; Лесков, 2008).

Протягом останнього десятиліття акценти наукових досліджень активно зміщуються на потребу надання реабілітаційних послуг людям, які безпосередньо страждають від впливу воєнних конфліктів та вимушеного переміщення (Gaetz, Dej, Richter, & Redman, 2016; Yablonska, Dembytska, & Vus, 2017; Flaherty, Sikorski, Klos, & Vus, 2018). Часто увага фокусується на вивченні впливу щоденних стресорів, а не на самій “травмі” (Miller, & Rasmussen, 2010). Зазначається, що відсутність спеціальних медико-психологічних заходів щодо відновлення травмованої, деформованої психіки (психологічна реабілітація) призводить до хронічного перебігу психічних розладів (Буряк et al., Гіневський, & Катеруша, 2015; Михайлов, Сердюк, Галаченко О. О, Галаченко В. В., & Вашкіте, 2016; Yablonska et al., 2017; Малхазов, 2018).

На думку дослідників, вивчення ефективності/результативності заходів медико-соціально-психологічної реабілітації повинно спиратися на такі маркери:

- розв’язання проблем ставлення суспільства до учасників бойових дій та постраждалих унаслідок воєнного конфлікту;
- вивчення ролі соціального оточення (у тому числі родин постраждалих / учасників воєнних конфліктів) у процесі реабілітації (Omelchenko, & Vus, 2017; Yablonska et al., 2017);
- дослідження аксіогенезу і трансформацій аксіологічних позицій учасників бойових дій та постраждалих унаслідок воєнного конфлікту (Vus, 2018).

Мета статті полягає у визначенні соціально-психологічних (групових, сімейних) ресурсів збереження психічного здоров’я учасників бойових дій та їхніх родин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Організація емпіричного дослідження здійснювалася за двома напрямками:

- вивчення адаптивного потенціалу дружин військових – учасників бойових дій (для визначення “терапевтичного потенціалу” та ролі членів малих груп – родин – у процесі реабілітації);
- вивчення особливостей аксіогенезу військових – учасників бойових дій (для визначення аксіологічних “маркерів” підвищення ефективності реабілітаційних програм та програм особистісного розвитку).

Дослідження здійснювалося протягом 2016–2018 років. Вибірку склали військовослужбовці, які брали участь у бойових діях на сході України (109 осіб), та дружини військовослужбовців, потерпілих під час бойових дій (84 особи). Середній вік досліджуваних – 34 роки.

На основі концептуальних положень О. Леонтьєва про структуру особистості, концепції соціальної ідентичності Г. Теджфела, положення А. Налчаджяна про ефективність поведінки особистості та продуктивність діяльності було виокремлено мішені дослідження та їхні показники: 1) когнітивний (самоідентичність особистості, самооцінка), 2) афективний (самоставлення, рівень стресу, ціннісні орієнтації), 3) конативний (рівень самоактуалізованості). Організоване дослідження спрямовувалося на: 1) виявлення чинників та механізмів, що формують адаптивний потенціал постраждалих, учасників бойових дій (та їхніх родин); 2) оцінювання балансу особистісного функціонування в системі соціальних взаємозв’язків.

Методичний інструментарій дослідження складався із психодіагностичних методик, які відповідали двом основним критеріям: валідність і невеликий обсяг стимульного матеріалу.

Для вивчення когнітивного компонента соціально-психологічної адаптації досліджуваних застосовувалися методика шкалової самооцінки ПФС (Кокун, 2004) і методика “Хто я?” М. Куна і Т. Макпартленда.

Щоб дослідити афективний компонент соціально-психологічної адаптації, було використано Шкалу загальної самоефективності Р. Шварцера, М. Єрусалема в адаптації В. Ромека (Шварцер Р., Єрусалем М., Ромек В., 1996), опитувальник визначення рівня стресу Л. Рідера, методику вивчення ціннісної структури масової свідомості Р. Інглхарта в модифікації М. Яницького (Яницький, 2012).

Також застосовувалася методика “Цінні орієнтації” (Вус, 2014). Вона складається з 56 ціннісних тверджень, що відображають структуру людських ціннісних орієнтацій у кількох сферах: 1) в істотних – сім класів ціннісних орієнтацій: практичних і повсякденних; соціальний; політичний; інформативний; етичний; естетичний; релігійний; 2) у представницькій – процедура проведення дослідження, згідно з методикою, полягає в ранжуванні значень, обраних учасником експерименту (на 10 “позитивних” і “негативних”) у трьох серіях подання матеріалу, які відповідають трьом репрезентативним планам (формам розуміння і засвоєння) ціннісного і смислового змісту аналізованого матеріалу: емоційно-чуттєвий, інформативний і пізнавальний, ефективний і практичний. Ця методика дає змогу: а) побудувати особисту “аксіоматрицю”; б) дослідити “тривимірну” структуру індивідуальної свідомості; в) виявити позитивні ціннісні та семантичні перетворення індивідуальної свідомості.

Для з’ясування особливостей конативного компонента досліджуваного явища застосовувалася методика “Короткий індекс самоактуалізації” (Jones, & Crandall, 1986).

У цьому дослідженні ми використовували три різні методи аналізу: а) описову статистику (засоби і стандартні відхилення для безперервних даних; відсотки); б) кореляційний аналіз (за Пірсоном); в) аналіз контенту (поділ відповідей респондентів на відкриті питання на спеціальні семантичні групи). Статистичні дані емпіричних даних дослідження було опрацьовано за допомогою IBM SPSS для Windows (версія 20,0).

Дослідження проводилося за стандартною процедурою і відповідно до європейських стандартів етики психологічних досліджень.

Результати дослідження

Адаптивний потенціал дружин військових – учасників бойових дій

Відповідно до поставлених завдань за допомогою методики “Хто я?” М. Куна і Т. Макпартленда досліджувався рівень самоідентичності жінок. Аналіз відповідей респонденток дав змогу виокремити сім основних умовних груп стратегій самоідентифікації: особистісну, гендерну, родинну, громадянсько-суспільну, патріотичну, професійну, релігійну. Відтак аналізувалися кількісні показники та їх ієрархія (табл. 1).

Таблиця 1

Кількісні показники самоідентифікації дружин постраждалих військовослужбовців (n = 84)

№	Основні групи стратегій самоідентифікації	М	St. D
1.	родинна	2,33	2,06
2.	громадянсько-суспільна	1,83	2,13
3.	особистісна	1,66	1,36
4.	патріотична	0,66	0,81
5.	гендерна	0,66	1,21
6.	релігійна	0,50	0,83
7.	професійна	0,33	0,51

Високі показники родинної самоідентичності дружин свідчать про те, що сімейні проблеми мають найвищий рівень актуалізації у свідомості респонденток. Високий рівень перших трьох позицій відбиває відносну узгодженість особистісної та соціальної ідентичності більшості дружин, наявність балансу в когнітивній схемі “Я – соціальна роль”.

Щоб дослідити емоційний компонент, ми скористалися “Шкалою загальної самоефективності” Р. Шварцера, М. Єрусалема в адаптації В. Ромека. Середнє значення показника (М) у вибірці становило 26,66 (у 8,91).

Ціннісна спрямованість жінок досліджуваної групи визначалася за “Методикою вивчення ціннісної структури масової свідомості” Р. Інглхарта в модифікації М. Яницького. Отримані результати було відповідним чином узагальнено (табл. 2).

Таблиця 2

Кількісні показники вивчення ціннісно-сміслового світосприйняття дружин постраждалих військовослужбовців (n = 84)

№	Види цінностей	М	St. D
1.	цінності індивідуалізації	1,16	0,75
2.	цінності соціалізації	1,00	0,00
3.	цінності адаптації	0,66	0,51

На основі аналізу отриманих результатів було зроблено такі висновки: більшість жінок мають досить високий рівень соціального розвитку, адже матеріальні цінності вони поставили на останню позицію; стратегія їхньої адаптації в межах групи орієнтована не на приєднання (конформна поведінка), а на самоактуалізацію, незалежність, саморозвиток. Здійснений кореляційний аналіз дав змогу додатково виявити залежність: підвищення значущості

цінностей індивідуалізації для досліджуваних пов'язане зі зниженням патріотичної орієнтації ($r = -0,56$ при $p \leq 0,05$).

Специфіка аутоперцепції власної активності вивчалася за такими сферами: соціогенез, професіоналгенез, соматогенез, когнітивно-інтелектуальний розвиток, емоційно-вольовий розвиток. Досліджуваним пропонувалося оцінити кожний показник за 10-бальною шкалою (табл. 3).

Таблиця 3

Аутоперцепція власної активності дружин постраждалих військовослужбовців (n = 84)

№	Сфери аутоперцепції	М	St. D
1.	самооцінка рівня розвитку пізнавальної сфери	5,66	3,20
2.	самооцінка рівня комунікативної компетентності	5,66	3,07
3.	самооцінка стану власного здоров'я	5,66	3,26
4.	самооцінка рівня задоволеності професійною діяльністю	5,50	3,78
5.	самооцінка рівня емоційно-вольової саморегуляції	5,50	3,56
6.	самооцінка рівня соціальної успішності	5,00	2,75

Отримані кількісні результати відображають середній рівень самооцінки кожної позиції. Вони співвідносяться з рівнем самоефективності (середній) і рівнем стресу. Високих показників за цими шкалами не виявлено, що не збігається з об'єктивним вимірюванням власної активності, середнє значення якої (за методикою О. Кокуна) становить 8 балів. Це показник вищий від середнього рівня.

Щоб визначити, як самопочуття дружин постраждалих військовослужбовців залежить від певних аспектів соціально-психологічної адаптації, ми дослідили їхній психофізіологічний стан (за згаданою вище методикою). Отримано такі результати (середні значення): активність – 8; задоволеність від навчання – 7,5; самопочуття – 7,2; зацікавленість у навчанні – 7; настрої – 6,7.

На основі кореляційного аналізу отриманих показників самоефективності, самоактуалізації та переживання стресу було виявлено певні особливості (табл. 4).

Таблиця 4

Зведені показники самоактуалізованості, переживання стресу та самоефективності дружин постраждалих військовослужбовців (n = 84)

№	Показники	М	St. D
1.	індекс самоактуалізації	52,83	5,81
2.	самооцінка рівня самоефективності	26,66	8,91
3.	рівень переживання стресу	1,21	1,09

Переживання самоактуалізованості пов'язане з вибором цінностей індивідуалізації ($r = 0,51$ при $p \leq 0,05$), низьким рівнем самопочуття ($r = -0,57$ при $p \leq 0,05$), а отже, прагнення до самоактуалізації виснажує психофізіологічні сили дружин військовослужбовців. Напруженість самоактуалізації також корелює з вибором професійної ($r = 0,64$ при $p \leq 0,05$) та гендерної ($r = 0,73$ при $p \leq 0,05$) орієнтації в проявах самоідентифікації, що підтверджує попередні висновки.

Рівень стресу залежить від сприйняття успішності власної соціальної активності ($r = 0,73$ при $p \leq 0,05$), низька її оцінка призводить до погіршення самопочуття ($r = -0,70$ при $p \leq 0,05$). Чим вищий рівень родинної самоідентифікації, тим вищий рівень стресостійкості ($r = 0,78$ при $p \leq 0,01$).

Особливості аксіогенезу військових – учасників бойових дій

За результатами проведеного емпіричного дослідження щодо специфіки ціннісного ставлення учасників бойових дій встановлено емоційне домінування цінностей “всебічний

розвиток особистості: захоплюватися музикою, мистецтвом, спортом” (M = 9,69), “мир, стабільний розвиток” M = 9,26) та “право закону” (M = 8,20). Цінність “війна” також має високу емоційну оцінку у свідомості досліджуваних (M = 8,00) (табл. 5).

Таблиця 5

Кількісні результати вивчення позитивно-емоційних ціннісних домінант комбатантів (n = 109) за методикою “Ціннісні орієнтації”

№	Ціннісні твердження	M	St.D
1.	Всебічний розвиток особистості	9,69	0,91
2.	Мир, стабільний розвиток	9,26	0,44
3.	Право закону	8,20	0,51
4.	Війна	8,00	0,00
5.	Неформальне спілкування (тусовки)	6,83	0,38
6.	Бути в моді	6,45	0,50
7.	Відвідування концертів, дискотек	6,00	0,00
8.	Героїзм, готовність ризикувати	6,00	1,15
9.	Спілкування з друзями	5,50	0,57
10.	Розбиратися в техніці	5,23	2,10

Таким чином, у сприйнятті колишніх військовослужбовців усебічний розвиток особистості пов’язаний з емоційним нехтуванням “права закону” ($r = -0,71$; $p \leq 0,01$), відсутністю “миру” ($r = -0,68$; $p \leq 0,01$) та поліпшенням матеріального добробуту ($r = 0,70$; $p \leq 0,05$). При цьому емоційне сприйняття цінності “мир, стабільний розвиток” перебуває в лінійній залежності від стосунків у родині ($r = 0,87$; $p \leq 0,01$) та батьківських почуттів ($r = 0,82$; $p \leq 0,01$). Тому маємо підстави зробити висновок, що якість сімейних відносин і батьківські цінності можна розглядати як ключові моменти майбутніх програм соціально-психологічної підтримки учасників бойових дій.

Водночас психологічна позиція учасників бойових дій як “борців за мир” проявляється в їхньому сприйнятті лише як соціально бажана, як соціальна мода ($r = 0,61$; $p \leq 0,01$).

На когнітивному рівні ціннісно-сислової свідомості колишні військовослужбовці визначають такі пріоритети ефективного соціального розвитку:

- неповага до старших, керівників (M = 9,80);
- усебічний розвиток особистості: захоплення музикою, мистецтвом, спортом (M = 9,20);
- мир, стабільний розвиток (M = 8,66) (табл. 6).

Водночас комбатанти намагаються зберегти військову дружбу. Групи військовослужбовців, що повернулися із зони бойових дій, вони сприймають як справжнє і надійне соціальне середовище.

Таблиця 6

Кількісні результати вивчення позитивно-когнітивних ціннісних домінант комбатантів (n = 109) за методикою “Ціннісні орієнтації”

№	Ціннісні твердження	M	St.D
1.	Неповага до старших, керівників	9,80	0,01
2.	Всебічний розвиток особистості: захоплюватись музикою, мистецтвом, спортом	9,20	2,46
3.	Мир, стабільний розвиток	8,66	2,15
4.	Право закону	8,38	0,75
5.	Молитва вдома, наодинці	8,00	0,00
6.	Матеріальне благополуччя	7,50	2,44
7.	Бути в моді	7,00	0,00
8.	Перебувати наодинці	7,00	0,00
9.	Молодість, краса, здоров’я	7,00	2,21
10.	Гроші, багатство	6,66	1,36

Статистично вибір цінності “мир, стабільний розвиток” пов’язаний зі зниженням важливості родини і сімейних стосунків ($r = -0,85$ $p \leq 0,01$) та усвідомленням невідповідності, неефективності програм підготовки і перепідготовки, в яких колишні учасники бойових дій беруть участь ($r = -0,87$ $p \leq 0,01$). (Усвідомлення невідповідності та неефективності інструкцій і вправ громадянського соціального уряду).

Емпіричні результати, отримані в результаті вивчення конативної структури ціннісно-сислової сфери еквівальсовослужбовців, дали змогу визначити характер розуміння та систему важливості життєвих пріоритетів учасників бойових дій. Найбільше значення мають для них цінності “Всебічний розвиток особистості: захоплюватися музикою, мистецтвом, спортом” ($M = 9,18$), “Відчувати красу, цінувати та розуміти мистецтво” ($M = 9,00$) і “Жити одним моментом, “розгульне” життя” (табл. 7). Статистично особисте сприйняття цінності “Всебічний розвиток особистості: захоплюватися музикою, мистецтвом, спортом” пов’язується в їхній свідомості із втратою здоров’я та молодості (цінність “Молодість, краса, здоров’я”, $r = -0,76$ $p \leq 0,01$).

Таблиця 7

**Кількісні результати вивчення позитивно-конативних ціннісних домінант комбатантів
($n = 109$) за методикою “Ціннісні орієнтації”**

№	Ціннісні твердження	M	St.D
1.	Всебічний розвиток особистості: захоплюватися музикою, мистецтвом, спортом	9,18	2,34
2.	Відчувати красу, цінувати та розуміти мистецтво	9,00	1,15
3.	Жити одним моментом, “розгульне” життя	9,00	0,00
4.	Мир, стабільний розвиток	8,75	2,17
5.	Право закону	8,40	0,50
6.	Неформальне спілкування, тусовки	8,00	1,54
7.	Героїзм, готовність ризикувати	7,00	3,46
8.	Байдужість до політики	7,00	0,00
9.	Бути в моді	6,50	0,53
10.	Молодість, краса, здоров’я	6,25	3,05

Адаптивний потенціал дружин військових – учасників бойових дій

Дослідження емоційного компонента здійснювалося за допомогою “Шкали загальної самоефективності” Р. Шварцера і М. Єрусалема в адаптації В. Ромека. Середнє значення показника (M) у вибірці становило 26,66 (у 8,91). Такий результат свідчить про достатню впевненість дружин щодо своїх можливостей, коли йдеться про розв’язання актуальних проблем соціалізації, а головне – що в них немає депресії і вони не переживають стурбованості, почуття безвиході. Дружини, – щоправда, не досить упевнено, – однак у більшості випадків вірять в успіх своєї діяльності, здатні ухвалювати раціональні рішення щодо розв’язання актуальних проблем, пов’язаних із соціальною ситуацією. Утім, такий показник можна тлумачити і як ознаку психоемоційного виснаження.

Аналіз отриманих результатів вивчення ціннісної спрямованості дружин військових – учасників бойових дій (за “Методикою вивчення ціннісної структури масової свідомості” Р. Інглхарта в модифікації М. Яницького) дає змогу зробити такі висновки: більшості жінок притаманний досить високий рівень соціального розвитку, адже матеріальні цінності вони ставлять на останню позицію; стратегія їхньої адаптації в межах групи спрямована не на приєднання (конформна поведінка), а на самоактуалізацію, незалежність, саморозвиток, що можна пояснити домінуванням девіантної соціально-психологічної адаптації (неконформістського типу). Проблемна ситуація зазвичай вирішується нетрадиційними методами, що є свідченням того, що соціальні очікування дружин не виправдовуються.

Отримані кількісні результати (вивчення аутоперцепції власної активності) відображають середній рівень самооцінки кожної позиції. Ці показники приблизно співвідносяться з рівнем самоефективності (середній) та рівнем стресу. Відсутність високих показників за цими шкалами можна інтерпретувати як стан певного виснаження у жінок, недостатність їх підтримки та визнання складності виконуваних ними соціальних ролей з боку соціального оточення, наявність певних травматичних чинників у процесі порівняння власного реального соціального успіху з бажаним, з успіхом інших. Така самооцінка може бути зумовлена ще й неважливістю зазначених стимулів у ситуації переживання стресу, зумовленого втратою здоров'я чоловіка. Водночас суб'єктивні оцінки не збігаються з об'єктивним вимірюванням власної активності, середнє значення якої (за методикою О. Кокуна) становить 8 балів, що є показником, вищим від середнього рівня. Отже, можна зробити висновок про суперечності між ціннісною ієрархією дружин потерпілих військовослужбовців і тією аксіологічною системою, яку сповідує соціум; про розбіжності між очікуваннями жінок і реальним станом справ.

Кількісний аналіз отриманих результатів (за методикою О. Кокуна) дає змогу констатувати відсутність показників низького рівня. Це підтверджує попередні висновки про достатній, у цілому задовільний рівень самопочуття дружин. Найнижчі показники (хоч і в межах середнього рівня) виявлено за шкалою "настрій". Така ситуація є природною, адже дружина не може бути не пригніченою, коли її чоловік страждає, до того ж позначається виснаження: обсяг емоційного та фізичного навантаження жінок значно зріс. Високе значення (рівень, вищий від середнього), отримане за шкалою "активність", – це свідчення як наявності достатнього психічного ресурсу для розв'язання проблем, що виникають у ситуації їхньої життєдіяльності, так і підвищення рівня психоемоційної напруги. Деяко нижчими є результати задоволеності від навчання, низьке значення (порівняно з іншими) зацікавленості в навчанні свідчить про актуалізацію пізнавальної потреби, проте браку сил і часу для її задоволення. Разом з тим можна констатувати: освітня сфера є ресурсною; вона підвищує адаптивні можливості тих дружин, які вже навчаються, дає змогу розширювати межі самореалізації, самоактуалізації, що є головним у системі цінностей жінок цієї вибірки.

Особливості аксіогенезу військових – учасників бойових дій

Отримані результати статистичного аналізу емпіричних даних можуть бути розглянуті як:

- прагнення отримати емоційне задоволення від переваг "живого" життя, пошук різноманітних форм емоційного задоволення від власної діяльності;
- надання емоційного пріоритету власній фізичній та розумовій функціональності;
- повторний, більш повний досвід отримання "радошів життя".

Водночас емоційне домінування цінності "Всебічний розвиток особистості" можна трактувати як активну переоцінку військовими попередніх векторів власного життєвого простору. Тобто комбатанти схильні:

- емоційно негативно сприймати зовнішній соціальний вплив на своє життя, зовнішні соціальні "директиви", що регулюють їхню поведінкову діяльність;
- емоційно негативно оцінювати норми і правила мирного життя;
- визнавати тільки власні прагматичні цілі щодо благополуччя як емоційні пріоритети.

Можна стверджувати:

- ставлення до соціального середовища у колишніх військовослужбовців формується в контексті власного сприйняття сімейних відносин і батьківсько-дитячих контактів;
- військовослужбовці з досвідом бойових ситуацій схильні визначати власні пріоритети соціального розвитку, щоб не підпадати під офіційне соціальне управління;
- підпорядкування директивам/наказам "мирної" влади не викликає у комбатантів позитивного емоційного схвалення; вони схильні визнавати пріоритетними тільки власну діяльність, власний розвиток особистості.

Отримані результати можна розглядати як свідчення наміру ексвійськовиків створити нову соціальну ситуацію, на кшталт бойових умов, коли майже все залежить тільки від їхніх

власних психологічних і фізичних навичок, коли можна довіряти лише своїм здібностям та вмінням. Також можна зробити висновок, що якість сімейних відносин і батьківські цінності слід розглядати як важливі мішені при створенні майбутніх програм соціально-психологічної підтримки комбатантів. Статистичні результати дослідження можна трактувати як вияв ними незадоволеності характером мирних, цивільних суспільних відносин. У свідомості учасників бойових дій очікування не узгоджуються з наявними громадянськими соціальними умовами; вони розчаровані рівнем соціальної оцінки, рівнем соціального схвалення своїх зусиль, втраченими здоров'ям і молодістю: “ми боролися за інші соціальні реалії”. Отримані результати можна інтерпретувати як пошук нових смислів, нових форм реалізації соціальної активності в їхній свідомості.

Відтак вимальовується така тривимірна модель ціннісно-смыслового сприйняття соціальних реалій учасниками бойових дій:

емоційний рівень:

- високий рівень емоційного схвалення воєнних дій, військового способу життя;
- неоднозначне емоційне ставлення до цивільних, мирних реалій;
- спрямованість на отримання задоволення, поглиблення емоційного сприйняття різних аспектів життя;
- специфічно яскраве, емоційне сприйняття життєвої діяльності, життєвих подій;

когнітивний рівень:

- перегляд та переосмислення учасниками бойових дій норм поведінки, соціальних ролей, стратегій соціальної комунікації;
- прагнення комбатантів створити альтернативну реальність: віртуальне співтовариство “побратимів”, гуртування у формальні громадські об'єднання, протиставлення “мирному” суспільству, привернення уваги суспільства до власних потреб, бажання повернутися до військової спільноти;

конативний рівень:

- актуалізація власних особистих навичок і здібностей, розвиток власних особистих функціональних можливостей;
- прагнення досягти динамічної рівноваги в системі особистих відносин із цивільним соціальним середовищем.

Висновки. Отже, можна рекомендувати такі напрями психологічного супроводу сімей постраждалих військовослужбовців: групові консультації для дружин з метою формування усвідомленості зв'язків “особистість – ситуація – проблема”, забезпечення емоційної підтримки з боку оточення, формування більш сприятливої самооцінки власних можливостей, усвідомлення нового емоційного досвіду; групові сімейні консультації (з обов'язковою присутністю, за можливості, постраждалих чоловіків) для взаємоактуалізації адаптивних можливостей подружжя, формування системи ефективної саморегуляції в стресових ситуаціях, переживання нового соціального досвіду.

Виявлено чинники, що сприяють підвищенню рівня адаптивного потенціалу дружин постраждалих військовослужбовців: високий рівень сімейної ідентичності, високий рівень стресостійкості, відсутність когнітивного дисонансу в системі “Я – соціальна роль”, зосередження психічних ресурсних можливостей на досягненні найближчих цілей життєдіяльності, актуалізація змішаних комплексів адаптивних механізмів.

Слід звернути особливу увагу на чинники, що знижують рівень адаптивного потенціалу, зумовлюють прояви апатії та виснаження: розбіжність ціннісних орієнтацій особистості та соціуму, наявність когнітивного дисонансу в системі “Я – Інші”, фрустрація потреби в самоактуалізації, спрямованість на цінності індивідуалізації (девіантна неконформістська адаптація).

Серед напрямів розробки аксіологічних засад реабілітаційних програм для військових-учасників бойових дій перспективним є розгляд таких аспектів:

- долання “опозиційності” (що є особливістю аксіосфери учасників бойових дій) до “мирного” суспільства; активний пошук нових форм здійснення соціальної активності; підвищення рівня “яскравості” емоційного сприймання життєвих подій;
- підвищення рівня культури перцепції соціальної взаємодії, оскільки якість сімейних стосунків та батьківські цінності є механізмами абілітації військових – учасників бойових дій;
- об’єднання учасників на основі спільних цінностей, що, безперечно, буде мати значний терапевтичний ефект; їх гуртування за аксіологічними позиціями, що дасть змогу суттєво підвищити ефективність реабілітаційних впливів.

Список використаних джерел

- Александрович, П. И., Малютин, А. Г., & Сенокосов, Ж. Г. (1991). *Психологический анализ трудностей адаптации солдат к армейской жизни*. Рига: Высшая военно-политическая школа.
- Буряк, О. О., Гіневський М. І., & Катеруша Н. Л. (2015). Військовий синдром “АТО”: актуальність та загальнонаціональні шляхи вирішення. *Збірник наукових праць Харківського університету повітряних сил*, 2(43), 176–181.
- Величко, С. В. (2004). *Адапционный потенциал военнослужащих в психологической подготовке к гражданской жизни* (Автореф. дис. канд. психол. наук). Ставрополь.
- Вус, В. І. (2014). *Процес соціалізації особистості в умовах глобальних трансформацій суспільства*. Київ: НУБіП.
- Кокун, О. М. (2004). *Оптимізація адаптивного потенціалу людини: психофізіологічні аспекти діяльності*. Київ: Millennium.
- Лесков, В. О. (2008). *Соціально-психологічна адаптація військовослужбовців із районів військових дій* (Автореф. дис. канд. психол. наук). Національна академія Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. Хмельницький.
- Малхазов, О. Р. (2017). Теоретичні засади дослідження емоційної стійкості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 40(43), 62–71.
- Михайлов, Б. В., Сердюк, О. І., Галагенко, О. О., Галагенко, В. В., & Вашкіте, І. Д. (2016). Особливості перебігу посттравматичного стресового розладу у демобілізованих учасників АТО, які перебувають на реабілітації в санаторно-курортних умовах. *Український вісник психоневрології*, Т. 24, вип. 2, с. 69–73.
- Тополь, О. В. (2015). Соціально-психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки*, 124, 230–233.
- Шварцер, Р., Ерусалем, М., & Ромек, В. (1996). Русская версия школы общей самооффективности Р. Шварцера и М. Ерусалема. *Иностранная психология*, 7, 71–77.
- Яницкий, М. С. (2012). *Модификация методики Р. Инглхарта для изучения ценностей структуры массового сознания*. Взято из hpsy.ru/public/x2489.htm
- Flaherty, M., Sikorski, E., Klos, L., & Vus, V. (2018). Peacebuilding and Mental Health: Moving beyond Individual Pathology to Community Responsibility. *Mental Health: Global Challenges*, 1(1), 27–28. DOI: <http://doi.org/10.32437/MHGCSJ-2018>.
- Gaetz, S., Dej, E., Richter, T., & Shedman, M. (2016). *The State of Homelessness in Canada 2016*. Canadian Observatory on Homelessness Press.
- Jones, A., & Grandall, R. (1986). Validation of a short index of self-actualization. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 12(1), 63–73.
- Lanius, R. A., Vermetten, E., Loewenstein, R. J. et al. (2010). Emotion modulation in PTSD: Clinical and neurobiological evidence for a dissociative subtype. *American Journal of Psychiatry*, 167, 640–647. DOI: 10.1176/appi.ajp.2009.09081168.
- Leonard, N., Gwadz, M. V., Ritchie, A. S., Linick, J., Cleland, C. M., Elliot, L., & Grethel, M. (2015). A multi-method exploratory study of stress, coping, and substance use among high school youth in private schools. *Frontiers in Psychology*, 6, 1–16.

Miller, K. E., Rasmussen, A. (2010). War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: Bridging the divide between trauma-focused and psychological frameworks. *Social Science & Medicine*, 70, 7–16.

Omelchenko, L. M., & Vus, V. I. (2017). The peculiarities of adaptive potential of wives of injured servicemen. *Likarska sprava*, 7–8, 174–180. Retrieved from <http://vrachebnoedelo.com/index.php/journal/issue/view/37/7-2017-PDF>.

Siegel, A., Ozkaptan, H., Hegge, F. W., Kopstein, F., Marlowe, D. H., Federman, P., & Slifer, W. (1981). *Managment of stress in army operations*. Wayne, Pennsylvania: Applied Psychological Services, Inc.

Vus, V., & Omelchenko, L. (2018). Interdependent Mental Health, Social Development, Youth-Oriented Activity (on the Example of a Country in Transition). *Mental Health: Global Challenges*, 1(1), 86–87. DOI: <http://doi.org/10.32437/MHGJ-2018>.

Vus, V. I. (2018). The peculiarities of servicemen back from the combat operational zone value-semantic perception. *Revue Développement des Ressources Humaines*, 9(2), Spécial (Partie 1) Juillet, 344–355. Retrieved from <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/58398>.

World Health Organization (2017, August). *Health response to the humanitarian crisis in Ukraine: Facts and figures*. Retrieved April 2018, from World Health Organization, <http://www.euro.who.int/en/health-topics/emergencies/health-response-to-the-humanitarian-crisis-in-ukraine/facts-and-figures>.

Yablonska, T., Dembytska, N., & Vus, V. (2017). Social-psychological adjustment of ex-servicemen to civilian life. *Social welfare: interdisciplinary approach*, 1(7), 168–177 Retrieved from <http://socialwelfare.eu/index.php/sw/issue/view/20/showToc>.

References

Aleksandrovich, P. I., Malyutin, A. G., & Senokosov, Zh. G. (1991). *Psikhologicheskii analiz trudnostey adaptatsii soldat k armeyskoy zhizni* [Psychological Analysis of the Difficulties of Servicemen's Adaption to Army Life Activity]. Riga: Vysshaya voyenno-Politicheskaya shkola. (in Russian)

Buriak, O. O., Hinevskyi, M. I., & Katerusha, N. L. (2015). Viiskovyi syndrom “ATO”: aktualnist ta zahalnonatsionalni shliakhy vyrishennia [“ATO” War Syndrome: the Urgency and Ways of Nationwide Solution]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho universitetu povitrianykh syl*, 2(43), 176–181. (in Ukrainian)

Flaherty, M., Sikorski, E., Klos, L., & Vus, V. (2018). Peacebuilding and Mental Health: Moving beyond Individual Pathology to Community Responsibility. *Mental Health: Global Challenges*, 1(1), 27–28. DOI: <http://doi.org/10.32437/MHGJ-2018>. (in English)

Gaetz, S., Dej, E., Richter, T., & Shedman, M. (2016). *The State of Homelessness in Canada 2016*. Canadian Observatory on Homelessness Press. (in English)

Jones, A., & Grandall, R. (1986). Validation of a short index of self-actualization. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 12(1), 63–73. (in English)

Kokun, O. M. (2004). *Optyimizatsiia adaptyvnykh mozlyvostei liudyny: psykhofiziologichni aspekty diialnosti* [Optimization of Human Adaptive Capabilities: the Psychophysiological Aspect of Ensuring Activity]. Kyiv: Millennium. (in Ukrainian)

Lanius, R. A., Vermetten, E., Loewenstein, R. J. et al. (2010). Emotion modulation in PTSD: Clinical and neurobiological evidence for a dissociative subtype. *American Journal of Psychiatry*, 167, 640–647. DOI: 10.1176/appi.ajp.2009.09081168. (in English)

Leonard, N., Gwadz, M. V., Ritchie, A. S., Linick, J., Cleland, C. M., Elliot, L., & Grethel, M. (2015). A multi-method exploratory study of stress, coping, and substance use among high school youth in private schools. *Frontiers in Psychology*, 6, 1–16. (in English)

Leskov, V. O. (2008). *Sotsialno-psykhologichna adaptatsia viiskovosluzhbovtziv iz raioniv viiskovykh dii* [Sociopsychological Adaptation of the Servicemen from Areas of Military Conflicts] (Master's thesis). Natsionalna akademiia Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy imeni B. Khmelnutskoho, Khmelnytskyi. (in Ukrainian)

Malkhazov, O. R. (2017). Teoretychni zasady doslidzennia emotsiinoi stiikosti [The Theoretical Framework of Emotional Resilience]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii*, 40(43), 62–71. (in Ukrainian)

Miller, K. E., & Rasmussen, A. (2010). War exposure, daily stressors, and mental health in conflict and post-conflict settings: Bridging the divide between trauma-focused and psychological frameworks. *Social Science & Medicine*, 70, 7–16. (in English)

Mykhaylov, B. V., Serdyuk, O. I., Halahenko, O. O., Halahenko, V. V., & Vashkite, I. D. (2016). Osoblyvosti perebihu posttravmatychnoho stresovoho rozladu u demobilizovanykh uchasykiv ATO, yaki перебувають на реабілітації в санаторно-курортних умовах [Features of the course of post-traumatic stress disorder in demobilized ATO participants who are undergoing rehabilitation in sanatorium and resort conditions]. *Ukrainskyi visnyk psykhonevrologii* [Ukrainian Bulletin of Psychoneurology], Vol. 24, is. 2, 69–73. (in Ukrainian)

Omelchenko, L. M., & Vus, V. I. (2017). The peculiarities of adaptive potential of wives of injured servicemen. *Likarska sprava*, 7–8, 174–180 Retrieved from <http://vrachebnoedelo.com/index.php/journal/issue/view/37/7-2017-PDF>. (in English)

Siegel, A., Ozkaptan, H., Hegge, F. W., Kopstein, F., Marlowe, D. H., Federman, P., & Slifer, W. (1981). *Managment of stress in army operations*. Wayne, Pennsylvania: Applied Psychological Services, Inc. (in English)

Shvartser, R., Yerusalem, M., & Romek, V. (1996). Russkaya versiya shkoly obshchey samoeffektivnosti R. Shvartsera i M. Yerusalema [The Russian version of the school of general self-efficacy R. Schwarzer and M. Erusalem]. *Inostrannaya psikhologiya* [Foreign Psychology], 7, 71–77. (in Russian)

Topol, O. V. (2015). Sotsialno-psykholohichna rehabilitatsiia uchasykiv antyterorystychnoi operatsii [Socio-psychological rehabilitation of participants of anti-terrorist operation]. *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu. Seriya: Pedahohichni nauky* [Bulletin of Chernihiv National Pedagogical University. Series: Pedagogical Sciences], 124, 230–233. (in Ukrainian)

Velichko, S. V. (2004). *Adaptatsionnyy potentsial voyennosluzhashchikh v pikhologicheskoy podgotovke k grazhdanskoy zhizni* [Adaptive Potential of Servicemen in Psychological Preparation for Civilian Life] (Master's thesis). Stavropol. (in Russian)

Vus, V., & Omelchenko, L. (2018). Interdependent Mental Health, Social Development, Youth-Oriented Activity (on the Example of a Country in Transition). *Mental Health: Global Challenges*, 1(1), 86–87. DOI: <http://doi.org/10.32437/MHGCJ-2018>. (in English)

Vus, V. I. (2014). *Protses sotsializatsii osobystosti v umovakh hlobalnykh transformatsii suspilstva* [The process of personality socialization at condition of global transformation of society]. Kyiv. (in Ukrainian)

Vus, V. I. (2018). The peculiarities of servicemen back from the combat operational zone value-semantic perception. *Revue Développement des Ressources Humaines*, 9(2), Spřcial (Partie 1) Juillet, 344–355. Retrieved from <https://www.asjp.cerist.dz/en/article/58398>. (in English)

World Health Organization (2017, August). *Health response to the humanitarian crisis in Ukraine: Facts and figures*. Retrieved April 2018, from World Health Organization, <http://www.euro.who.int/en/health-topics/emergencies/health-response-to-the-humanitarian-crisis-in-ukraine/facts-and-figures>. (in English)

Yablonska, T., Dembytska, N., & Vus, V. (2017). Social-psychological adjustment of ex-servicemen to civilian life. *Social welfare: interdisciplinary approach*, 1(7), 168–177 Retrieved from <http://socialwelfare.eu/index.php/sw/issue/view/20/showToc>. (in English)

Yanitskiy, M. S. (2012). *Modifikatsiya metodiki R. Inglekharta dlya izucheniya tsennostey struktury massovogo soznaniya* [Modification of the technique of R. Inglehart to study the values of the structure of mass consciousness]. Retrieved from hpsy.ru/public/x2489.htm. (in Russian)

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП

УДК 159.9.316.6. 316.4

Довгань Наталія Олександрівна

кандидат психологічних наук, докторант,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-6150-5211

1511ndovgan@gmail.com

ПОКОЛІННІ ЕСПЕКТАЦІЇ В СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОМУ ПОЛІ СПІВІСНУВАННЯ

Для вибудовування теоретичних положень концепції фігуративних соціокультурних зв'язків поколінь конкретизовано базові категорії аналізу і розкриття особливостей характеристик соціально-психологічного простору поколінь. Завданням наукового дослідження стало розроблення та обґрунтування теоретичних засад пізнання поколінних еспектацій у соціально-психологічному полі співіснування. Акцентовано вплив міжпоколінних психологічних дистанцій, соціальної історичної ситуації, соціокультурного виміру на утворення форм проявів еспектацій. Представлено поколінні соціальні позиції (ентелехії), дії-практики (габітуалізовані) і образи, диспозиції (габітуси) як складові міжпоколінних еспектацій. У контексті поколінного дослідження ентелехію (неологізм Арістотеля) використано як категорію відображення соціальних позицій. Представлено дії-практики, перетворені у звички, стереотипи реагування як габітуалізовані позиції поколінь – особливості прояву еспектацій. Обґрунтовано використання поняття “габітус” (1) як породження ментальності – продукт спільнопоколінної психічної діяльності, що реалізується в динамічному вибудовуванні досвіду і смислів; (2) як схеми отримання, породження, об'єднання, оцінювання, класифікації і використання інформації; (3) як диспозиційних рухів вибудовування оновлених форм фігурацій. У теоретичному конструюванні міжпоколінних еспектацій конкретизовано поняття поколінного інституту як феномену, що закріплює новоутворені практики поколінь, та інституалізації як форми соціальних взаємодій щодо встановлення можливих порядків, відносин у межах поколінних норм, правил, моралі. Таким чином на етапі розкриття характеристик соціально-психологічного простору поколінь було продовжено науковий пошук шляхів пізнання особливостей міжпоколінних відносин, взаємних очікувань поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків.

Ключові слова: поколінні еспектації; соціальні позиції; ентелехії; габітуалізовані дії-практики; диспозиції; габітуси; поколінний інститут; інституалізація.

GENERATIONAL EXPECTATIONS IN THE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL SPACE OF COEXISTENCE

Natalia O. Dovhan

Ph. D. in Psychology, Doctoral Student,

Institute for Social and Political Psychology,

National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-6150-5211

1511ndovgan@gmail.com

Abstract. The basic categories for analysis and understanding of characteristics of the generational social-psychological space are specified with the aim to specify theoretical provisions of the concept of figural social-cultural relations of generations. The research goal was to develop and substantiate the theoretical foundation for cognition of generational expectations in the social-psychological space of coexistence. It is highlighted the influence of inter-generational psychological distances, social historical situation, and socio-cultural dimension on formation of certain types of expectations. There are represented the generational social positions (entelechy), actions-practices (habituated), and images, dispositions (habitus) as components of inter-generational expectations. In the context of the research on generations the entelechy (Aristotle's neologism) is used as a category which reflects social positions. There are presented the actions-practices which are transformed into habits, reactive stereotypes as habituated positions of generations – manifestations of expectations' specificity. It is substantiated the use of the habitus concept (1) as a mentality outcome – the product of common generational mental activities which are fulfilled in dynamic constructing of experience and meanings; (2) as the schemes for information' obtaining, emanation, combining, evaluating, classifying and using; (3) as the dispositional movements for construction of new figurations. In the theoretical constructing of inter-generational expectations it is specified the generational institution concept as a phenomenon which fixes the newly created practices of generations; and the institutionalization concept as a form of social interactions in order to establish a possible order, relations within the limits of generational norms, rules, and morality. Thus, on the stage of determining the characteristics of social-psychological space of generations it is continued the scientific search for the ways of cognition of the peculiarities of inter-generation relations, mutual expectations of the generations of Children, Parents, and Grand-Parents.

Key words: generational expectations; social positions; entelechy; habituated actions-practices; dispositions; habitus; generational institute; institutionalization

Постановка проблеми. Соціальна природа реальності не функціонує за стабільним планом розвитку потомків під впливом досвіду пращурів, адже в суспільних зв'язках ефект емерджентності у взаємодіях акторів виштовхує уявну "сталість" з реалій існування, заміщує її процесами перепристосування, безперервними рухами виникнення, змін, розчинення (недієвих) формул взаємодій між поколіннями як соціальними явищами. У такому нестабільному полі співіснування сценарії взаємодій, що утворюються і реалізуються за умовно конвеційними правилами суспільних еспектацій, природно, руйнуються неузгодженістю взаємної відповідності міжпоколінних *еспектацій*. Відмінність соціальних очікувань, опосередкована різними поколінними культурами повсякденної реальності, соціальними позиціями, дисинхронністю конструювання культурних кодів, які висвічують засоби і способи трансляції поколінних інтенцій, стає перепорою для взаємодій та ускладнює міжпоколінні відносини. Останнє є "довічною" проблемою міжпоколінної взаємодії, підтверджуючи необхідність вибудовування теоретичного підґрунтя для відповідей на питання про шляхи конструювання міжпоколінних еспектацій і їх прояв у соціально-психологічному полі співіснування поколінь.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Аналіз еспектацій як мотиваційних складників, причин залежності відносин людей від переваг, бажань, спрямувань став невід'ємним компонентом наукових досліджень XIX–XX століть. Питання теоретичних та практичних аспектів соціальних очікувань порушували у своїх роботах Дж. Аткинсон, В. Врум, Р. Лайкерт, Е. Лоулер, Е. Мейо, Л. Портер, Ф. Ретлісбергер, М. Фоллетт та ін. Але, незважаючи на чималу кількість опублікованих наукових праць, проблема розбіжностей в очікуваннях, вічна і незмінна, залишається відкритим питанням, актуальним на соціально-історичних просторах для різних станів розвитку суспільства, у періоди громадянського благополуччя та епохальних потрясінь, в ідеологічному трансформуванні соціальних устоїв. Саме це є підставою для продовження наукового пошуку з проблематики взаємних очікувань у відносинах поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків.

Для вибудовування теоретичних положень концепції фігуративних соціокультурних зв'язків поколінь, тобто трактування процесів передавання інформації у відносно стійких соціальних відносинах, які здійснюються в культурних вимірах конкретного часу, необхідно

конкретизувати базові категорії аналізу і розкрити особливості характеристик соціально-психологічного простору поколінь, що опосередковують конструювання соціокультурної взаємодії.

Метою статті стало обґрунтування структури поколінних еспектацій у соціально-психологічному полі співіснування, що дає змогу визначити психологічні феномени здійснення взаємодії між поколіннями.

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі результатів теоретико-методологічного аналізу наукових досліджень соціально-психологічний простір представлено як фрагмент соціальної реальності, що є витвором поколінних акторів. Він складається із соціальних динамічних полів – підпросторів поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків, що існують за історично-актуальними соціокультурними вимірами, є відображенням “отриманого у спадок” досвіду, реалій і можливих соціальних перспектив. З огляду на те, що в динамічних полях покоління презентують різні позиції, відмінні за силою впливів і становищем у суспільстві, для конкретизації поколінних проявів було виокремлено характеристики соціально-психологічного простору поколінь, що визначають особливості конструювання соціокультурної взаємодії: по-перше, соціальні *смилові одиниці*, що продукуються поколіннями; по-друге, *групові еспектації* як соціальні очікування; по-третє, *поколінні капітали/ресурси* задоволення інтересів поколінних акторів у поколінних зв'язках; по-четверте, *культурну пам'ять* як основу конструювання соціокультурної взаємодії, що пов'язує покоління в конструкції наскрізного поколінного ланцюга, розкриває першоджерела психології поколінь у соціальній, культурній, історичній площині.

Щоб визначити психологічні феномени здійснення взаємодії між поколіннями й отримати відповідь на запитання “Що оформлює соціальну поведінку поколінь?”, тобто “Що координує процеси передавання інформації між поколіннями і чому змінюються сценарії взаємодії?”, вектор аналізу було розгорнуто на *динамічне поле співіснування* поколінь як культурну основу ментальності, оформлену в результаті мережевої акультурації. Динамічне поле співіснування покоління в причетності до “інших” культур проявляє себе у відмінних – “інших” – способах прочитання реальності, а у формуванні конфігурацій психологічних проявів настановлень, уявлень, цілей, інтенцій, ідеології, диспозицій, практик поколінь співвідноситься з розвитком суспільства, історичними ситуаціями, культурними вимірами. Такий ракурс аналізу дав змогу об'єднати соціально-психологічні особливості акторів у єдину структуру очікувань.

Зважаючи на те, що динамічне поле покоління не існує окремо, його вбудовування в наскрізний ланцюг поколінних полів було означено як залежне від актуальних фігуративних форм взаємодій та очікувань акторів. Очікувань, які, за R. J. Rummel (1975), визначають наслідки поведінки, поглинають й утворюють соціокультурне середовище, які є фундаментальними принципами відносин, у яких відчуття, враження, необхідні ролі, можливості і практики взаємодій результують соціокультурні очікування і волевиявлення суб'єктів.

З огляду на це було зроблено *припущення*, що на вибудовування соціальної реальності значний вплив справляють конструкти поколінних еспектацій – тобто змістове наповнення їхніх структурних компонентів визначає ті чи інші шляхи інтеграції актора в суспільство, пропонує безліч сценаріїв досягнення цілей, задоволення поколінних запитів. Саме тому динамічне поле покоління не можна розглядати окремо, але лише в сукупності соціальних відносин, що далі, у результаті порівняльного аналізу поколінних еспектацій, дає підстави для наступного етапу дослідження взаємодії поколінь у суспільстві (1) як потоці нескінченних подій “різної швидкості, інтенсивності, ритму і темпу”; (2) непостійних зв'язків – об'єднання і дистанціювання поколінь; (3) безлічі поколінь, “м'якого”, нестатичного поля взаємовідносин “прихильностей, залежностей, обмінів”; (4) як міжпоколінному полі “розширення і згортання” відносин (Штомпка, 1996, с. 22). У зв'язку з цим можемо звернутися до уявлень про існування *психологічної міжпоколінної дистанції* як прояву функціонування динамічного поля покоління в перетинах міжпоколінних еспектацій і, відповідно, проаналізувати впливи різних дистанцій на процес соціокультурної взаємодії поколінь. Адже, як зазначає R. J. Rummel, силою, що керує

взаємодіями, є психологічна дистанція: від А до Б і В, від покоління Дітей до Батьків і Прабатьків. А *історична реальність*, по-перше, диктує поведінкові можливості, тобто діапазон потенційної поведінки у взаємодіях; обирає “транспортні засоби” надання/констатування значень (конвенційних меж) для інших (поколінь), і по-друге, визначає соціокультурне становище опонентів, яке й коректує сценарії можливих взаємодій у соціокультурному контексті (Rummel, 1975).

Тому можна зробити *припущення*, що утворення міжпоколінних психологічних дистанцій є результатом проявів складових *еспектацій*: *ентелехій*, *соціальних практик*, *габітусу* – того, що перетворює конвенційно умовне в очікуване і реальне. Еспектацій, які за особливостями використання в контексті дослідження (1) виступають латентами, що, відповідно, опосередковують результат; (2) представляють усвідомлення, передбачення і розуміння реакцій інших акторів на особливості програвання ролей у “сценарії розвитку подій героями соціального театру”.

Однак те, як саме очікування проявляються в соціально-психологічному просторі і що зумовлює виникнення важелів соціальної поведінки, вимагає подальшого пошуку (рис.).

Рис. Модель включення міжпоколінних еспектацій
в соціально-психологічний простір поколінь

У більш детальному огляді міжпоколінних еспектацій у ролі категорії, яка відбиває оформлені поколінні позиції, було використано термін *ентелехії* (введений Арістотелем) – як внутрішньої сили, що потенційно містить у собі мету й остаточний результат. Але, слід зазначити, якщо, апріорі, психологія поколінь розгортається в історичному часі існуючих ідей і принципів, у яких безперервний потік енергій, спрямованих на втілення, проходить через часову мінливість, то треба враховувати, що саме існуючі соціальні основи відносин стають лакмусом прояву психології мереж поколінь Дітей, Батьків, Прабатьків і артикуляції їхніх неповторних форм соціальних позицій – ентелехій. За ними індивіди існують у соціумі, об’єднуються родовими і фігуративними зв’язками; вибудовують поколінну орієнтацію в просторі. Такі процеси утворення ентелехій відбуваються всюди, де матерія, фізична або духовна, набуває вигляду і форми, де потенція стає втіленою реальністю, а загальне оприявнюється в індивідуальності, де відбувається реалізація ідей, принципів, загальних властивостей. Тому у вибудовуванні різноманіття форм відносин та інтерпретацій реальності в соціокультурному часі покоління саме *ентелехії* як комплексний показник прояву соціально-психологічних особливостей найбільш вдало, на наш погляд, об’єднують переплетені мінливі імпульси покоління: означають спрямованість до реалізації потенціалів, можливостей, утворення смислового наповнення реальності, що реалізується в соціальних позиціях, тобто настановленнях, цілях, уявленнях (Арістотель, 1976; Гуссерль, 2004; Данченко; Кнабе, 1993; 2007).

Необхідно враховувати, що в сучасному світі протягом життя ентелехії поколінь перебувають у безперервних змінах, у стані адаптації і модифікації традиційних (спадкових) моделей досвіду, мислення і вираження. І хоча патерни сприймання, стигматизація та ідентифікація “інших” у групових контекстах обмежені, з одного боку, агентно (активним) потенціалом учасників, з другого боку – структурою і культурою навколишнього середовища,

за визначенням П. Штомпки, у соціально-психологічному полі співіснування вони набувають поступового оформлення.

Нагадаємо, що, згідно з нашим припущенням, покоління ентелехії, соціальні практики й габітуси вибудовують і реалізують загальні часові міжпоколінні *еспектації* в контекстах соціально-історичних ситуацій (Кнабе, 2007; Штомпка, 2009, с. 4; Англо-русский словарь..., 2011). Але постає ще одне питання щодо шляхів “виходу”, тобто вивільнення акторів з рамок традицій і соціальних детермінант, дієвих у Батьків, Прабатьків, їхньої поступової інституалізації, необхідної для закріплення оновлених соціокультурних вимірів. Адже соціокультурна типізація практик, що являють собою інститут, їх перетворення у звички в поколінному просторі, є природною і зрозумілою для всіх представників поколінної групи (Бергер, & Лукман, 1995). І саме тому *габітус поколінь* і габітуалізовані *соціальні практики* нами обрано як важливі інструменти аналізу особливостей прояву еспектацій у соціально-психологічному просторі.

Тому для подальшого аналізу складових еспектацій поколінь необхідно зупинитися на трактуванні поняття інституту (і саме поколінного інституту), що в роботі буде представлено не статичним феноменом, а процесом *закріплення* звичаїв, порядків, вибудованих частиною суспільства (конкретним поколінням). При цьому, якщо *інституалізація* форм соціальних взаємодій у ментальній площині буде означена як така, що задає встановлення можливих у часовому історичному контексті порядків життєдіяльності; формування звичаїв і традицій; відтворює дієві моделі відносин, їхні форми в межах “умовних” норм, правил, моралі, то *інститут* постає як процес перетворення у звички поколінних практик, утворених упродовж поколінного життя. Підґрунтям означених понять стали погляди А. Giddens (1989), згідно з якими під “інституалізованими” формами соціальної поведінки малися на увазі форми свідомості і дій, що повторюються, відтворюються суспільством у тривалій просторово-часовій перспективі. Адже в поколінному контексті, зрозуміло, кожне нове покоління буде оновлювати норми і правила міжсуб’єктних взаємодій, опрацьовувати і, отже, утворювати умовно стійкі в часі форми фігурацій, що відповідають соціальним ситуаціям, мати прояв у часі і просторі, транслювати поколінні смисли внутрішньо- і міжпоколінного поля співіснування. При цьому безпосередні комунікаційні контакти не стають обов’язковою умовою вибудовування і трансляції моделей фігуративних зв’язків, адже роль конструктів поколінних інститутів будуть виконувати *соціокультурні виміри*, дієві в різних комунікаційних системах. У такому контексті покоління можна вважати суспільною матрицею утворення інститутів габітуалізованих зв’язків, типові поколінні моделі соціальних практик – конструктами інститутів соціальних відносин, а суспільство – полем утворення поколінної реальності (Веблен, 1984; Гидденс, 1994; 2005; Giddens, 1989; Бергер, 1995).

Отже, якщо вважати “головними засобами організації життя ті, що люди утворюють у процесі взаємодій одне з одним і за допомогою яких зберігається спадкоємність поколінь” (А. Giddens), то завдяки виведенню теоретичного визначення сутності соціальних інститутів із фізичної термінології (характерної для Н. Spencer, Ё. Durkheim, М. Weber, N. Smelser та ін.) поколінні мережі можуть бути проаналізовані в соціокультурній площині суспільства – сукупності міжпоколінних інституалізованих форм взаємодій, де ключові позиції інтегрування індивідів у покоління будуть віддані соціокультурним вимірам (Giddens, 1989, р. 118). Адже в основі *моделей взаємодії* поколінних мереж лежить *відновлення засвоєних форм зв’язків* як культурних патернів, символічного наповнення відносин, культурних аспектів поведінки (що Т. Parsons називає діями). У такому ракурсі габітуалізація практик поколінь буде підтвердженням: а) синтезу окремих динамічних полів у співіснуванні; б) культурних нашарувань; в) утворення в результаті стереотипних (тобто звичних) зразків поведінки; г) вибудовування меж приймання “іншого”, ступенів толерантності до різновидів можливого (“образів” опонентів-сучасників); д) означення, що є “природним” у варіаціях щодо доповнення поколінної реальності (Парсонс, 2008, с. 38-71).

Цей синтез культур соціальних практик поколінь і буде встановленням і закріпленням культурного оновлення в образі габітусу поколінних мереж, показником культурного розвитку

поколінь в історичних змінах. Тобто оновлення практик поколінь можна визначити як результат впливів нових історичних обставин на старі звичаї, перетворень і пристосувань акторів до “інших” вимог “іншої” культури. Адже “народження” інституту поколінь відбувається поступово, майже непомітно, у заміщенні звичайного незвичайним, у тимчасовому безладі руйнування конструктів правил і традицій, але за домінування ідей, що для представників часу, в означених умовах, відповідають здоровому глузду. Тобто є практично єдино можливими для реалізації в житті і вважаються цілком зрозумілими й очевидними. Отже, зміну соціальних практик, що стають звичками, стереотипами реагування (притаманними поколінню в час його домінування), можна вважати змінами соціальних систем, у яких одна система поступається своєю домінантою іншій системі, що є більш пристосованою до вимог часу. Але система, що залишається на провідних позиціях (віку, адаптивності, фізичних можливостей, оновленого досвіду та ін.), знову і знову буде стикатися з наступними змінами, неминучими і природними (Hamilton, p. 84-89).

Цікаво, що траєкторія руху культури зберігає повільність і непомітність у свідомості учасників історичних процесів доти, доки наступні покоління можуть зберігати технології життєзабезпечення за зразками Батьків і Прабатьків. У цей час, коли немає болючої необхідності в деталізованому аналізі і препаруванні, механізми життєустрою залишаються прихованими. Але історичні соціальні зсуви, як “розломи у свідомості”, вносять нові ідеї і нову “мудрість”, необхідну для виживання, а “мудрість, що належить минулому і є продуктом минулого досвіду” (Hamilton, p. 88), відкидають у небуття, до часів вимушеного повернення в умови життя пращурів. Таким чином складний світ переплетених досвідів, символічних систем і смислів (оновлених і тимчасово сталих) утворює заплутане мереживо поколінних соціокультурних взаємодій.

Зазначимо, що соціальний інститут (і саме поколінний), як “жива істота”, має “нечіткий” і “недеталізований” образ, лише начерк, але ті життєві практики, що існували довгий час, опрацьовувалися в житті минулих поколінь (були отримані у “спадок”), стають досвідом (тим, що вже було пережито) і потенціалом (ресурсами, що будуть у майбутньому використані, можливо, нащадками). Тому, як пише W. Hamilton, дослідження інституту соціального (і поколінного) “вимагає вивчення історії життя” – соціальних практик, прояву габітусів нових поколінь (Hamilton, p. 88-89).

Такі пошуки причинно-наслідкових зв'язків соціальних явищ у безперервних змінах реальності, розкриття питань взаємопов'язаності ментального прояву та історично базисного були означені P. Bourdieu як необхідність дослідження впливових латентних структур та особливостей реалізації диспозицій на основі життєвого досвіду, в конкретних соціальних полях. У поєднанні структурності соціуму і мисленневих конструктів P. Bourdieu виокремив соціальні обмеження – детермінації. Дослідник пов'язав їх з умовами існування акторів і визначив як складну матрицю габітусу: системи диспозицій; продукту соціального світу; генератора стратегій, пристосування до соціальних ситуацій; примусу часу і, водночас, вимоги соціальної гри щодо ведення відносин; принципу, що не обирає дію, а пристосовує до соціальних ситуацій; обумовленого соціально, адаптованого способу життя; системи набутих схем, категорій сприймання та оцінювання, принципів класифікації; генератора практик; ментальної структури; продукту інтеріоризації; образу, модельованого соціальними факторами, реалізованого учасниками соціальних відносин (Бурдьє, 1994; 2005).

У нашому дослідженні ментальні конструкти пояснення, інтерпретування поколінних психічних утворень, накопичених у ході взаємодії з культурою інших поколінь, реалізовані в соціальних процесах пізнання, включення акторів у дійсність, будуть окреслені в рамках категорії, запропонованої P. Bourdieu. А *габітус* представлено як синтетичний прояв ментальних конструктів, модельованих соціальними факторами, що опосередковують відчуття реальності – “sense of one's place” (відчуття перебування на своєму місці) і “sense of others' place” (відчуття чужого для себе місця) в диспозиціях, стратегіях, практиках, соціальних іграх акторів (Бурдьє, 1994). Адже поколінні габітуси як своєрідні поколінні досвіди у “згорнутому” вигляді є моделлю ресурсів, що проростають у соціокультурних вимірах, задають

шляхи виборів, по-перше, у пристосуванні до соціально-історичних умов реалізації потенціалів; по-друге, у гнучкій, своєчасній зміні метрик проявів ієрархій, смислів, динамічності, домінуючого оволодіння і відступу в соціальних зв'язках; і, по-третє, у ментальних рухах презентацій світу поколінних диспозицій. Тому габітус як ментальні конструкти поколінь буде розглянуто також як ментальні схеми отримання, породження, об'єднання, оцінювання, класифікації і використання інформації; диспозиційні рухи вибудовування оновлених форм фігурацій, що приписують або пророкують необхідні форми зв'язків, необхідні (для задоволення потреб) кожному актору у "своїх оптимальних" формах.

При цьому габітус, як ментальний конструкт, означає також продукт спільногрупової психічної діяльності, що реалізується у вибудовуванні поколінного досвіду і смислів. Адже концептуальне змішування ментальних просторів відіграє в житті суспільства фундаментальну роль у побудові смислів життя поколінь (G. Fauconnier, M. Turner), де артикуляція конструкції уявлень та організації знань, умовно незалежних ментальних просторів, їх частковий збіг у природному змішуванні приводить до нових смислів, глобального розуміння і концептуальних стискань, у яких інтерпретування реальності є частковою сукупністю елементів реальності, суб'єктів, когнітивних моделей (Fauconnier, 2003, р. 56-86). Тому в переплетенні ментальних реальностей поколінь знаходять своє місце і збережені базові аспекти минулого, і привнесені знання сучасного в контекстах історичних ситуацій.

Отже, перемішані в соціально-психологічному просторі реальності поколінь Батьків, Прабатьків, з одного боку, набувають нової динаміки, а з другого – у поєднаннях соціальних вимірів зберігають статичними базову культурну основу, способи прояву габітусу і реалізацій диспозицій. Саме це виокремлює питання знаходження зон пересічних стикань досвідів у вибудовуванні нових моделей реальності покоління Дітей, необхідних і актуальних для сучасників у конкретній історичній площині.

Висновки та перспективи подальших досліджень

1. Розглянуто особливості розгортання динамічного поля співіснування поколінь. Зауважено суттєвість впливів соціокультурних вимірів, форм проявів еспектацій на міжпоколінні психологічні дистанції.

2. З'ясовано, що поколінні ентелехії, соціальні практики і габітуси набувають свого оформлення, змін, презентацій у контекстах соціальних ситуацій – вибудовують і реалізують загальночасові міжпоколінні еспектації.

3. Обґрунтовано використання як категорії відображення поколінних позицій неологізму Арістотеля *ентелехія* – як комплексного показника прояву соціально-психологічних особливостей, що об'єднує переплетені мінливі імпульси покоління, означає спрямованість до реалізації потенціалів, можливостей, утворення смислового наповнення реальності й реалізується в соціальних позиціях, тобто настановленнях, цілях, уявленнях.

4. Визначено за доцільне *соціальні практики* покоління, притаманні поколінню в час його домінування, представляти як габітуалізовані дії, що стали звичками, стереотипами реагування, моделями поведінки у вибудовуванні системи міжпоколінних взаємодій.

5. У контексті дослідження представлено поняття (1) *поколінного інституту* в ракурсі нестатичного феномену, що виконує функції механізму *закріплення* практик, набутих упродовж поколінного життя; (2) *інституалізації* форм соціальних взаємодій у ментальній площині як такої, що здійснює *встановлення* можливих у часовому історичному контексті порядків, формує звичаї і традиції; стабілізує і відтворює дієві моделі відносин, їхні форми в межах "умовних" норм, правил, моралі.

6. Обґрунтовано використання поняття *габітус* (1) як синтетичного прояву ментальних конструктів, модельованих соціальними факторами, що опосередковують відчуття реальності в диспозиціях, стратегіях, практиках, соціальних іграх акторів; (2) як ментальних схем отримання, породження, об'єднання, оцінювання, класифікації і використання інформації; (3) як диспозиційних рухів вибудовування оновлених форм фігурацій, що приписують або пророкують необхідні для задоволення потреб форми зв'язків; (4) як породження ментальності,

тобто продукт спільнопоколінної психічної діяльності, що реалізується в динамічному вибудовуванні досвіду і смислів.

У подальшому вибудовуванні концепції фігуративних соціокультурних зв'язків поколінь перспективою майбутніх розвідок є розкриття особливостей поколінних зв'язків (фігурації), функціонування поколінних капіталів/ресурсів, необхідних для задоволення інтересів агрегованих акторів.

Список використаних джерел

Англо-русский словарь по социологии (2011). *Habitus, habitualization*. Взято из https://sociology_en_ru.academic.ru/6309/habitualization.

Аристотель (1976). *Сочинения в четырех томах*. Т. 1. Асмус. Москва: Мысль.

Бергер, П., & Лукман, Т. (1995) *Социальное конструирование реальности*. Трактат по социологии знания. Москва: Академия-центр, Медиум.

Бурдьё, П. (1994). *Начала*. Москва: Socio-Logos. Взято из <http://bourdieu.name/content/socialnoe-prostranstvo-i-simvolicheskaja-vlast>.

Бурдьё, П. (2001). *Практический смысл*. Санкт-Петербург: Алетейя, ("Gallicinium"). Взято из <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/4783/4794>.

Бурдьё, П. (2005). *Социальное пространство: поля и практики*. Санкт-Петербург: Алетейя (Серия "Gallicinium").

Веблен, Т. (1984). *Теория праздного класса: монография*. Москва: Прогресс (Экономическая мысль Запада).

Гидденс, Э. (1994). Социология. *Социологические исследования*, 2, 129–138. Взято из http://ecsocman.hse.ru/data/540/189/1217/020_Giddens.pdf.

Гидденс, Э. (2005). *Социология*. Изд. 2-е, полностью перераб. и доп. Москва: Едиториал URSS. Взято из <http://yanko.lib.ru/books/sociology/giddens-sociology-ru-a.htm>.

Гуссерль, Э. (2004). *Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология: Введение в феноменологическую философию*. Санкт-Петербург: Владимир Даль.

Данченко, В. Краткий очерк западного эзотеризма. В *Очерки эзотерической психологии эпохи развитого социализма*. Взято из <http://psylib.org.ua/books/danch02/txt01.htm>.

Доброхотов, А. Л. (1986). *Категория бытия в классической западноевропейской философии*. Аристотель. Москва: Изд-во Моск. ун-та. Взято из <http://psylib.org.ua/books/dobro01/txt05.htm>.

Кнабе, Г. С. (2007) Энтелехия. В *Культурология. Энциклопедия*. В 2-х т. Т. 2. Москва, р. 1069. Взято из <http://bit.ly/2mgOyVu>.

Кнабе, Г. С. (1993). Энтелехия культуры. В *Материалы к лекциям по общей теории культуры и культуре античного Рима*. Москва, pp. 139–156.

Парсонс, Т. (2008). Социальные системы. *Вопросы социальной теории*. Т. 2, Вып. (2), Москва, с. 38–71.

Штомпка, П. (2009). В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии. *Социологические исследования*, (8), 3–13.

Штомпка, П. (1996). *Социология социальных изменений*. Москва: Аспект Пресс.

Giddens, A. (1989). *Sociology*. В Михалева К. Ю., & Полякова Н. Л. (2012). Концепция социального института в социологической теории. *Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология*, 2, 117–132.

Gilles, F. & Turner, M. (2003). *Conceptual blending, form and meaning*. Retrieved from <http://tecfa.unige.ch/tecfa/maltp/cofor-1/textes/Fauconnier-Turner03.pdf>.

Hamilton, W. (1932). Institution. В *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Retrieved from <http://home.sogang.ac.kr/sites/kylee/Courses/Lists/b6/Attachments/12/International%20Encyclopedia%20of%20Social%20sciences.pdf>.

Rummel, R. J. (1975). *Understanding conflict and war: Vol. 1: The Dynamic Psychological Field*. Beverly Hills, California: Sage Publications. Retrieved from https://www.hawaii.edu/powerkills/DPF.CHAP18.HTM#*.

References

- Anglo-russkiy slovar po sotsiologii [English-Russian Dictionary of Sociology] (2011). *Habitus, habitualization*. Retrieved from https://sociology_en_ru.academic.ru/6309/habitualization. (in Russian)
- Aristotel (1976). *Sochineniya v chetyrekh tomakh* [Works in four volumes]. Vol. 1. Moscow: Mysl. (in Russian)
- Berger, P., & Lukman, T. (1995). *Sotsialnoye konstruirovaniye realnosti* [Social Construction of Reality]. Moscow: Academia-tsentr, Medium. (in Russian)
- Bourdieu, P. (1994). *Nachala* [Beginnings]. Moscow: Socio-Logos. Retrieved from <http://bourdieu.name/content/socialnoe-prostranstvo-i-simvolicheskaja-vlast>. (in Russian)
- Bourdieu, P. (2001). *Prakticheskiy smysl* [Practical sense]. St. Petersburg: Aleteyya (“Gallicinium”). Retrieved from <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/4783/4794> (in Russian)
- Bourdieu, P. (2005). *Sotsialnoye prostranstvo: polya i praktiki* [Social space: fields and practices]. St. Petersburg: Aleteyya (Seriya “Gallicinium”). (in Russian)
- Danchenko, V. *Kratkiy ocherk zapadnogo ezoterizma* [A brief essay on Western esotericism]. Retrieved from [<http://psylib.org.ua/books/danch02/txt01.htm>]. (in Russian)
- Dobrokhotoy, A. L. (1986). *Kategoriya bytiya v klassicheskoy zapadnoyevropeyskoy filosofii. Aristotel* [Category of being in classical Western European philosophy. Aristotle]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta. Retrieved from <http://psylib.org.ua/books/dobro01/txt05.htm>. (in Russian)
- Giddens, A. (1994). Sotsiologiya [Sociology]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, 2, 129–138. Retrieved from http://ecsocman.hse.ru/data/540/189/1217/020_Giddens.pdf. (in Russian)
- Giddens, A. (2005). *Sotsiologiya* [Sociology]. Moscow: Editorial URSS. Retrieved from <http://yanko.lib.ru/books/sociology/giddens-sociology-ru-a.htm> (in Russian)
- Giddens, A. (1989). Sociology. In Mikhaleva, K. Yu., Polyakova, N. L. (2012). *Kontseptsiya sotsialnogo instituta v sotsiologicheskoy teorii* [The Concept of Social Institute in Sociological Theory]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 18. Sotsiologiya i politologiya*, 2, 117–132. (in Russian)
- Gilles, F., & Turner, M. (2003). *Conceptual blending, form and meaning*. Retrieved from <http://tecfa.unige.ch/tecfa/maltt/cofor-1/textes/Fauconnier-Turner03.pdf>. (in English)
- Hamilton, W. (1932). Institution. In *International Encyclopedia of the Social Sciences*. Retrieved from <http://home.sogang.ac.kr/sites/kylee/Courses/Lists/b6/Attachments/12/International%20Encyclopedia%20of%20Social%20sciences.pdf>.
- Husserl, E. (2004). *Krizis yevropeyskikh nauk i transtsendentalnaya fenomenologiya: Vvedeniye v fenomenologicheskuyu filosofiyu* [Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology: Introduction to Phenomenological Philosophy]. St. Petersburg: Vladimir Dal. (in Russian)
- Knabe, G. S. (1993). Entelekhiya kultury [Entelechy of culture]. In *Materialy k leksiyam po obshohey teorii kultury i kulture antichnogo Rima*. Moscow, pp. 139–156. (in Russian)
- Knabe, G. S. (2007). Entelekhiya. In *Kulturologiya. Entsiklopediya*. In 2 Vol., Vol. 2. [Entelechy. Culturology. Encyclopedia]. In 2 Vol., Vol. 2. Retrieved from <http://bit.ly/2mgOyVu>. (in Russian)
- Parsons, T. (2008). Sotsialnyye sistemy [Social systems]. *Voprosy sotsialnoy teorii*, vol. 2, 1(2), 38–71. (in Russian)
- Rummel, R. J. (1975). *Understanding conflict and war: Vol. 1: The Dynamic Psychological Field*. Beverly Hills, California: Sage Publications. Retrieved from https://www.hawaii.edu/powerkills/DPF.CHAP18.HTM#*. (in English).
- Sztompka, P. (2009). V fokuse vnimaniya povsednevnyaya zhizn. Novyy povorot v sotsiologii [The focus of attention is everyday life. New turn in sociology]. *Sotsiologicheskiye issledovaniya*, (8), 3–13. (in Russian)
- Sztompka, P. (1996). *Sotsiologiya sotsialnykh ismeneniy*. [The Sociology of Social Change]. (in Russian)
- Veblen, T. (1984). *Teoriya prazdnogo klassa* [Theory of the Leisure Class]. Moscow: Progress (Ekonomicheskaya mysl Zapada). (in Russian)

УДК 316.454.5

Чорна Лідія Георгіївна

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-8107-7573

Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

ГРУПОВИЙ МІФ ТА ЙОГО ФУНКЦІЇ В СКЛАДНИХ СОЦІАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

У складних соціальних ситуаціях, коли в людини звужується свідомість та послаблюється критичність мислення, зростає ймовірність її звернення до міфу як засобу осмислення дійсності. У психології поширені поняття колективного і персонального міфу, а от груповий лише набуває наукового статусу. Соціальна взаємодія відбувається насамперед у малій групі, а груповий міф, як не парадоксально, сприяє побудові групової ідентичності, посиленню згуртованості членів групи в разі загрози її існуванню. Тобто міф у проблемних ситуаціях допомагає адаптувати членів групи до соціальної дійсності шляхом їх консолідації, а також надихає на активне додання соціальних складнощів. Міф спонтанно виникає в процесі безпосередньої комунікації членів групи, рефлексії та оцінки ситуації за допомогою доступних для них на актуальний момент психічних ресурсів. У випадку покращення соціальної ситуації міф із засобу адаптації може перетворитися в засіб дезадаптації: із живого міфу – у груповий наратив, що містить ригідні соціальні настановлення, групові стереотипи та інші ілюзорні феномени групової взаємодії, які хибно відбивають соціальну реальність, деструктивно впливають на розвиток групи. У такому разі йдеться про дисфункцію міфу, тобто його функціональність для групи є умовною. Отже, груповий міф може виконувати функції адаптації, дезадаптації до складних соціальних ситуацій, а також їх активного додання, перетворення із складних у нескладні, розв'язані та пережиті. Ці загальні функції підпорядковують собі часткові: адаптивна – соціалізувальну, інтегративну, консолідувальну; дезадаптивна – ілюзорно-фантазматичні, компенсаторно-деструктивні; проактивно-творча – емоційно-наснажливу, ціннісно-рефлексивну, дієво-долальну тощо. Захисні функції міфу залежно від специфіки психологічних захистів (компенсація, заміщення, проєкція, раціоналізація, заперечення тощо), які використовує група в процесі створення міфу, можуть слугувати всім трьом вищезгаданим цілям групи: адаптації, дезадаптації, творчого перетворення складних соціальних ситуацій. Визначення функцій міфу в малій групі дасть змогу виокремити маркери його ідентифікації, створити нові методи дослідження поведінки людини в соціальних ситуаціях та впливу на неї групових феноменів.

Ключові слова: мала група; міф; складна соціальна ситуація; групова феноменологія; соціальна взаємодія.

GROUP MYTH AND ITS FUNCTIONS IN COMPLEX SOCIAL SITUATIONS

Lidiia H. Chorna

Institute for Social and Political Psychology,

National Academy of Educational Science of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-8107-7573

Lidiya.Chorna@ispp.org.ua

Abstract. Experience of complex social situations leads to narrowing of individual consciousness and weakening of the critical thinking abilities. At the same time the role of myth as an instrument of comprehending the reality is growing. The concepts of collective and personal myths are well known in psychology, whereas that of group myth is only getting its scientific status. Social interaction takes place primarily within a small group, and group myth facilitates group identity development and increases

group coherence in case of a threat to its existence, despite how paradoxical this may be. In other words, in problem situations myth helps group members to adapt to social reality by consolidating them. It also promotes activities to overcome the social difficulties. Myth develops spontaneously in the process of the group members' communication, reflection and assessment of the situation by means of the available psychological resources. If the social situation improves, myth turns from a means of adaptation into a means of maladaptation: from the live myth into a collective narrative which contains rigid social attitudes, group stereotypes and other illusionary group interaction phenomena. They distort the social reality and have a destructive influence on the group development. In this case myth has a dysfunction, i. e. its functionality for the group is conventional. Therefore, group myth can have the functions of adaptation, maladaptation to complex social situations and the function of their active overcoming transforming the complex situations into simple, resolved and past ones. These general functions include the partial ones: adaptive functions comprise socializing, integrative, and consolidating ones; maladaptive functions – illusionary, compensatory and destructive ones; and proactive and creative functions – emotional and facilitating, value and reflecting, acting and overcoming ones. The protection functions of myth may serve adaptive, maladaptive and creative transformation purposes, which depends on the type of the psychological defense (compensation, displacement, projection, rationalization, repression, etc.) used by the group in the process of the myth creation. The identification of the functions of myth in a small group will make it possible to define the markers of its identification and develop new methods of investigating the behavior of an individual in social situations as well as the impact of group phenomena on its peculiarities.

Key words: small group; myth; complex social situation; phenomenology; social interaction.

Постановка проблеми. У процесах взаємодії в реальній малій групі порівняно із ситуаціями міжособовою взаємодії посилюється деіндивідуалізація, послаблюється особистісна ідентичність людини, натомість стає більш виразною колективна ідентичність, розмиваються психологічні межі прийнятих норм взаємодії. Ці процеси помітно посилюються в складних соціальних ситуаціях. Негативні стереотипи та упередження замінюють процеси мислення, наростають груповий тиск і егоїзм, з'являється аутгрупово упередженість. Мала група втрачає адаптивний потенціал, формує групові ілюзії в сприйнятті соціальної дійсності, а відтак виникає соціально-психологічне підґрунтя для формування міфології, тобто такого типу осмислення дійсності, що спирається на низький рівень рефлексивності та художні образи (визначення міфу подано за В. Жовтянською, 2011). Як відомо, образність та поетичність мови самі по собі мають сильний сугестивний потенціал (Веселовский, 1989), а в кризових ситуаціях, коли звужується свідомість і втрачається критичність сприйняття (Магомед-Эминов, 2006), ця сугестивність, звісно, ще більше зростає. Міфологічне витісняє критичне мислення, не розрізняє символіку і реальність, особистісні смисли і значення, часткове і загальне, логічно-послідовне і асоціативне, умовне й безумовне. Ідеться про неправильне, викривлене відображення соціальної дійсності та побудову взаємодії в ній відповідно до невалідизованого змісту міфу. Спеціально сконструйовані міфи використовуються в політичному, світоглядному протистоянні різних держав, спільнот, зокрема в гібридній війні Росії проти України, коли чутки, фейки підсилюють тривожність людей.

У складних соціальних ситуаціях виявляються не лише негативні ефекти групової взаємодії, а й позитивні: зростає єдність членів групи, їхня гнучкість і креативність. Продуктом групової творчості може бути певний наратив, який надихає, надає оптимізму членам групи, спрямовує їх на розв'язання проблеми. І це також може бути міфом.

Усвідомлення функцій міфу в тій чи іншій складній ситуації та його значення для певної групи людей, міфу як чинника групової адаптації, його негативної і позитивної ролі у виникненні та доланні соціальних конфліктів, криз, травм є соціально та науково важливою, актуальною проблемою. Процес відновлення когніцій достовірного, а не ілюзорного відображення соціальної дійсності членами групи, свідомо регуляція рівноправної і відповідальної взаємодії групи з іншими групами становить практичну значущість дослідження.

Наукова актуальність дослідження. У психології міф насамперед є предметом дослідження культурної та історичної психології (Cohen, 2011; Роменець, 1983; Лозова, 2014;

Schuman, Belli, & Bischofing, 1997; Наговицын, 2005), загальної психології та психології особистості (Kellogg, 1977; Гундertaйло, 1998; Гуцол, 2016; Жовтянська, 2011). Дотичним до проблематики міфології особистості є дослідження автобіографічної пам'яті особистості, зокрема в її реконструктивній функції (Нуркова, 2000; Salaman, 1970; Conway, & Williams, 2008; Singer, & Vlagov, 2004). Згадуючи про “золоті часи” свого життя, людина використовує спогади як міф (Нуркова, 2000).

Конструкт міфу активно використовується в психотерапевтичних практиках (Бейдер, & Пирсон, 2008; Горноста́й, 2008; Wortman, & Voerner, 2011; Малкина-Пых, 2006; Бреусенко-Кузнецов, 2012), є одним із центральних понять психоаналітичних теорій (Jung, 1970; Fromm, 1951; Перера, 2009; Абрамович, 2016).

Процес створення міфу постає також як модель розгортання процесів творчості, метафоричного, креативного відображення дійсності людиною (Jung, 1970; Роменець, 2004), а от спеціальним предметом дослідження у соціальній і політичній психології, феноменом у контексті соціальних і політичних процесів міф став не так давно (Горноста́й, 2007; Жовтянська, 2011; Суший, 2017; Яремчук, 2013; Christensen, & Cornelissen, 2015). У соціальній психології особистості дослідники, описуючи повсякденну свідомість, порівнюють її з міфологічною, яка не лише припускає наявність суперечностей, а й передбачає їх наявність як невід'ємної властивості об'єктів; таке соціально-психологічне мислення є неповним і фрагментарним (Бевзенко, 2002; Титаренко, 2013).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Отже, у психології вже усталилося добре артикульоване поняття колективного міфу (Jung, 1970) та активно розробляється поняття особистісного, персонального міфу (Feinstein, & Krippner, 2009; Гуцол, 2016; Гундertaйло, 1998). А проте в проміжку між рівнем дослідження великих соціальних груп, народів, етносів, спільнот і між індивідуальним рівнем, коли йдеться про особистісний міф, має бути й груповий міф. Сьогодні єдиним науково ідентифікованим різновидом групового міфу є сімейний міф (Ferreira, 1996; Палаццоли, Босколо, Чекин, & Прата, 2010). Сама ж ідея функціонування міфу як специфічного групового феномену належить П. Горностаю (2007), який розглядає такий міф як механізм підтримки ідентичності групи. Мала група схильна ідентифікувати й ототожнювати себе з певними подіями свого досвіду, які згодом відображаються у змісті групового міфу. Коли розбіжності між міфом і реальними фактами все ж таки виявляються, група схильна більше вірити міфу, ніж фактам.

Зазвичай дослідники міфу спеціально не виокремлюють функції міфу, пишуть про його значення загалом або побіжно виокремлюючи функції серед іншого змісту дослідження. На наш погляд, виокремивши функції міфу в групі, ми зможемо виокремити певні маркери його ідентифікації, віднайти інструменти дослідження. Розуміючи функції групового міфу в складних соціальних ситуаціях, ми зможемо визначити проблемні точки групової взаємодії, виявляти її неусвідомлювані складові, впливати на ситуацію, керувати нею, вирішувати соціальні питання.

Мета статті: визначити функції міфу як феномену групової взаємодії в складних соціальних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як продукт становлення суспільної свідомості, міф є одним із засобів соціалізації особистості, інтуїтивного “опанування” (Жовтянська, 2011) цінностей, норм, звичаїв, ритуалів, передавання колективного несвідомого досвіду, родинного досвіду, тобто він виконує *соціалізувальну* функцію в групі (Еліаде, 2010; Jung, 1970; Маринкевич, 2014).

Міф *ідентифікує* групу, вирізняє її серед інших (Горноста́й, 2007). Прикрашена певними, на думку окремих членів групи, незначущими, невеликими деталями, історія групи сумарно суттєво збагачується. “Скелети в шафі” приховуються, темні сторінки історії групи забуваються. Міф *компенсує* нестачу героїчних, красивих, захопливих подій в історії групи.

Міф *згуртовує* членів групи навколо певної ідеї або гасла: “Ми завжди дружна сім'я”, “Що б не трапилося, ми завжди разом”, “Що я один без сім'ї (шкільного класу, компанії

друзів)?”, “Наш науковий колектив – найкращий”. Міф допомагає зберігати єдність групи, у певному розумінні він є конструктом управління групою. Згуртування навколо ідеї, об’єднання людей у групу заради ідеї завжди краще, ніж просто тому, що в групі краще, ніж наодинці. “Колективна автобіографічна розповідь про суспільно значущу подію, що поступово набуває форми універсального для культури сюжету та стає предметом особистісної ідентифікації, виконує *функцію соціальної солідарності*” (Нуркова, 2000, с. 186). Навколо людини-легенди або події-легенди, людини-міфа або події-міфу люди згуртовуються. Міф виконує *інтеграційну, консолідувальну* функцію.

Інтеграційна та соціальна функції групового міфу, безумовно, відіграють позитивну, конструктивну роль у функціонуванні групи, а от компенсаторну варто розглядати як один із варіантів вияву захисних групових механізмів, а психологічні захисти, як відомо, можуть як сприяти, так і перешкоджати соціальній адаптації індивіда. Вони викривляють сприйняття дійсності, хибно її відтворюють, що допомагає особистості зберігати цілісність Я-концепції.

Міф також виконує функцію впорядкування та організації психіки, зняття внутрішньої напруги (Гуцол, 2016). І тут ми від функцій міфу, які він реалізує у звичних соціальних ситуаціях, переходимо до аналізу його функцій у складних, напружених, кризових. Група, як і особистість, відчуваючи загрозу, образу, несправедливість, перебуваючи в конфлікті та зазнаючи травми, намагається захищатися.

Коли в соціумі зростає невизначеність майбутнього, що є однією з провідних ознак складної соціальної ситуації, то, захищаючись від почуття тривоги, людина здатна повірити у вигадки та міфи, а група при цьому продукує усілякі фантазми (Маричева, 2007). У разі виникнення загрози існуванню групи вона посилює свої захисні функції, продукує міфи. Отже, йдеться про *захисну* функцію міфу. Залежно від ситуації ця функція розпадається на *адаптивно-захисну* і *компенсаторно-деструктивну*.

Міф виникає спонтанно і є живим, по суті, результатом безпосередньої комунікації членів групи, рефлексії та оцінки ситуації, що склалася, за допомогою доступних на актуальний момент для членів групи її психічних ресурсів. Свою адаптивну функцію міф може успішно виконувати певний час, але не завжди і не вічно. У подальшому, у разі зміни і покращення соціальної ситуації, міф із засобу адаптації може перетворитися в засіб дезадаптації: із живого міфу – у ригідні соціальні настановлення, групові стереотипи, в ідеологію групи, яка базується на раціоналізаціях вербальних конструктів хибного відображення соціальної дійсності. Зі зміною соціальної ситуації адаптивний потенціал міфу перетворюється на дезадаптивний. У такому разі йдеться про дисфункцію міфу, тобто його функціональність для групи стає умовною.

Оскільки міф базується на глибинних, архетипових образах, є продуктом колективного несвідомого, то несвідомі психологічні захисти теж беруть участь у його функціонуванні. І. Малкова-Пих (2006) до механізмів формування сімейних міфів відносить інтроєкцію і конфлуенцію. Інтроєкти погано усвідомлюються людиною, вони є результатом прямого чи опосередкованого батьківським навіюванням настановлення. По суті, інтроєкція є прийняттям та асиміляцією моралі, цінностей, соціальних норм без їхньої критичної перевірки. Відбувається, так би мовити, інтуїтивна соціалізація. Інтроєкція сприяє виживанню соціального індивіда в складних соціальних ситуаціях, але коли соціальна ситуація змінюється на краще, ці батьківські погляди (інтроєкти) починають виконувати деструктивну роль у житті людини. Аналогічні процеси інтроєктування, описані І. Малковою-Пих (2006), можуть виникати і в інших видах малих груп, а не лише в сім’ях, коли референтну особу (лідера, керівника) члени групи сприймають як батька або матір (царя, бога), коли група перебуває в кризовому стані, а критичність сприйняття інформації різко знижується. У закритих групах, відрізаних від комунікації з представниками інших великих або малих груп, коли соціальний простір взаємодії групи обмежується лише власним гомогенним простором (наприклад, “залізна завіса” для громадян соціалістичного табору країн, матеріальна неможливість або внутрішня/зовнішня заборона подорожувати; культурні, групові, історичні особливості запрошення в гості, на свята або відвідування інших груп, що обмежує взаємодію), імовірність засвоєння інтроєкцій зростає.

Оскільки взаємодія між групою і представниками інших груп порушена, а захисні механізми ведуть до хибного відображення дійсності, то в групі можуть виникати ілюзії сприйняття соціального довкілля. Загалом формується ілюзорна групова реальність, яка хибно відображає та інтерпретує навколишній світ (наприклад, “світле майбутнє”, “идеальный русский мир”). Таким чином виявляються захисні механізми компенсації та витіснення.

Успішне інтроєктування виникає на базі первинної конфлуенції (злиття в емоційній близькості) людини з близькими людьми, коли важко провести чітку межу між собою та іншим. Чужі переживання або бажання сприймаються за власні, людина не в змозі пережити окремо від іншої людини, а у внутрішній психологічний простір можуть проникати життєві настановлення іншої людини, тобто інтроєкти, часто нездорові, безглузді, неадекватні. Аналогічно описаному І. Малковою-Пих (2006) механізмові виникнення сімейного міфу в групах, у яких унаслідок відчуття зовнішньої загрози дистанція між членами групи зменшується, а колективна ідентичність зростає, виникають сприятливі умови для міфологізування. Іноді керівники трудових колективів, приватних компаній свідомо/несвідомо створюють аж занадто теплу сімейну атмосферу спілкування та взаємодії в них, чим порушують усілякі допустимі межі емоційної близькості, вимагають від найманих працівників сімейної відданості групі, розказуючи при цьому міфічні історії про те, як колись люди вміли працювати. Щоб вдало інтроєктувати свої нереалізовані владні настановлення, такі керівники спеціально приймають на роботу емоційних, неавтономних, особистісно незрілих осіб. Чутки та пересуди постійно функціонують у таких групах, жодні спроби керівництва їх позбавитися не дають результатів, а міфологічне мислення переважає над раціональними способами осмислення дійсності групи. Особистісні межі всередині групи порушені, “розчавлені”, і в людини виникає відчуття, що хтось “топчеться” по особистому простору її “Я”, підсвідомо жорстко регламентуючи її поведінку. Це емоційне злиття посилюється, коли межі групи жорсткі, щільно зачинені для чужих, не членів даної групи. У процесі взаємодії не враховуються відмінності між людьми, у процесі комунікації використовуються узагальнювальні, абстрактні слова. Під час взаємодії превалюють соціальні ідентифікати, а не особистісні визначення (“Ми як представники особливої групи...”, “Ми – особлива група...”). Якщо все ж таки говориться про власне “Я”, то лише в соціальних ролях: учень, син, донька, школяр, учитель, лікар, робітник, науковець, менеджер, професіонал тощо). Отже, реалізуючи захисну функцію, міф сам використовує психологічні захисти. Міф у складних соціальних ситуаціях є інтегрованим, складним захисним конструктом.

Отже, груповий міф імовірніше виникне в складній соціальній ситуації, ніж у звичайній. Група продукує міфологію, що заміщує небажану (неприйнятну, небезпечну, ворожу) дійсність, або ж, навпаки, створює міф, що не заперечує травму і дає надію на покращення ситуації. Міф може посилювати *дезадаптацію групи*, а може сприяти її *адаптації* до складних соціальних ситуацій. Який вектор опанування дійсності обере група залежить, на наш погляд, від ціннісно-сміслових складових міфу, кому він адресований, для чого призначений: для взаємодії з іншою групою, інтерпретації власних дій комусь, приховування вини чи знаходження внутрішніх духовних ресурсів для власної діяльності групи. Чи закріплюється міф у свідомості членів групи як певна ідеологія, а чи існує як внутрішній наратив, що забезпечує стійкість, єдність групи в складних ситуаціях? У першому випадку долання травми не є продуктивним, група не адаптується до соціуму та вигадує все нові і нові міфи, заміщуючи дійсність вигаданою, паралельною щодо дійсності реальністю (Горностаї, 2017). У другому ж випадку міф допомагає адаптуватися до складних соціальних ситуацій, роблячи неймовірно ймовірним.

“Живий” груповий міф, на наш погляд, є поясненням “для самого себе” того, що відбувається в соціальному просторі взаємодії, спонтанною реакцією на “груповий когнітивний дисонанс”, а ідеологія – це вже раціональні, виважені ідеологеми, які позиціонують групу “для інших”, нібито група публічно заявляє про своє “Я” і свої переконання та цінності.

Міф за механізмом свого виникнення є творчим процесом, проте й за своїми функціями він може не лише *адаптувати* до проблемних ситуацій, а й *конструювати нову дійсність*, виходити за межі соціальної адаптації, наприклад: спрямовувати на досягнення, прогнозувати

майбутнє, *невизначену ситуацію перетворювати на визначену*. Визначення, довизначення складної соціальної ситуації за допомогою міфу, коли не існує жодних інших соціально-психологічних інструментів її осмислення, окрім конструювання вигадки, може стати єдиною можливим засобом виживання людини в цій ситуації.

Якщо група проєктує свої сподівання, віру на краще в певному міфі, що базується на певних подіях та становить історію групи, то в такому разі механізм проєкції не лише сприяє захисту від тривоги, а й спрямовує діяльність групи на згуртування, на вирішення актуальних завдань діяльності групи і конструктивне, *дієве додання* травми. Тут груповий міф надихає, спрямовує, енергетизує, дає надію.

Група, яка не лише вижила в складній соціальній ситуації (групової травми), а й створила наснажливий, консолідаційний, живий міф, може гіперкомпенсувати травму, продемонструвати великі досягнення у своїй діяльності. Попри те, що міф є вигадкою, теза про спотворення ним дійсності є відносною, бо, неправильно відбиваючи конкретні події, міф може правильно передавати соціальні настрої, ідеї, цінності, ставлення до соціальних явищ і подій певних малих і великих соціальних груп. Рефлексія змісту міфу, його функцій, рефлексія самої історії як міфу визначає смисли його використання.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, груповий міф може виконувати функції адаптації, дезадаптації до складних соціальних ситуацій, а також їх додання, перетворення із складних у нескладні, розв'язані, пережиті та подолані. Соціалізувальна, інтегративна (консолідувальна) функції належать до *адаптивних*; компенсаторно-деструктивні, ілюзорно-фантазматичні – до *дезадаптивних*; емоційно-наснажлива, ціннісно-рефлексивна та дієво-долальна – до *проактивно-творчих*. Захисні функції міфу залежно від специфіки психологічних захистів (компенсація, гіперкомпенсація, проєкція, заперечення тощо), які використовуються в процесі створення міфу, та джерел виникнення міфу можуть виконувати всі три вищезазначені функції: адаптації, дезадаптації, творчого перетворення складних соціальних ситуацій. Зрозуміло, що у творчому перетворенні складної ситуації зростає частка свідомих компонентів психічної регуляції взаємодії, тому, на нашу думку, психологічний захист уже не відіграє провідну роль у цьому процесі. Свідомі ідентифікації з героями історій, усвідомлення проєкцій як віри в додання ситуації відрізняють міфологію додання від міфології пристосування. Перспективи подальших досліджень полягатимуть в емпіричній верифікації функцій групових міфів як психологічних маркерів складних соціальних ситуацій.

Список використаних джерел

- Абрамович, Г. (2016). *Братья и сестры. Миф и реальность*. Москва: Класс.
- Бевзенко, Л. Д. (2002). *Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций*. Киев: ИС НАНУ.
- Бреусенко-Кузнецов, О. А. (2012). Міфологічні доміанти у казівництві. В *Простір арт-терапії: вершини усвідомлення: матеріали ІХ Міжнар. міждисциплін. наук.-практ. конф.*, Київ, лютий, 2012 (с. 11–14). Київ: Золоті ворота.
- Бэйдер, Э., & Пирсон, П. (2008). *В поисках мифической пары*. Москва: Изд-во Московского психолого-социального ин-та.
- Веселовский, А. Н. (1989). *Историческая поэтика*. Москва: Высшая школа.
- Горноста́й, П. П. (2008). Мифодрама: “Аполлон – охранитель искусства и бог-врачеватель”. Взято з *Простір арт-терапії: Миф, метафора, символ: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ, 28 лютого – 1 березня, 2008. (с. 63–66). Київ: Міленіум.
- Горноста́й, П. П. (2007). Проблема групового бессознательного в социальной психологии. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 18(21), 30–39.
- Горноста́й П. П. (2017). Концепція паралельних процесів у навчально-терапевтичних групах. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 39 (42), 131–144.
- Гундертайло, Ю. Д. (1998). Особистісна міфологія (до історії концепції). *Практична психологія та соціальна робота*, 6–7, 11–14.

- Гуцол, С. Ю. (2016). Психологічні особливості організації сюжетів “міфологічного типу” в контексті наративного самопроєктування особистості. *Вісник НТУУ “КПІ”. Філософія. Психологія. Педагогіка*, 2, 38–44.
- Жовтянська, В. В. (2011). Сміслові трансформації в сучасному міфі. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 27 (29), 243–256.
- Лозова, О. М. (Ред.). (2014). *Етнопсихологічний вимір України: семіозис, міфотворчість, ідентичність*. Київ: Інтерсервіс.
- Магомед-Аминов, М. Ш. (2006). *Экстремальная психология* (Т. 2). Москва: Психоаналитическая ассоциация.
- Малкина-Пых, И. Г. (2006). *Гендерная терапия. Справочник практического психолога*. Москва: Эксмо.
- Маринкевич, С. М. (2014). Вивчення сімейних міфів, їх функцій та характеристик у сучасних психологічних дослідженнях. *Філософія. Культура. Життя*, 40, 170–178.
- Маричева, А. В. (2007). Фантазматичне функціонування соціальної групи. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 5–6, 56–60.
- Наговицын, А. Е. (2005). *Древние цивилизации: общая теория мифа*. Москва: Академический проект.
- Нуркова, В. В. (2000). *Свершенное продолжается: Психология автобиографической памяти личности*. Москва: Изд-во УРАО.
- Перера, С. Б. (2009). *Комплекс козла отпущения. Миф и психология коллективной Тени*. – Москва: Независимая фирма “Класс”.
- Роменець, В. А. (1983). *Історія психології Стародавнього світу і середніх віків*. Київ: Вища школа.
- Роменець, В. А. (2004). *Психологія творчості*. Київ: Либідь.
- Палаццоли, М. Сельвини, Босколо, Л., Чекин, Д., & Прата, Д. (2010). *Парадокс и контрпарадокс. Новая модель терапии семьи, вовлеченной в шизофреническое взаимодействие*. Москва: Когито-центр.
- Суший, О. В. (2017). Глибинні рифи українського націєтворення: архетипна програма конфлікту. *Проблеми політичної психології*, 5 (19), 103–121.
- Титаренко, Т. М. (2013). *Сучасна психологія особистості*. Київ: Каравела.
- Элиаде, М. (2010). *Аспекты мифа*. Москва: Академический проект.
- Яремчук, О. В. (2013). *Психологія етнокультурної міфотворчості особистості*. Одеса: Фенікс.
- Christensen, L. T., & Cornelissen, J. (2015). Organizational transparency as myth and metaphor. *European Journal of Social Theory*, 18 (2), 132–149.
- Conway, M. A. & Williams, H. L. (2008). *Autobiographical Memory*. University of Leeds, Leeds, UK, Elsevier Ltd.
- Feinstein, D., & Krippner, S. (2009) *Personal Mythology: Using Ritual, Dreams, and Imagination to Discover Your Inner Story*. Fulton: Energy Psychology Press.
- Ferreira, A. J. (1996). Family myths. *Psychiatric Research Reports*, 20, 186–191.
- Fromm, E. S. (1951). *The Forgotten Language; an introduction to the understanding of dreams, fairy tales, and myths*. New York: Grove Press.
- Jung, C. G. (1970) *Analytical Psychology: Its Theory and Practice: the Tavistock lectures*. New York: Vintage Books.
- Kellogg, J. (1977). The meaning of color and shape in mandalas. *American Journal of Art Therapy*, 16, 123–126.
- Kitayama, S., & Cohen, D. (Eds.). (2010). *Handbook of cultural psychology*. New York: Guilford Press.
- Salaman, E. A. (1970). *Collections of Moments: a Study of Involuntary memories*. New York: Harlow: Longman.
- Schuman, H., Belli, R. F., & Bischooping, K. (1997) The generational basis of historical knowledge. In: Jodelet D, Pennebaker J, & Paez D (Eds.), *Political Events and Collective Memories* (pp. 47–78). London: Routledge.

Singer, J. A., & Blagov, P. S. (2004). Self-defining memories, narrative identity, and psychotherapy: A conceptual model, empirical investigation, and case report. In Angus, L.E. & McLeod, J. (Eds.). *Handbook of Narrative and Psychotherapy: Practice, Theory*. Thousand Oaks, CA, US: SAGE Publications, Inc.

Wortman, C. B., & Boerner, K. (2011). Beyond the myths of coping with loss: Prevailing assumptions versus scientific evidence. In H. S. Friedman (Ed.), *Oxford library of psychology. The Oxford handbook of health psychology* (pp. 438–476). New York, NY, US: Oxford University Press.

References

Abramovich, G. (2016). *Bratya i sestry. Mif i realnost* [Brothers and Sisters. Myth and Reality]. Moscow: Klass. (in Russian)

Bevzenko, L. D. (2002). *Sotsialnaya samoorganizatsiya. Sinergeticheskaya paradigma: vozmozhnosti sotsialnykh interpretatsiy* [Social Self-Organization. Synergetic Paradigm: Possibilities of Social Interpretations]. Kyiv: IS NASU. (in Russian)

Beyder, E., & Pirson, P. (2008). *V poiskakh mificheskoy pary* [In Search of a Mythical Couple]. Moscow: Publisher LEU VPO Moscow Psychological and Social Institute. (in Russian)

Breusenko-Kuznyetsov, O. A. (2012). Mifolohichni dominanty u kazivnytstvi [Mythological Dominants in Fairy-telling]. In *Prostir art-terapii: vershyny usvidomlennia: materialy IX Mizhnarodnoi mizhdystsyplinarnoi naukovo-praktuchnoi konferentsii* [The Space of Art Therapy: Peaks of Awareness, IX interdisciplines. scient.-pract. conf.], Kyiv, February, 2012. (p. 11–14). Kyiv: Zoloti vorota. (in Ukrainian)

Christensen, L. T., & Cornelissen, J. (2015). Organizational Transparency as Myth and Metaphor. *European Journal of Social Theory*, 18(2), 132–149.

Kitayama, S., & Cohen, D. (Eds.). (2010). *Handbook of cultural psychology*. New York: Guilford Press.

Conway, M. A., & Williams, H. L. (2008). *Autobiographical Memory*. University of Leeds, Leeds, UK: Elsevier Ltd.

Eliade, M. (2010). *Aspekty mifa* [Aspects of the Myth]. Moscow: Akademicheskii Proekt. (in Russian)

Feinstein, D., & Krippner, S. (2009). *Personal Mythology: Using Ritual, Dreams, and Imagination to Discover Your Inner Story*. Fulton: Energy Psychology Press.

Ferreira, A. J. (1996). Family Myths. *Psychiatric Research Reports*, 20, 186–191.

Fromm, E. S. (1951). *The Forgotten Language; an Introduction to the Understanding of Dreams, Fairy Tales, and Myths*. New York: Grove Press.

Gornostay, P. P. (2008). Mifodrama: “Apollon – okhranitel iskusstva i bog-vrachevatel” [Mythodrama: “Apollo – the guardian of art and the healing god”]. In *Prostir art-terapii: mif, metafora, symbol: materialy V Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* [The Space of Art Therapy: Myth, Metaphor, Symbol V Int. scient.-pract. conf.], Kyiv, February 28 – March 1, 2008. (p. 63–66). Kyiv: Milenium. (in Russian)

Gornostay, P. P. (2007). Problema gruppovogo bessoznatelnogo v sotsialnoi psikhologii [The Problem of the Group Unconscious in Social Psychology]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psikhologii*, 18(21), 30–39. (in Russian)

Hundertaylo, Yu. D. (1998). Osobystisna mifolohiia (do istorii kontseptsii) [Personal Mythology (to the History of the Concept)]. *Praktychna psikhohiia ta sotsialna robota* [Practical Psychology and Social Work], 6-7, 11–14. (in Ukrainian)

Hutsol, S. Yu. (2016). Psykholohichni osoblyvosti orhanizatsii siuzhetiv “mifolohichnoho typu” v konteksti naratyvnoho samoproektuvannia osobystosti [Psychological Peculiarities of Organization of “Mythological Type” Subjects in the Context of Narrative Self-Projecting of the Personality]. *Visnyk NTUU “KPI”. Filosofiia. Psykholohiia. Pedagogika* [Bulletin of NTUU “KPI”. Philosophy. Psychology. Pedagogy], 2, 38–44. (in Ukrainian)

Jung, C. G. (1970). *Analytical Psychology: Its Theory and Practice: the Tavistock Lectures*. New York: Vintage Books.

Kellogg, J. (1977). The Meaning of Color and Shape in Mandalas. *American Journal of Art Therapy*, 16, 123–126.

Lozova, O. M. (Ed.) (2014). *Etnopsykholohichni vymir Ukrainy: semiozys, mifotvorchist, identychnist* [Ethno-Psychological Dimension of Ukraine: Semiosis, Myth-Making, Identity]. Kyiv: Interservis. (in Ukrainian)

- Magomed-Eminov, M. Sh. (2006). *Ekstremalnaya psikhologiya* [Extreme Psychology]. (Vol. 2). Moscow: Psikhoanaliticheskaya assotsiatsiya. (in Russian)
- Malkina-Pykh, I. G. (2006). *Gendernaya terapiya. Spravochnik prakticheskogo psikhologa* [Gender Therapy. Handbook of the Practical Psychologist]. Moscow: Eksmo. (in Russian)
- Marycheva, A. V. (2007). Fantazmatychne funktsionuvannia sotsialnoi hrupy [Phantasmatic Functioning of a Social Group]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u stanovlenni hromadianyna Ukrainiskoi derzhavy*, 5-6, 56–60. (in Ukrainian)
- Marynkevych, S. M. (2014). Vyvchennia simeinykh mifiv, yikh funktsii ta kharakterystyk u suchasnykh psykholohichnykh doslidzhenniakh [The Study of Family Myths, their Functions and Characteristics in Modern Psychological Research]. *Filosofiiia. Kultura. Zhyttia* [Philosophy. Culture. Life], 40, 170–178. (in Ukrainian)
- Nagovitsyn, A. Ye. (2005). *Drevniye tsivilizatsii: obshchaya teoriya mifa* [Ancient Civilizations: a General Theory of Myth]. Moscow: Akademicheskii Proekt. (in Russian)
- Nurkova, V. V. (2000). *Svershennoye prodolzhayetsya: Psikhologiya avtobiograficheskoy pamyati lichnosti* [The Accomplished Continues: Psychology of the Autobiographical Memory of the Personality]. Moscow: Publishing House URAO. (in Russian)
- Palatstoli, M. S., Boskolo, L., Chekin, D., & Prata, D. (2010). *Paradoks i kontrparadoks. Novaya model terapii semyi, vovlechennoy v shizofrenicheskoye vzaimodeystviye* [Paradox and Counterparadox. A new Model of Therapy for a Family Involved in Schizophrenic Interaction]. Moscow: Kogito-tsentr. (in Russian)
- Perera, S. B. (2009). *Kompleks kozla otpushcheniya. Mif i psikhologiya kollektivnoy Teni* [Scapegoat Complex. The Myth and Psychology of Collective Shadow]. Moscow: Independent company “Klass”. (in Russian)
- Romenets, V. A. (1983). *Istoriia psykholohii Starodavnoho svitu i serednikh vikiv* [History of Psychology of the Ancient World and Middle Ages]. Kyiv: Vyscha shkola. (in Ukrainian)
- Romenets, V. A. (2004). *Psykholohiia tvorchosti* [Psychology of Creativity]. Kyiv: Lybid. (in Ukrainian)
- Salaman, E. P. (1970). *Collections of Moments: a Study of Involuntary Memories*. Harlow: Longman.
- Schuman, H., Belli, R. F., & Bischooping, K. (1997). The Generational Basis of Historical Knowledge. In Jodelet, D., Pennebaker, J., & Paez, D. (Eds.), *Political Events and Collective Memories* (pp. 47–78). London: Routledge.
- Singer, J. A., & Blagov, P. S. (2004). Self-Defining Memories, Narrative Identity, and Psychotherapy: A Conceptual Model, Empirical Investigation, and Case Report. In Angus, L. E., & McLeod, J. (Eds.), *Handbook of Narrative and Psychotherapy: Practice, Theory*. Thousand Oaks, CA, US: SAGE Publications, Inc.
- Sushyy, O. V. (2017). Hlybynni ryfy ukrayinskoho natsiyetvorennia: arkhetypna prohrama konfliktu [Deep Reefs of Ukrainian Nationcreation: an Archetypical Program of Conflict]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 5(19), 103–121. (in Ukrainian)
- Tytarenko, T. M. (2013). *Suchasna psykholohiia osobystosti* [Modern Psychology of Personality]. Kyiv: Karavela. (in Ukrainian)
- Veselovskiy, A. N. (1989). *Istoricheskaya poetika* [Historical Poetics]. Moscow: Vysshaya shkola. (in Russian)
- Wortman, C. B., & Boerner, K. (2011). Beyond the Myths of Coping with Loss: Prevailing Assumptions versus Scientific Evidence. In Friedman, H. S. (Ed.), *Oxford Library of Psychology. The Oxford Handbook of Health Psychology* (pp. 438–476). New York, NY, US: Oxford University Press.
- Yaremchuk, O. V. (2013). *Psykholohiia etnokulturnoi mifotvorchosti osobystosti* [Psychology of Ethno-Cultural Myth-Making of the Personality]. Odesa: Feniks. (in Ukrainian)
- Zhovtianska, V. V. (2011). Smyslovi transformatsii v suchasnomu mifi [Meaningful Transformations in the Modern Myth]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 27(29), 243–256. (in Ukrainian)

УДК 159.9:316.614.5

Яцина Олена Федорівна

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри психології

ДВНЗ “Ужгородський національний університет”,

м. Ужгород, Україна

ORCID ID 0000-0003-0053-481

yacunaolenafed2017@gmail.com

ДЕСКРИПЦІЯ ДИСПОЗИЦІЇ СІМЕЙНОСТІ: СПОСІБ ПРЕДСТАВЛЕННЯ ЗМІСТУ ТРАДИЦІЙНОЇ СІМ'Ї В МАСОВОМУ ДИСКУРСІ (НА ПРИКЛАДІ ПРИСЛІВ'ІВ І ПРИКАЗОК ПРО ШЛЮБ І СІМ'Ю)

Представлено результати аналізу диспозиції сімейності, виконаного на матеріалі прислів'їв про шлюб та сім'ю як “культурних осадів”, що утримують життєвий досвід агентів масового дискурсу. Визначено, що мета дослідження полягає у виявленні домінуючих категорій (компонентів структури) диспозиції сімейності класично-традиційної сім'ї. Психологічний зміст інтерпретованих текстових даних (прислів'їв і приказок про шлюб та сім'ю) розкривається за допомогою герменевтичного методу. Дескрипції в даному контексті розглядаються як техніка інтерпретації в межах герменевтичного методу психології, а домінуючі категорії – як інтерпретаційний потенціал для розуміння особливостей диспозиції сімейності в масовому дискурсі. Реконструкція змісту шлюбу та сім'ї здійснюється в дискурсі традиційної сім'ї як конструйованого тексту, що відтворює уявлення про смисл стосунків між подружжям. Увага фокусується на виконанні соціокультурних ролей, функцій, дотриманні цінностей, які відповідають приписам подружньої взаємодії як інституціональної норми. Імпліцитний смисл асиметричності функціонально-рольової поведінки подружжя свідчить про головну відмінність дискурсу: злиття категорій “стать”, “гендер”, “ідентичність” – і пояснює зміст базових ролей чоловіка/жінки в сімейній ієрархії. Основною характеристикою функціонально-рольового устрою в межах дискурсу визначено взаємопов'язаність зазначених категорій та рядоположність: сім'я – шлюб – батьківство, що відповідають розумінню їх як суспільної норми взаємодії подружжя і членів сім'ї. На основі аналізу корпусу 118 прислів'їв виокремлено домінуючі категорії сім'ї: мотив, функції, ролі, стосунки і цінності, що розглядаються як компоненти структури традиційної сім'ї. Зауважено, що вони мають інтерпретаційний потенціал для розуміння системи поглядів на організацію взаємин подружжя в межах дискурсу традиційної сім'ї. Процедура “насичення” даних виявила типові інтерпретативні правила сім'ї та шлюбу, відтворені в мотивах директивності диспозиції сімейності як абсолютних цінностей подружжя, дітності та батьківства, ієрархізації взаємодії чоловік – дружина – діти. Зроблено висновок, що диспозиція сімейності як матриця конфігурації культивованих суспільством практик забезпечувала реплікацію патернів поведінки з чинними імперативами: соціальні цінності (матеріальні, морально-етичні), статусність чоловіка/жінки, гетеронормативність взаємин, функціонально-рольова дихотомія. Виявлені компоненти структури є підґрунтям для теоретичного осмислення процесів трансформації практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства та підставою для вивчення суб'єктивних компонентів цих практик.

Ключові слова: реконструкція; імпліцитний смисл; асиметричність; функціонально-рольова поведінка; подружжя.

DESCRIPTION OF THE “FAMILY” DISPOSITION: A WAY TO REPRESENT THE MEANING OF THE TRADITIONAL FAMILY IN MASS DISCOURSE (EXAMPLE OF PROVERBS AND SAYINGS ABOUT MARRIAGE AND FAMILY)

Olena F. Yatsyna

Ph. D. in Pedagogy, Docent, Assistant Professor,
Department of Psychology, Uzhgorod State National University,
Uzhgorod, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-0053-481
yacunaolenafed2017@gmail.com

Abstract. It is presented the results of the “family” disposition’s analysis, made on the basis of the proverbs about marriage and family as “cultural sediments” which contain the life experience of discourse agents. The purpose of the study is to identify the dominant categories (components of the structure) of the “family” disposition in the classical-traditional family. The psychological meaning of the interpreted textual data (proverbs and sayings about marriage and family) is revealed by using the hermeneutic method. The descriptions in this context are considered as the technique of interpretation within the limits of hermeneutic psychological method, and the dominant categories are considered as the interpretative potential for understanding the peculiarities of the “family” disposition in mass discourse. The reconstruction of marriage and family meaning is carried out in the discourse of the traditional family as a constructed text, which reproduces the idea of relations between spouses. The attention is focused on the implementation of sociocultural roles, functions, and values following, which comply with the requirements of the marital interaction as an institutional norm. The implicit meaning of the asymmetry in the functional-role behavior of the spouses indicates the main difference of the discourse: the merging of the “sex”, “gender”, “identity” categories, and explains the meaning of the basic man / woman roles in the family hierarchy. The main characteristic of the functional-role system within the discourse is defined by the interrelation of the indicated categories and by the “family – marriage – paternity” ordination, which are corresponded to their understanding as a social norm of interaction between spouses and family members. Based on the analysis of the 118 proverbs corpus, the dominant categories of the family are distinguished: motive, functions, roles, relations and values, which are considered as components of the traditional family structure. It is noticed that they have the interpretative potential for understanding the system of views on the relationships of spouses’ organization within the discourse of the traditional family. The procedure of data “saturation” revealed the typical interpretative rules of family and marriage, which are reproduced in the motives of “family” disposition directivity as the absolute values of spouses, childhood and paternity, hierarchy of “husband – wife – children” interaction. It was concluded that the “family” disposition as a configurations’ matrix of practices cultivated by society had been provided the replication of behavior patterns with existing imperatives: social values (material, moral-ethical), man / woman status, heteronormativity of relations, functional-role dichotomy. The discovered components of the family structure serve as the basis for a theoretical understanding of the transformation processes in the practices of marriage-family partnership and paternity, and form the ground for studies on the subjective components of these practices.

Key words: reconstruction; implicit meaning; asymmetry; functional-role behavior; spouses.

Постановка проблеми. Глобальні суспільні процеси помітно впливають на трансформації практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства. Багатоаспектність змін увиразнюється, коли порівнювати сучасні практики з класично-традиційною сім’єю (під цим поняттям ми розуміємо модель сім’ї, засновану на спорідненості її членів): її мотивами, цінностями, функціями, ролями. Зважаючи на те, що сім’ї віддзеркалюють властиві конкретному соціально-історичному простору культурні коди і смисли, важливо з’ясувати, як вони представлені на рівні масового дискурсу. У такий спосіб ми отримуємо інформацію про седиментований досвід багатьох поколінь, на основі якого формувалися норми інститутів сім’ї,

шлюбу, батьківства. Це дасть нам змогу виявити закономірності перетворень в умовах постмодерної соціальності і з'ясувати їхню відповідність/відчуження, прийняття/заперечення в контексті практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства. А відтак ми визначимо особливості “диспозиції сімейності”, що як матриця конфігурації шлюбно-сімейних практик проблематизується в умовах іншої соціальності. Диспозиція сімейності за М. Фуко тлумачиться як матриця конфігурацій культивованих суспільством практик. Вона пов'язувалася з дотриманням історично і культурно орієнтованих типів поведінки, мислення, сприймання традицій, що визначали імперативну норму, за якою людина говорила і діяла (Фуко, 1998, с. 134).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Зміст класично-традиційної сім'ї представлено наразі в широких і розмаїтих соціальних контекстах. Так, Є. Вінтер наголошує на складності розкриття сім'ї як соціального утворення, пояснюючи це тисячолітньою історією, недостатнім науковим вивченням людських спільнот та етапів їхнього розвитку в різних куточках планети, численними науковими підходами до її вивчення (Вінтер, 2014). Спираючись на свою концепцію габітусу, П. Бурдьє розглядає сім'ю як результат матеріальних і символічних практик: взаємодопомоги, відвідин, обміну подарунками, послуг, а також роботи пам'яті – єднання через фотографії, обручки, весілля. Ці практики зміцнюються через низку інших повсякденних практик. Дослідниця К. Недбалкова коментує, що, за Бурдьє, конкретна повсякденна дія, вписана в певний контекст і пронизана смыслом, не є “вільним вибором” конкретної особи, а завжди структурована соціальною системою та категоріями значень і смислів. Сім'я є і результатом конкретних дій конкретної особи, і водночас основоположним принципом соціальної реальності (Nedballova, 2011). Відтак, підсумовує дослідниця, ця концепція, з одного боку, пояснює, чому назовні сім'я функціонує як універсальна, природна, непохитна основа суспільства, а з другого боку, дає змогу побачити щоденні “домовленості” й “продукування” (Nedballova, 2011, с. 133).

У цитованому простежується ідея про зміни диспозиції сімейності як матриці шлюбу та сім'ї, на що звертають увагу й інші дослідники. Є. Вовк вважає шлюб складною системою міжособистісних взаємодій, яку потрібно постійно підлагоджувати й удосконалювати; це світ сексуальних домовленостей; серія постійних спроб та експериментів, це ймовірнісний проект” (Вовк, 2005). Отже, індивідуальність смислів і рефлексія є тими чинниками, що змінюють сприймання шлюбу та сім'ї як соціальних регуляторів.

Утім, окремим питанням у цьому контексті залишається різність засад укладання класично-традиційної сім'ї і конструювання практик шлюбно-сімейного партнерства, що пов'язані з відповідним змістом дискурсів, які продукують стосунки й поведінку подружжя. Це актуалізує вивчення питання про спосіб представлення змісту класично-традиційної сім'ї в масовому дискурсі. На підставі цього ми отримаємо дані про особливості змісту структурних компонентів шлюбу й сім'ї та їхні дискурсотвірні концепти в практиках шлюбно-сімейного партнерства та батьківства, конструйованих в умовах іншої соціальності.

Мета статті полягає в дескрипції диспозиції сімейності в масовому дискурсі і виявленні в такий спосіб домінуючих категорій (компонентів структури) сім'ї як інтерпретаційного потенціалу для розуміння поглядів на організацію взаємин подружжя.

Виклад основного матеріалу дослідження. Матеріалом для аналізу стали прислів'я про шлюб і сім'ю. Доцільність звернення до прислів'їв обґрунтована тим, що в прислів'ях відтворений життєвий досвід носіїв дискурсу, який містить інформацію про реконструювання соціально-історичних умов функціонування сім'ї, шлюбу, батьківства. Дані вибіркової сукупності поширюються на генеральну сукупність і є репрезентативні, тому що повно і достовірно відображають ознаки тієї сукупності, частиною якої вони є: прислів'я і приказки про сім'ю та шлюб увібрали в себе вікову мудрість, досвід багатьох поколінь, а тому є надійним і валідним джерелом інформації.

Психологічний зміст інтерпретованих текстових даних: прислів'їв і приказок про шлюб та сім'ю – розкривається за допомогою герменевтичного методу, що дає змогу виявити й

обґрунтувати своєрідність стосунків між подружжям у класично-традиційній сім'ї. Дескрипція диспозиції в контексті нашого дослідження розглядається як техніка інтерпретації стосунків між подружжям, пов'язаних із мотивом укладання шлюбу, створення сім'ї, виконанням функціональних обов'язків тощо. При цьому ми зосереджуємо увагу на семіотичі слів, дескриптивних конструкцій, навантаження яких у прислів'ях і приказках має інтерпретативне значення, що репрезентує смисл шлюбу та сім'ї, означає наявні домінантні категорії.

Ілюстративний корпус складається із 118 прикладів, які ми розглядаємо як засадові мовленнєві конструкти для дослідження шлюбно-сімейних практик, утворених на нормативних приписах патріархатної сім'ї. Ці практики відтворюють типові уявлення про стосунки подружжя, батьківське ставлення до дітей, поведінкові патерни, сімейні цінності, рольові ідентифікації, представлені в класично-традиційній сім'ї. Як відомо, традиції патріархатної сім'ї закріплювали соціальне значення шлюбу та сім'ї, мотивоване продовженням роду, зміцненням економічної складової сім'ї та роду, функціонально-рольовою дихотомією чоловічого/жіночого. Тож у масовому дискурсі закріпилися поняття, що визначали жорсткі нормативні рамки стосунків між чоловіком і жінкою як гетеронормативні (стосунки між представниками різної статі, до яких як до норми, стандарту потрібно прагнути) і патріархатні (структурна ієрархія: закріплювала за чоловіком як "патріархом" головну роль у керуванні господарством та розпоряджанні всіма членами сім'ї: дружиною, дітьми, членами їхніх сімей).

Використання прислів'їв як первинного матеріалу для психологічного дослідження шлюбно-сімейних практик допомагає реконструювати масовий дискурс. Вважаємо, що він став відбитком "старого інституціонального" дискурсу, закріпивши колись актуальні уявлення про сім'ю, шлюб та батьківство, і в умовах іншої соціальності влився у дискурс традиційної сім'ї, який виконує функцію збереження, передавання й регуляції знань, накопичених досвідом багатьох поколінь.

Наголошуємо на тому, що предметна сфера диспозиції сімейності охоплює повсякденні побутові ситуації, в яких відтворюються соціальні норми функціонально-рольового устрою сім'ї та характер стосунків між її членами, базований на взаємопов'язаності категорій "стать", "гендер", "ідентичність". Враховуючи це, диспозиція сімейності реконструює історичну соціально-культурну реальність у вигляді стійких патернів поведінки подружжя, що відповідають розумінню їх як суспільної норми взаємодії в сім'ї.

Слід зауважити, що диспозиція сімейності функціонує як засіб примусу, що виражається в імперативних конструкціях, де мовленнєві маркери *неволя*, *нелюб* відтворюють контекст непорушності ієрархії, залежності, владних стосунків: *Не підеш по добрій волі, то підеш по неволі; Не зітхай важко, не віддамо далеко, – хоч і за курицю, та на свою вулицю.*

Підсилюють емоційний ефект незгоди щодо примусу та розпач заперечувальні частки. Виявлений прийом метафоричного порівняння використовується для того, щоб наголосити на ситуації примушування. Особливістю вербальних конструктів є спосіб порівняння: *нелюб* порівнюється з неживими об'єктами, що асоціюються в цих прикладах зі *ставком* (самогубство) та *полином* (гіркота).

Як показали результати аналізу, у прислів'ях актуалізуються домінантні смислові концепти. Вони пов'язані з майновою нерівністю, відображаючи встановлені в традиційній сім'ї правила соціального порядку та соціальну стратифікацію: *Не спаруєш голубки до півня, бо голубка півневі не рівня. Не нашого пера пташка у Івашка. Вибирай корову по рогу, а жінку – по роду, та віковою різницею: Де муж старий, а жінка молода, там рідка згода. Рубай дерево по собі: бери жінку – який сам.* Експресивності вербалізованим конструктам додають антоніми та протиставлення, що створюють підсилювальний ефект примусу і соціальної різниці.

У прислів'ї "Без сім'ї нема щастя на землі", на наш погляд, відбився ключовий соціокультурний код класично-традиційної сім'ї. Вважаємо, що цей вербальний конструкт відтворює зміст диспозиції сімейності в дискурсі традиційної сім'ї, у якому маркуються об'єктивовані соціальні категорії: мотив, стосунки, роль, функції та цінності.

Аналіз фактичного матеріалу дав змогу класифікувати його за соціально-психологічними блоками:

– **мотив:** *Не то придане, що заміж несе, а то, що замужем наживе. Поберімося, небого, в тебе мало, а у мене нема й того. Як оженився, так зажурився: треба горшки, миски і колиски.*

Зауважимо, що в прислів'ях знайшли відображення такі мотиви утворення шлюбу, як матеріальний, де смислове навантаження виявляється в мовних одиницях – *придане, добро, грошва*, і продовження роду, що вербалізується переліком пов'язаних із цим атрибутів: *горшки, миски і колиски*;

– **стосунки:** *Кому – як мара, йому – як зоря. Люблю свою голубку. Як голуб голубку. Вона за ним сохне, а він і не охне. Є що їсти й пити, та нема з ким говорити.*

Інтерпретуючи наведені прислів'я, виходимо з того, що їхня змістова наповненість виражена у смислі стосунків – коханні та повазі, комунікативний ефект яких спрямований на повчання етичності стосунків подружжя як прикладу відтворювальної поведінки в шлюбно-сімейних практиках. Зазначене містить імпліцитний смисл, відтворений у сімейній цінності шлюбності, в яку вкладається розуміння подружньої гармонії;

– **ціннісний смисл подружжя:** *Вибирай жінку на цілий вік. Вся сім'я вмісті – так і душа на місці. Хоч ох, та вдох! Куди голка – туди й нитка, куди чоловік – туди й жінка. Найдорожчий клад, як в родині лад.*

Ця тематична підбірка організована відповідно до соціокультурного коду сім'ї, смисловим ядром якого в дискурсі традиційної сім'ї є цінність подружжя, настановлення на вірність, єдність, злитість.

Разом з тим прислів'я як одиниці аналізу диспозиції сімейності марковано ієрархією, семантичне значення котрої розкривається в ситуаціях, що вказують на приниження, підкорення, знецінення жінки чоловіком: *Не співати курці півнем, не володіти жінці чоловіком. Сорока ряба, а як побіліє вся, тоді баб'ячий верх буде. Чоловік усьому голова.*

Виявлено, що цінності як тематична домінанта диспозиції сімейності пов'язані з дискурсотвірним концептом “дітність”, якому в ДТС надається соціальне значення:

– **ціннісний смисл дітності:** *хата з дітьми – базар, а без них – кладовище. Горе з дітьми, горе й без дітей. Один син – не син, два сини – півсина, три сини – ото тільки син! Дочка – як ластівка: пощебече, пощебече та й полетить. І сова хвалить свої діти;*

– **ціннісний смисл батьківства:** *Не навчив батько – не навчить і дядько. Брат – то не батько, сестра – то не мати. За гроші не купиш ні батька, ні матері, ні родини.*

Звернімо увагу на прислів'я “Дядько – не батько, а тітка – не мати”, зміст якого розкриває значення кривого зв'язку між батьками і дітьми. Утім, на наш погляд, така вербальна конструкція має й інший смисл: вона наголошує на потребі надійної системи продовження роду, законності спадкоємців майна, створенні механізмів передавання прав власності, що таким чином свідчить про раціональний зміст практик шлюбу та сім'ї. Ключовий смисл виявляється в принципі конструювання прислів'їв способом протиставлення, який артикулює батьківство як сімейну цінність.

У корпусі нашої вибірки представлено прислів'я, смислом яких є ідея виховання як функціональна характеристика сім'ї та роль батька/матері в цьому:

– **функціональність:** *Умієш дітей родить – умій же їх і вчить! Рад би до дітей небо прихилити та зорями вкрити! Як грибочки, ростить, діточки! Що мати навчить, то й батько не перевчить. Діти – як квіти: поливай, то ростимуть. Батькова лайка дужча за материну бійку.*

У наведених висловах головна ідея виховання доноситься імперативними настановами як скеруваннями в житті, що вербалізуються у формі дієслів наказової форми, гіперболізаціях та порівняннях. Вочевидь, мета виховання імпліцитно виражена в конструюванні ієрархії дитячо-батьківської взаємодії, де прочитуються різні смисли: турбота і любов батьків – покора та слухняність. Звернімо увагу на те, що функція виховання не пов'язується з опозицією чоловік/жінка, натомість у більшості випадків батько і мати як суб'єкти практики батьківства зливаються, що може свідчити про соціальну значущість батьківства в диспозиції сімейності.

У представлених прислів'ях описано дії та якості подружжя, в яких об'єктивуються як базові ролі чоловіка-годувальника та жінки-господині й жінки-матері:

– **рольова поведінка жінки-матері:** *Мати однією рукою б'є, а другою гладить. Рідна мати високо замахує, а помалу б'є;*

– **рольова поведінка жінки-господині:** *Жона держить дом за три угли, а муж за четвертий. Іван плахту носить, а Настя булаву. Од господаря повинно пахнути вітром, а од господині – димом;*

– **рольова поведінка чоловіка:** *Чоловік у домі – голова, а жінка – душа. За чоловіковою головою, як за кам'яною горою. За хорощим чоловіком і свинка господинька.*

У даній добірці способи рольової поведінки чоловіка та жінки як суб'єктів сім'ї повною мірою відповідають соціокультурно конструйованим гендерним стереотипам. Опис їхніх дій та якостей є основою референції ролей, базованих на дихотомії чоловіче/жіноче. Це пов'язано з поняттям “обов'язок”, що свідчить про імперативну норму функціонально-рольового розподілу і підкреслює те, що традиційна сім'я будується на базовій опозиції чоловіче – жіноче, яка стає релевантною ознакою і параметром рольової ідентифікації подружжя. Метафоричні порівняння чоловіка з “горою”, “головою”, на нашу думку, культивуються для створення ефекту дискурсу сили, впевненості, надійності, влади, ієрархії.

Відтак на масиві прислів'їв експліковано систему змістових і формальних ознак традиційної сім'ї як норми. За допомогою процедури “насичення” даних виявлено типові інтерпретативні правила, за якими склалися практики сім'ї та шлюбу: мотиви укладання шлюбу, директивність диспозиції сімейності, що виявляються в абсолютній цінності подружжя, дітності та батьківства, ієрархізації взаємодії “чоловік – дружина – діти”.

Застосування дескриптивного підходу до диспозиції сімейності дало змогу:

– виявити такі домінантні категорії, як мотиви, функціональність, стосунки, ролі та цінності;

– диспозицію сімейності маркувати об'єктивуванням соціальних категорій: “мотив” (матеріальний та продовження роду), “стосунки” (ієрархія), “ролі” (чоловіка-годувальника та жінки-господині й жінки-матері), “функції” (господарська, виховна) та “цінності” (шлюбності, батьківства, дітності);

– виявити лінгвістичні особливості, якими вирізняється дискурс традиційної сім'ї: заперечувальні частки, порівняння, антоніми, протиставлення, використання імперативних настанов у формі дієслів наказової форми, гіперболізацій.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Здійснений за допомогою дескрипції психологічний аналіз диспозиції сімейності, матеріалом для якого послужили прислів'я і приказки про шлюб та сім'ю, дав нам змогу виявити домінантні смислові концепти. З'ясовано, що вони пов'язані з майновою нерівністю, примусом та соціальною різницею, і це визначає раціональний зміст головних мотивів укладання шлюбу та утворення сім'ї – матеріальний чинник і продовження роду (останнє також було зумовлено необхідністю передавання нажитого в шлюбі майна у спадок). З огляду на це ролі між подружжям вибудовувалися відповідно до панівних соціальних уявлень про жіноче/чоловіче. Бінарність подружніх стосунків була чітко окреслена змістом виконуваних обов'язків дружини/чоловіка й не передбачала ніякого перетину, що вказує на головну відмінність дискурсу традиційної сім'ї – злиття категорій “стать”, “гендер”, “ідентичність”. Вважаємо, що в цьому полягав імпліцитний смисл асиметричності функціонально-рольової поведінки подружжя, який позначився на змісті базових ролей чоловіка/жінки та сімейній ієрархії, експлікованих у масовому дискурсі.

Експліковані домінантні компоненти структури диспозиції сімейності марковано як соціальні категорії, що реконструюють історичну соціально-культурну реальність у вигляді стійких патернів поведінки подружжя і відповідають розумінню їх як суспільної норми взаємодії в сім'ї. Використання прислів'їв як первинного матеріалу для психологічного дослідження шлюбно-сімейних практик дало змогу реконструювати масовий дискурс, що закріпив колись актуальні уявлення про сім'ю, шлюб та батьківство і, як седиментований

досвід, виконує наразі функцію збереження, передавання й регуляції знань, накопичених багатьма поколіннями.

Домінантні категорії: мотив, функції, ролі, стосунки і цінності – мають інтерпретаційний потенціал для розуміння системи поглядів на організацію взаємин подружжя/партнерів і сприятимуть теоретичному їх осмисленню в контексті трансформаційних процесів практик шлюбно-сімейного партнерства та батьківства в умовах постмодерної соціальності. Отримані дані про домінуючі категорії в структурі класично-традиційної сім'ї є основою для подальшого вивчення суб'єктивних компонентів практик шлюбно-сімейного партнерства і батьківства щодо інших умов соціальності, що допоможе пояснити поліфонічний контекст практик та конструйованих у них множинних ідентичностей.

Список використаних джерел

Винтер, Е. (2014). *Брак и секс: полная биография половых отношений*. Москва: Феникс, НЦ ЭНАС. Взято з <https://www.litmir.me/br/?b=154571>

Вовк, Е. (2005). Смыслы и значения незарегистрированных отношений: разновидности брака или альтернативы ему? *Социальная реальность*, 2 (2), 46–60. Взято з www.demoscope.ru/weekly/2006/0229/analit03.php.

Фуко, М. (1998). *История сексуальности-III: Забота о себе*. Киев: Дух и литера; Грунт; Москва: Рефл-бук. (Astrum Sapientiale).

Nedbalkova, K. (2011). Rendering Gender in Lesbian Families: A Czech Case. В Kulpa, R., & Mizielińska, J. (Eds.). *DeCentring Western Sexualities: Central and Eastern European Perspectives*. London: Ashgate.

References

Fuko, M. (1998). *Istoriya seksualnosti-III: Zabota o sebe* [History of Sexuality-III: Taking Care of Yourself]. Kyiv: Dukh i litera; Grunt; Moscow: Refl-buk Publ. (Astrum Sapientiale). (in Russian)

Nedbalkova, K. (2011). Rendering Gender in Lesbian Families: A Czech Case. In Kulpa, R., & Mizielińska, J. (Eds.). *DeCentring Western Sexualities: Central and Eastern European Perspectives*. London: Ashgate. (in English)

Vinter, E. (2014). *Brak i seks: polnaya bioografiya polovykh otnosheniy* [Marriage and sex: a complete biography of sexual relations]. Retrieved from <https://www.litmir.me/br/?b=154571> (in Russian)

Vovk, E. (2005). Smysly i znacheniya nezaregistrovannykh otnosheniy: raznovidnosti braka ili alternativy emu? [The meanings and meanings of unregistered relationships: types of marriage or alternatives to it?]. *Sotsialnaya realnost*, 2 (2), 46–60. Retrieved from www.demoscope.ru/weekly/2006/0229/analit03.php. (in Russian)

УДК 159.9-055.5-051-053.2-056.3+316.6

Хворова Ганна Михайлівна

кандидат педагогічних наук, доцент, докторант

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-5848-0041

akhvorova@ukr.net

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ БАТЬКІВСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У ВИХОВАННІ ДІТЕЙ З АУТИЗМОМ

Метою статті є теоретичне обґрунтування поняття батьківської компетентності батьків дітей з аутизмом та визначення концептуальних засад її дослідження. Незважаючи на щорічне збільшення кількості людей з аутизмом, проблема виховання дітей-аутистів в Україні та у світі не дістала наразі достатнього наукового осмислення; зокрема, мало відомо про методи ефективного впливу на рівень компетентності батьків дітей і підлітків з аутизмом та про оптимізацію соціальних комунікацій батьків на мікро- і макрорівні. Батьки, що виховують дітей з особливостями розвитку, тобто в умовах трансформації батьківських функцій, стикаються з додатковими проблемами порівняно з батьками нормотипових дітей. Батьківська компетентність, у сучасному її розумінні, характеризується здатністю родителя до виконання батьківських функцій у такий спосіб, що сприяє позитивному напрямку фізичного, розумового, емоційного, мовленнєвого, комунікативного тощо розвитку дитини за умов забезпечення родителем достатньої якості власного життя. Головне питання дослідження: яка саме батьківська поведінка і які самі батьківські соціально-психологічні характеристики забезпечують позитивний напрям розвитку дитини з аутизмом і яким чином соціальне оточення як на мікрорівні (сім'я, фахівці педагогічних закладів, друзі, знайомі), так і на макрорівні (організації громадянського суспільства, державні організації та служби, органи державної влади) соціальної комунікації впливають на цю здатність. У статті представлено соціально-психологічну модель системної підтримки батьків дітей з аутизмом на рівні громадянського суспільства; модель батьківської компетентності щодо виховання дітей з аутизмом (засновану на підструктурах особистості соціально-психолого-індивідуального виміру та діяльнісного виміру психологічної структури особистості В. Рибалки) та схему вимірювання її показників. Описано структуру навчальної програми підтримки компетентного батьківства для батьків дітей з аутизмом. Фундаментальні дослідження батьківських практик з дітьми-аутистами, виявлення зв'язків між дитячими і батьківськими характеристиками та батьківськими характеристиками і рівнем батьківської компетентності допоможуть побудувати науково обґрунтовану систему сприяння компетентному батьківству батьків дітей з аутизмом, підвищити рівень та якість взаємодії між батьками та спеціалістами освітніх і реабілітаційних закладів, які працюють з дітьми-аутистами, сприятимуть виведенню програм компетентної підтримки батьків дітей з аутизмом на рівень муніципальних програм підтримки батьків дітей з інвалідністю та впровадженню цих програм у загальні протоколи втручання, догляду та допомоги при аутизмі.

Ключові слова: аутизм; соціальні послуги в громаді; батьківська інтрузивність; навчання батьків; батьківські тренінги; втручання у взаємодії з батьками; взаємодія батьків та фахівців.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PRINCIPLES OF THE RESEARCH ON PARENTAL COMPETENCE IN EDUCATING CHILDREN WITH AUTISM

Hanna M. Khvorova

Ph. D. in Psychology, Docent, Doctoral Student,

Institute for Social and Political Psychology,

National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-5848-0041

akhvorova@ukr.net

Abstract. The purpose of the article is the theoretical substantiation of the concept of parental competence of parents of children with autism, and the definition of the conceptual principles of its research. Despite the annual increase in the number of people with autism, the problem of children with autism support in Ukraine and in the world has not received sufficient scientific reflection, in particular – the little is known about the methods of effective influence on the level of competence of parents of children and adolescents with autism and on optimization of social communication of parents on micro- and the macro level. Parents who raise children with disabilities (in the conditions of transformation of parental functions) face the additional problems in comparison with parents of standard-type children. Parental competence, in its modern sense, is characterized by the ability of the parent to perform parental functions in such a way which promotes the positive direction of the physical, mental, emotional, speech, communicative, etc. development of a child, including the condition where the parent has sufficient quality of his/her own life. The main question of the research is what kind of parenting behavior and which parent's socio-psychological characteristics provide a positive direction for the development of a child with autism, and how the social environment at the micro-level (family, teachers, friends, acquaintances) and at the macro-level (civil society organizations, state organizations and services, public authorities) of social communication affect this ability. The article reveals the socio-psychological model of systemic support for parents of children with autism at the level of civil society; the model of parenting competence in the education of children with autism (based on the substructures of the personality in the socio-psychological-individual and the activity's dimensions of the psychological structure of the personality by V. Rybalka) and a scheme for measuring its indicators. The structure of the study program for support of competent parenting of parents of children with autism is described. The fundamental researches on parental practices with children with autism, the identification of relationships between children and parental characteristics, and parenting characteristics with the level of parenting competence, will help to build a scientifically-based system for promoting competent parenting of autistic children's parents, to increase the level and quality of interaction between parents and educational staff of rehabilitation institutions which work with children with autism, to promote the withdrawal of programs for competent support for autistic children's parents on the level of municipal support programs for parents of children with disabilities, and to promote the implementation of programs of parents' support in the general protocols of intervention, care and support of autistic person.

Key words: autism; community-based services; parental intrusiveness; parents' education; parents' trainings; parent-mediated interventions; the interaction of parents and professionals.

Постановка проблеми. Аутизм – особливий тип функціонування нервової системи, який призводить до дефіциту соціальних функцій (що первинно не зумовлено зниженням інтелекту), неоднорідно впливає на численні системи організму (пізнавальну, комунікативно-мовленнєву, сенсорну), базальні системи (їжа, сон тощо) та вимагає значних і високоспеціалізованих послуг з допомоги в усіх сферах життєдіяльності. У Сполучених Штатах поширеність аутизму зростає з 1,25% у 2011–2013 роках до 2,24% у 2014 році (Zablotsky, Black, Maenner, Schieve, & Blumberg, 2015). В Україні фахівці, що працюють з аутичними дітьми у державних та приватних установах, спостерігають збільшення їх кількості, але отримати достовірні дані про кількість дітей, підлітків та дорослих з аутизмом в Україні поки що досить складно. Незважаючи на щорічне збільшення числа людей з аутизмом, проблема виховання дітей-аутистів в Україні та у світі не дістала наразі достатнього наукового осмислення; зокрема, досі мало відомо про методи ефективного впливу на рівень компетентності батьків дітей і підлітків з аутизмом та про оптимізацію соціальних комунікацій батьків на мікро- і макрорівні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Батьки, що виховують дітей з особливостями розвитку, тобто в умовах трансформації батьківських функцій, стикаються з додатковими проблемами порівняно з батьками нормотипових дітей. Ідеться про стигму, неприйняття широким суспільством, а також додаткові повсякденні труднощі, характерні для психічного або фізичного стану дитини (Людквіст та ін., 2007; Burlaka, Graham-Bermann, & Delva, 2017). Батьки, котрі піклуються про дитину з аутизмом, як правило, відчувають додатковий стрес, що впливає на їхню здатність виконувати батьківські функції (Baker-Ericzen, Brookman-Fraze, & Stahmer, 2006). Через такий

стрес батьки можуть сприймати свої батьківські навички менш адекватно. А проте щоб зменшити проблеми поведінки в дітей з аутизмом, батьки повинні використовувати позитивні методи виховання дітей (Smith, Greenberg, Seltzer, & Hong, 2008). Крім того, батьки дітей з аутизмом повинні уникати нав'язливості, яка може перешкоджати розвитку в їхніх дітей навичок самостійного життя (Wood, 2006) та комунікативних навичок (Siller & Sigman, 2002), а також спричиняти проблеми уваги в дітей дошкільного віку (Brigham, Yoder, Jarzynka, & Tapp, 2009).

Батьки дітей з аутизмом, постійно перебуваючи під величезним навантаженням, можуть відчувати невпевненість у своїх батьківських навичках (Wing, 2004). Низкою досліджень підтверджено той факт, що батьківське негативне ставлення часто спостерігається серед батьків, які виховують дітей із порушеннями поведінки (наприклад, Dossetor, Nicol, Stretch & Rajkhowa, 1994; Hastings, Daley, Burns, & Beck, 2006).

Звернімо увагу на те, що патерналістський підхід, який досі панує в Україні і вже не відповідає реаліям та вимогам сьогодення, відображається в базисно зверхньому ставленні фахівців, співробітників закладів до батьків (навіть якщо батьки старші за віком, вищі за рівнем освіти, мають великий батьківський досвід). У такій моделі стосунків фахівці беруть на себе роль “дорослих”, відводячи батькам роль “підлітків”, яким весь час потрібно розповідати про їхні обов'язки та давати різноманітні доручення. Такий підхід, як правило, є складником “корпоративного стилю” державних корекційних закладів традиційно ще з радянських часів. Він призводить до конфронтації висококомпетентних батьків з фахівцями закладу, крайнім ступенем якої є повна відмова батьків від взаємодії, у тому числі утримання від користування послугами державної системи корекційної освіти, оскільки такі батьки прагнуть бути “дорослими” та брати участь у прийнятті важливих рішень. Зміна такого становища можлива тільки за умови повної зміни акцентів у цьому питанні: фахівці та адміністрація закладу мають сприймати батьків у першу чергу не як “помічників, соратників, виконавців корекційно-педагогічної роботи” (хоча ці ролі та функції батьків ми не вважаємо несуттєвими), а “роботодавцями” і “замовниками послуг” усієї системи корекційної освіти та конкретних фахівців зокрема. У найближчому майбутньому завдяки демократичним перетворенням у країні, що зараз відбуваються, варто очікувати, що батьки будуть вільно обирати заклади для отримання реабілітаційних та освітніх послуг і цей батьківський вибір буде впливати на обсяг фінансування закладу, розмір заробітної платні фахівців тощо (варто зазначити, що в недержавних закладах батьки вже фактично і є роботодавцями, думка та бажання яких суттєво впливають на роботу фахівців). Побудова в Україні громадянського суспільства неминуче приведе до того, що не система реабілітації та її представники будуть “працювати з батьками”, а висококомпетентні батьки будуть працювати із системою, щоб зробити її здатною задовольнити їхні потреби в якісних реабілітаційних послугах на сучасному світовому рівні.

Досліджуючи феномен батьківства у вихованні дітей з аутизмом, ми вивчаємо батьківську підсистему сімейної системи. Ця підсистема об'єднує в собі членів сім'ї, взаємодія яких пов'язана з виконанням батьківських функцій, передусім турботою про дітей, їхнє виховання, розвиток, соціалізацію. Отже, правила поведінки в цій підсистемі визначаються характером взаємодій типу “родитель – родитель”. Батьківська підсистема не завжди складається з батька і матері, як у традиційній моделі сім'ї, а може також включати значущих інших, які тією чи іншою мірою беруть участь у вихованні дітей. У разі появи дитини поза шлюбом, усиновлення дитини одним із батьків, у ситуації неповної сім'ї єдиний родитель може потребувати додаткової підтримки. Така система підтримки може включати членів розширеної сім'ї (дідусів і бабусь), представників соціальних систем (центри психологічної допомоги, центри соціального обслуговування, церква), друга (подругу), колишнього чоловіка та ін. Батьківська підсистема в такій сім'ї може відрізнитися мінливістю, що зумовлено конкретними потребами єдиного родителя, а також його здатністю “поділяти” батьківські функції з тимчасовими членами батьківської підсистеми.

Дитячо-батьківська підсистема представлена членами сім'ї, які належать до різних поколінь, а саме батьками і їхніми ще недорослими дітьми. Правила поведінки в такій

підсистемі визначаються взаємодіями типу “батько – дитина”, спрямованими на реалізацію завдання формування у дітей навичок саморегуляції, засвоєння ними норм, цінностей та моделей взаємовідносин в ієрархічній соціальній системі. Саме в рамках таких взаємин дитина вибудовує систему життєвих цінностей, набуває досвіду виконання зобов’язань, дотримання правил і законів, традицій тощо.

У системній моделі сімейного функціонування R. Beavers здатність сім’ї гнучко реагувати і пристосовуватися до мінливих умов позначається параметром “компетентність” (Beavers, & Hampson, 1990). У системній теорії сім’ї наріжним є поняття “кордону”. Деякі дослідники, наприклад Н. Green, R. Verner (Олифірович, Велента, & Зинкевич-Куземкіна, 2012), розглядають його за двома незалежними один від одного критеріями: “близькість – турбота” та “інтрузивність”. Ці параметри є основними, коли йдеться про вивчення батьківсько-дитячих стосунків. Параметр “близькість – турбота” характеризується увагою, турботою членів сім’ї одне про одного, прагненням проводити час разом. Інтрузивність виражається в прояві почуття власності, обмеженні природних, законних прав та можливостей, при цьому прояв самостійності розглядається як загроза. Беручи за основу критерії “близькість – турбота” та “інтрузивність”, розглядають чотири можливих їх поєднання: висока близькість – низька інтрузивність, низька близькість – низька інтрузивність, висока близькість – висока інтрузивність, низька близькість – низька інтрузивність (Уорден, 2005).

У низці досліджень американських психологів (Stadnick, Stahmer, Brookman-Frazee, 2015; Stadnick, Drahot, Brookman-Frazee, 2013) визнається важливість та ефективність батьківського навчання, аналізуються та порівнюються різні протоколи та методи батьківського навчання. Зокрема, практичні стратегії втручання на основі фактичних даних допомагали батькам визначити та почати застосовувати самостійно конкретні стратегії навчання, які використовували терапевти громадської системи охорони ментального здоров’я (наприклад, рольові ігри), батьки прокоментували специфічні навички, які отримали вони та їхня дитина (наприклад, батьківське управління ескалацією поведінки дітей, регулювання емоцій дітей та соціальні навички). Результати забезпечують попередню підтримку здійсненності та прийнятності впровадження стратегії втручання на основі фактичних даних для сімей дітей з аутизмом, які мають вирішальне значення для перенесення такого батьківського навчання на системний рівень допомоги і, таким чином, у цілому дають змогу поліпшити допомогу сім’ям дітей з ASD. Інша спеціальна програма батьківського навчання на рівні громади передбачає проведення 8 навчальних сесій протягом 12 тижнів та використання інтерактивних технік (присвячених методам розвитку гри, стимуляції мовлення та комунікації, соціальної імітації). Ця програма, призначена для батьків дітей від 18 місяців до 8 років, уже показала значущий рівень зниження батьківського стресу, зростання батьківської прихильності до дітей та розвиток комунікативних навичок дітей порівняно з контрольною групою.

Мета статті – теоретичне обґрунтування поняття батьківської компетентності батьків дітей з аутизмом та визначення концептуальних засад її дослідження.

Вклад основного матеріалу дослідження. Батьківська компетентність у сучасному її розумінні характеризується здатністю родителя до виконання батьківських функцій у такий спосіб, що сприяє позитивному напряму фізичного, розумового, емоційного, мовленнєвого, комунікативного тощо розвитку дитини за умови забезпечення родителем достатньої якості власного життя. Нами визначено, що в разі трансформації батьківських функцій, зокрема у випадку наявності аутизму в дитини, компетентність батьків може мати п’ять рівнів (від дуже низького до найвищого – за здатністю формулювати проблеми та знаходити ресурси для їх розв’язання) та складається з трьох компонентів (здатність взаємодіяти з дитиною, здатність взаємодіяти з соціальним середовищем – на мікро- і макрорівні соціальної комунікації, здатність забезпечити рівень якості власного життя). Головне питання дослідження – яка саме батьківська поведінка і які саме батьківські соціально-психологічні характеристики забезпечують позитивний напрям розвитку дитини з аутизмом і яким чином соціальне оточення як на мікрорівні (сім’я, фахівці педагогічних закладів, друзі, знайомі), так і на макрорівні

(організації громадянського суспільства, державні організації та служби, органи державної влади) соціальної комунікації впливають на цю здатність.

Розгляньмо зміст кожного з п'яти рівнів батьківської компетентності батьків дітей з аутизмом (табл.). Розуміння того, що батьки можуть мати різні рівні компетентності, потрібно для правильної організації та проведення навчальних програм і тренінгів компетентного батьківства; головна мета таких програм і тренінгів – підвищення рівня батьківської компетентності кожного родителя, який бере в них участь, а також забезпечення ефективної взаємодії фахівців освітніх та реабілітаційних закладів задля створення системи підтримки батьків.

Таблиця

Рівні батьківської компетентності у вихованні дітей з аутизмом

Рівні	Батьківська компетентність
Найвищий	Батьки самі стають професіоналами та/або допомагають іншим людям зі схожими проблемами
Високий	Батьки правильно формулюють проблеми, вміють знаходити ресурси для їх розв'язання, прагнуть випробувати нове, упевнено дивляться в майбутнє, мають стратегічне мислення, діють “на випередження”; добре розуміють права, творчо виконують обов'язки
Середній	Батьки переважно правильно формулюють проблеми, вміють знаходити ресурси для розв'язання стандартних та однотипних проблем, з острахом сприймають усе нове, бояться майбутнього, оскільки навчилися виконувати батьківську функцію в поточному віковому періоді, не маючи ресурсів для дій “на випередження”; частково розуміють права, монотонно виконують обов'язки
Низький	Батьки переважно правильно формулюють проблеми, але не вміють знаходити ресурси для їх розв'язання, не усвідомлюють власні права; намагаються виконувати обов'язки, але швидко вигорають, бо не вміють знаходити ресурси
Дуже низький	Батьки не вміють правильно формулювати проблеми, не роблять спроб шукати ресурси для їх розв'язання, не усвідомлюють власні права, ухиляються від виконання обов'язків

Системою підтримки батьків дітей з аутизмом (рис. 1) у реаліях сучасного суспільства будь-якої країни передбачено блок психотерапевтичних послуг, завданням яких є зменшення тривожності, депресивності та агедонії в батьків дітей-аутистів, а також сімейна терапія – в тих випадках, коли батьки мають запит на таку допомогу. Другим складником системи підтримки батьківства є навчання батьків методів роботи з аутичними дітьми на засадах тієї чи іншої методики чи напрямку.

Основним системотвірним та інтегративним блоком є робота експерта з компетентного батьківства, яка допомагає батькам:

- піднятися на наступний рівень батьківської компетентності, тобто краще виконувати батьківські функції;
- усвідомити та сформулювати запит на послуги психотерапевтів;
- усвідомити, які саме знання їм потрібні; осмислено обирати методики та фахівців для роботи з дітьми, знаходити шляхи для підвищення рівня власної освіти.

Соціально-психологічна модель системної підтримки батьків дітей з аутизмом на рівні громадянського суспільства (рис. 2) містить складники компетентності батьків дітей з аутизмом, які нарошують один одного за концентричним принципом. Компетентна взаємодія родителя з дитиною сприяє взаємодії із соціальним середовищем на мікро- і макрорівні соціальних комунікацій, що зі свого боку створює найкращі умови для досягнення належної якості життя родителя. За умови трансформації батьківських функцій, зокрема у випадку наявності аутизму в дитини, компетентність батьків має п'ять рівнів (від дуже низького до найвищого) – за здатністю формулювати проблеми та знаходити ресурси для їх розв'язання). Складником моделі є також зміст батьківської компетентності, який поєднує в собі знання,

уміння, навички батьків дітей з аутизмом, які роблять їх компетентними щодо виконання батьківських функцій. Держава, її законодавство, соціальна політика, соціальне забезпечення, органи виконавчої влади відіграють важливу роль у компетентному батьківстві батьків дітей з аутизмом. Цей вплив є двобічним, оскільки батьки завдяки діяльності створених ними організацій громадянського суспільства протягом останніх 20 років суттєво впливають на діяльність держави та органів місцевої влади в галузі надання послуг людям з аутизмом та їхнім родинам. На динаміку змін у громадській думці та самосвідомості батьків, трансформацію системи освіти та реабілітації помітно впливає діяльність засобів масової інформації, які стають платформою для незалежного обміну думками і висловлення батьками та фахівцями власної позиції.

Система підтримки батьків дітей з аутизмом

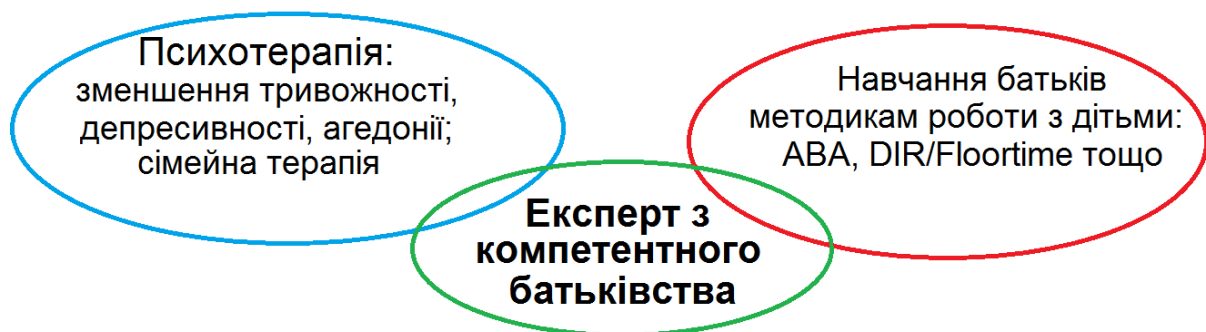

Рис. 1. Система підтримки батьків дітей з аутизмом

Дослідження показників батьківської компетентності батьків дітей з аутизмом передбачає використання відповідного психодіагностичного інструментарію для вивчення кожного складника батьківської компетентності. Використовуються як опитувальники, традиційні для вивчення батьківських характеристик у батьків нормотипових дітей, так і модифіковані опитувальники, які враховують особливості виконання батьківських функцій за наявності аутизму в дитини (модифікація для сім'ї, яка виховує особливу дитину; Опитувальник батьківського ставлення А. Варги, В. Століна, Алабамський батьківський опитувальник (APQ) у власній модифікації).

Соціально-психолого-індивідуальний вимір психологічної структури особистості В. Рибалки утворюють такі динамічні підструктури: спілкування, спрямованість, характер, самосвідомість, досвід, інтелектуальні процеси, психофізіологічні якості, а в діяльнісному вимірі взаємодіють такі компоненти діяльності (підструктури): потребово-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цілетвірний, результативний, емоційно-почуттєвий (Рибалка, Трофімов, & Гончарук, 2000). Означені підструктури ми використовуємо як індикатори вимірювання складників батьківської компетентності, тобто як психодіагностичний інструментарій. За допомогою згаданих вище опитувальників вивчаються, зокрема, такі показники і характеристики, як інтрузивність, відторгнення, залученість батьків, що відображає якість виконання ними батьківських функцій.

Показники вимірюються на початку і в завершальній частині проведення навчальної програми для батьків дітей з аутизмом. Навчальна програма, якою передбачається 12 зустрічей (один раз на тиждень), пропонує такі теми:

- 1) складники та рівні батьківської компетентності батьків дітей з аутизмом;
- 2) батьківські проблеми, найпоширеніші їх види та компетентне реагування;
- 3) батьки і фахівці, їхня взаємодія; як обирати фахівця;
- 4) основні методики і шляхи психолого-педагогічної допомоги дітям з аутизмом у сучасному освітньому просторі (АВА; DIR/Floortime; сенсорно-інтегративна терапія;

нейропсихологічна корекція; кінезотерапія, АФК, спорт; інклюзивне навчання; альтернативна комунікація);

- 5) самообслуговування і самостійність;
- 6) робота за методикою незавершених ситуацій, адаптованою для батьків, що мають дітей з аутизмом, за трьома складниками батьківської компетентності; обговорення проблемних ситуацій, запропонованих учасниками;
- 7) постбатьківство (батьківство стосовно до дорослих людей з аутизмом).

Соціально-психологічна модель системної підтримки батьків дітей з аутизмом на рівні громадянського суспільства

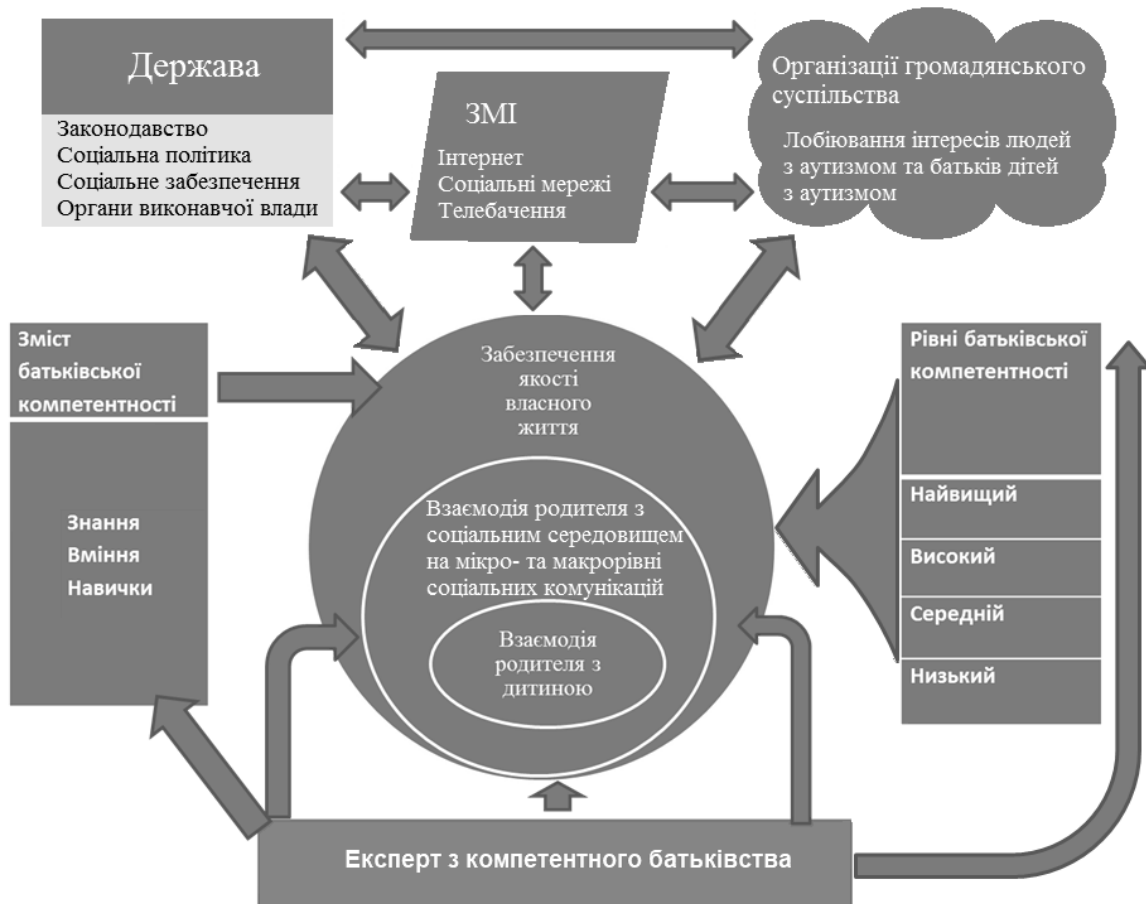

Рис. 2. Соціально-психологічна модель системної підтримки батьків дітей з аутизмом на рівні громадянського суспільства

Під час зустрічі учасникам навчальної програми надається можливість вільного обміну думками, а також зворотного зв'язку щодо концептуальної сторони дослідження, яке покладено в основу навчальної програми (висловлення думок щодо запропонованої моделі рівнів і складників батьківської компетентності); можливість опису та проговорювання власних наративів, що описують ті чи інші події, ситуації та почуття, які були в батьківстві і виявилися важливими для становлення батьківської компетентності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Фундаментальні дослідження батьківських практик з дітьми-аутистами, виявлення зв'язків між дитячими і батьківськими характеристиками та батьківськими характеристиками і рівнем батьківської компетентності допоможуть побудувати науково обґрунтовану систему сприяння компетентному батьківству батьків дітей з аутизмом, підвищити рівень та якість взаємодії між батьками і спеціалістами освітніх та реабілітаційних закладів, які працюють з такими дітьми, сприятимуть виведенню

програм компетентнісної підтримки батьків дітей з аутизмом на рівень муніципальних програм підтримки батьків дітей з інвалідністю та більш активному впровадженню цих програм у загальні протоколи втручання, догляду та допомоги при аутизмі.

Список використаних джерел

- Люндквіст, Л. Б., Бурлака, В. В., & Шевцов, А. Г. та ін. (2007). *Вступ до абілітації та реабілітації дітей з обмеженнями життєдіяльності*. Київ: Герб.
- Олифірович, Н. И., Велента, Т. Ф., & Зинкевич-Куземкина, Т. А. (2012). *Терапия семейных систем*. Москва: Речь.
- Рибалка, В. В., Трофімов, Ю. Л., & Гончарук, П. А. (2000). *Психологічна структура особистості*. Київ: Либідь.
- Уорден, М. (2005). *Основы семейной психотерапии*. Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак.
- Baker-Ericzen, M., Brookman-Frazee, L., & Stahmer, A. (2006). Stress levels and adaptability in parents of toddlers with and without autism spectrum disorders. *Research & Practice for Persons with Severe Disabilities*, 30 (4), 194–204.
- Beavers, R., & Hampson, R. (1990). *Successful families: assessment and intervention*. New York: Norton.
- Brigham, N., Yoder, P. J., Jarzynka, M. A., & Tapp, J. (2010). The sequential relationship between parent attentional cues and sustained attention to objects in young children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 40 (2), 200–208.
- Burlaka, V., Graham-Bermann, S. A., & Delva, J. (2017). Family factors and parenting in Ukraine. *Child Abuse & Neglect*, 72, 154–162.
- Dossetor, D. R., Nicol, A. R., Stretch, D. D., & Rajkhowa, S. J. (1994). A study of expressed emotion in the parental primary carers of adolescents with intellectual impairment. *Journal of Intellectual Disability Research*, 38 (5), 487–499.
- Hastings, R. P., Daley, D., Burns, C., & Beck, A. (2006). Maternal distress and expressed emotion: cross-sectional and longitudinal relationships with behavior problems of children with intellectual disabilities. *Am J Ment Retard*, 111 (1), 48–61.
- Siller, M., & Sigman, M. (2002). The behaviors of parents of children with autism predict the subsequent development of their children's communication. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 32 (2), 77–89.
- Smith, L. E., Greenberg, J. S., Seltzer, M., & Hong, J. (2008). Symptoms and behavior problems of adolescents and adults with autism: Effects of mother-child relationship quality, warmth, and praise. *American Journal on Mental Retardation*, 113 (5), 387–402.
- Stadnick, N. A., Stahmer, A., & Brookman-Frazee, L. (2015). Preliminary Effectiveness of Project ImPACT: A Parent-Mediated Intervention for Children with Autism Spectrum Disorder Delivered in a Community Program. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45 (7), 2092–2104.
- Stadnick, N. A., Drahota, A., & Brookman-Frazee, L. (2013). Parent perspectives of an evidence-based intervention for children with autism served in community mental health clinics. *Journal of child and family studies*, 22 (3), 414–422.
- Wing, L. (2004). The spectrum of autistic disorders. *Hospital Medicine*, 65, 542–545.
- Wood, J. J. (2006). Parental intrusiveness and children's separation anxiety in a clinical sample. *Child Psychiatry Hum Dev*, 37 (1), 73–87.
- Zablotsky, B., Black, L. I., Maenner, M. J., Schieve, L. A., & Blumberg, S. J. (2015). *Estimated prevalence of autism and other developmental disabilities following questionnaire changes in the 2014 National Health Interview Survey*. Взято з <https://stacks.cdc.gov/view/cdc/38790>.

References

- Baker-Ericzen, M., Brookman-Frazee, L., & Stahmer, A. (2006). Stress levels and adaptability in parents of toddlers with and without autism spectrum disorders. *Research & Practice for Persons with Severe Disabilities*, 30 (4), 194–204. (in English)

Beavers, R., & Hampson, R. (1990). *Successful families: assessment and intervention*. New York: Norton. (in English)

Brigham, N., Yoder, P. J., Jarzynka, M. A., & Tapp, J. (2010). The sequential relationship between parent attentional cues and sustained attention to objects in young children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 40 (2), 200–208. (in English)

Burlaka, V., Graham-Bermann, S. A., & Delva, J. (2017). Family factors and parenting in Ukraine. *Child Abuse & Neglect*, 72, 154–162. (in English)

Dossetor, D. R., Nicol, A. R., Stretch, D. D., & Rajkhowa, S. J. (1994). A study of expressed emotion in the parental primary carers of adolescents with intellectual impairment. *Journal of Intellectual Disability Research*, 38 (5), 487–499. (in English)

Hastings, R. P., Daley, D., Burns, C., & Beck, A. (2006). Maternal distress and expressed emotion: cross-sectional and longitudinal relationships with behavior problems of children with intellectual disabilities. *Am J Ment Retard*, 111 (1), 48–61. (in English)

Lundquist, L., Burlaka, V., & Shevtsov, A. (Eds.). (2007). *Vstup do abilitatsii ta rehabilitatsii ditei z obmezheniamy zhyttiediiialnosti* [Introduction to habilitation and rehabilitation of children with disabilities]. Kyiv: Herb Publ. (in Ukrainian)

Olifirovich, N. J., Velenta, T. F., & Zinkevich-Kuzemkina, T. A. (2012). *Terapiya semeynykh sistem*. [Family Therapy]. St. Petersburg: Rech Publ. (in Russian)

Rybalka, V. V., Trofimov, Y. L., & Honcharuk, P. A. (2000). *Psykhologichna struktura osobystosti* [Psychological structure of personality]. Kyiv: Lybid Publ. (in Ukrainian)

Siller, M., & Sigman, M. (2002). The behaviors of parents of children with autism predict the subsequent development of their children's communication. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 32 (2), 77–89. (in English)

Smith, L. E., Greenberg, J. S., Seltzer, M., & Hong, J. (2008). Symptoms and behavior problems of adolescents and adults with autism: Effects of mother-child relationship quality, warmth, and praise. *American Journal on Mental Retardation*, 113 (5), 387–402. (in English)

Stadnick, N. A., Drahota, A., & Brookman-Frazee, L. (2013). Parent perspectives of an evidence-based intervention for children with autism served in community mental health clinics. *Journal of child and family studies*, 22 (3), 414–422. (in English)

Stadnick, N. A., Stahmer, A., & Brookman-Frazee, L. (2015). Preliminary Effectiveness of Project ImPACT: A Parent-Mediated Intervention for Children with Autism Spectrum Disorder Delivered in a Community Program. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45 (7), 2092–2104. (in English)

Uorden, M. (2005). *Osnovy semeynoy psikhoterapii* [Basics of family psychotherapy]. St. Petersburg: Praym-Evroznak Publ. (in Russian)

Wing, L. (2004). The spectrum of autistic disorders. *Hospital Medicine*, 65, 542–545. (in English)

Wood, J. J. (2006). Parental intrusiveness and children's separation anxiety in a clinical sample. *Child Psychiatry Hum Dev*, 37 (1), 73–87. (in English)

Zablotsky, B., Black, L. I., Maenner, M. J., Schieve, L. A., & Blumberg, S. J. (2015). *Estimated prevalence of autism and other developmental disabilities following questionnaire changes in the 2014 National Health Interview Survey*. Взято з <https://stacks.cdc.gov/view/cdc/38790>. (in English)

ФОРУМ ІЗ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ

УДК 316:159.942

Губеладзе Ірина Гурамівна

кандидат психологічних наук, докторант,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0001-8023-6408

ResearcherID J-5910-2017

iryntagubeladze@gmail.com

ПОЧУТТЯ ВЛАСНОСТІ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН: КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ПОНЯТТЯ

У статті концептуалізується поняття “почуття власності”, обґрунтовуються умови його актуалізації чи деактуалізації. Почуття власності визначається як суб’єктивне емоційне переживання людини щодо належності їй певних об’єктів власності, що відображає зміст та значення, яке мають для неї реальні або абстрактні, конкретні або узагальнені об’єкти власності, тобто все те, що можна назвати своїм. Платформою, де проявляється почуття власності, є психологічний простір особистості, що охоплює комплекс фізичних, соціальних і суто психологічних явищ, з якими людина себе ототожнює. Переживання почуття власності може як сприяти формуванню відповідальності і розвитку ціннісно-сислової сфери, так і мати негативні наслідки, такі як почуття переживання особистої втрати, міжособистісний конфлікт, небажання приймати поради та опір змінам. Визначено функції, які виконує почуття власності як соціально-психологічний феномен у структурі особистості, а саме сигнальну, координувальну, мотиваційну, оцінювальну і експресивну. Визначено три способи актуалізації формування і реалізації почуття власності: контроль, інтимне пізнання та самоінвестування своїх сил, знань, зусиль щодо об’єкта власності. Реалізація почуття власності залежить від змісту як економічних, так і неекономічних соціальних практик, соціальної цінності власності, соціально-культурних традицій співпраці та конкуренції у взаємодії, особливостей міжособової взаємодії з привласнення. Сформульовано найбільш придатні для операціоналізації і діагностики показники прояву почуття власності, які можуть бути покладені в основу його емпіричного дослідження серед різних категорій населення і суспільства в цілому: прояв почуття власності щодо різних сфер психологічного простору особистості (тіло, територія, гроші, особисті речі, часовий режим, соціальні зв’язки, смаки, цінності, ідеї, віртуальний простір особистості), модальність, інтенсивність, тривалість, глибина, рівень усвідомленості, складність, різні умови виникнення, виконувані функції залежно від ситуації, форми прояву.

Ключові слова: власність; почуття власності як соціально-психологічний феномен; психологічна власність; потреба у власності.

SENSE OF OWNERSHIP AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL PHENOMENON: CONCEPTUALIZATION OF THE IDEA

Iryna H. Hubeladze

Ph. D. in Psychology, Doctorate Student,

Institute for Social and Political Psychology,

National Academy of Educational Sciences of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-8023-6408

ResearcherID J-5910-2017

iryntagubeladze@gmail.com

Abstract. The article deals with a “sense of ownership” concept. Conditions for its actualization or deactivation are substantiated. Sense of ownership is defined as a subjective emotional experience of a person regarding the belonging to him/her of certain targets of ownership. It reflects the meaning and content which real or abstract, concrete or generalized targets of ownership have, that is all can be called as “my” or “our”. Individual psychological space is a platform where a sense of ownership can be manifested. And it includes a complex of physical, social and purely psychological phenomena with which a person identifies himself. The experience of ownership feeling can both contribute to the formation of responsibility and development of value-semantic sphere and have negative consequences, such as a feeling of personal loss, interpersonal conflict, reluctance to accept advice and resistance to change. Sense of ownership as a social-psychological phenomenon in the structure of personality can perform signaling, coordinating, motivational, evaluative and expressive functions. Three ways of actualizing the formation and realization of a sense of ownership are identified: control, intimate knowledge, and self-investing of their forces, knowledge, efforts due to the target of ownership. The realization of a sense of ownership depends on the content of both economic and non-economic social practices, the social value of the property, socio-cultural traditions of cooperation and competition in interaction, features of interpersonal interaction with appropriation. The most suitable for operationalization and diagnostics indicators of the sense of ownership manifestation are formulated. They can be used for empirical research among various categories of population and, generally, society: sense of ownership manifestation in various areas of individual psychological space (body, territory, money, personal things, scheduling, social relations, values, ideas, personal virtual space), modality, intensity, duration, depth, level of awareness, complexity, different conditions of origin, functions performed depending on the situation, forms of manifestation.

Key words: ownership; sense of ownership as a socio-psychological phenomenon; psychological ownership; need for property.

Постановка проблеми та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Власність є системотвірним чинником економічних відносин, у чому однак як психологи, так і економісти. А отже, у полі зору їхніх досліджень перебувають явища, які в той чи інший спосіб пов'язані з власністю, потребою у власності або почуттям власності: психологія підприємця як активного економічного суб'єкта і власника; залежність між почуттям власності і ставленням працівника до праці; психологія реклами і споживацької поведінки, що будується на потребі у володінні речами і їх привласненні, тощо.

Незважаючи на усепроникність власності у людське життя і поведінку, у сучасній соціально-психологічній науці робіт, присвячених проблемі власності, почуття власності, порівняно небагато, оскільки аналіз її соціально-психологічної природи розпочався не так давно.

Науковці визнають, що власність є вихідним і головним поняттям економічної психології, й обґрунтовують доцільність та необхідність вивчення психології власності. Разом з тим на сьогодні бракує не тільки емпіричних досліджень у цьому напрямі, а й концептуальної розробленості феномену почуття власності. Проблема виникнення та реалізації почуття власності в сучасній психологічній науці ще не знайшла свого спеціального формулювання і відображення. Унаслідок складності і практичного значення це питання вимагає комплексного, міждисциплінарного розгляду і передбачає науковий пошук не тільки на теоретичному, а й на емпіричному і прикладному рівнях.

Однак почуття власності не може залишатися виключно в площині інтересу економічної психології. Науковцями доведено, що власність фактично є продовженням особи, а почуття власності стає частиною самосвідомості особи. А це зі свого боку, визначає соціально-психологічний контекст взаємодії суб'єктів, що реалізується в соціальних практиках.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Власність відіграє важливу роль у повсякденному житті людей, впливаючи на сприймання та оцінювання особою самої себе та інших людей, формуючи складну систему соціальних символів, що несуть інформацію про їхніх власників. Наприклад, у власності знаходять відображення не тільки особистісні якості індивіда, а й групи, до якої він

належить, її загальний соціально-економічний стан. Люди не лише виражають свої особистісні і соціальні якості через власність, а й роблять також висновки про ідентичність інших людей на основі їхньої власності.

Р. Пайпс (2008) обстоює тезу, що потяг до привласнення притаманний усім і означає набагато більше, ніж просто бажання володіти фізично відчутними об'єктами, оскільки міцно пов'язаний з особистістю людини й розвиває у неї відчуття власної гідності та віру у власні сили. Почуття власності бере свій початок і базується на інстинктивній, вродженій потребі людини у володінні власністю, а от далі формується і реалізується воно вже залежно від соціально-психологічних чинників і може варіюватися в рівнях, формах і способах прояву на різних етапах онтогенезу людини (Beaglehole, 1931; Джеймс, 1991; Pierce, Kostova, & Dirks, 2002; Пайпс, 2008; Хазратова, & Луценко, 2011). Воно тісно пов'язане з переживанням приватності й інтимності. Саме почуття власності дає змогу відмежуватися від інших, можливість уособлення, усвідомлення належності чогось лише одній людині, що підтверджують дослідження ізраїльських кібуців Б. Бетелхаймом (Bettelheim, 1969). Важливою психологічною ознакою власності є її здатність забезпечити приватність, яка є не тільки поведінковим явищем, а й унікальним психологічним переживанням, без якого неможливе існування особистості (Нартова-Бочавер, 2008; Хазратова, 2009). Близьким до поняття приватного, власного є категорія “інтимного”, оскільки інтимне характеризує, на думку В. Татенка (2013), той аспект людського життя, який є глибоко особистісним. Тобто інтимне означає “Мое і тільки Мое”, або “Наше і тільки Наше”.

Переживання приватності генетично пов'язане з таким прадавнім, базовим утворенням емоційної сфери, як почуття власності. Власницькі потяги мають глибинну, інстинктивну природу; під впливом виховання вони лише видозмінюються, набувають просоціальних форм, але не зникають і не зменшують своєї інтенсивності. Власність щодо свого життєвого часу, права структурувати своє життя на власний розсуд – це також різновид почуття власності, який, по суті, є підґрунтям переживання приватності.

Науковці розглядають почуття власності як соціально-психологічний феномен, що ґрунтується на базовій інстинктивній потребі у власності, задоволення якої тісно пов'язане з формуванням особистості і функціонуванням групової свідомості; як психологічний атрибут особистості, який виділяє її з-поміж інших; як основу для категоризації і диференціації, що можливо тільки в соціальній взаємодії (Бурменко, & Карнышев, 2003; Пайпс, 2008; Хазратова, 2009; Хазратова, & Луценко, 2011; Noguti, & Vokeyar, 2014). Психологічна власність є і основою суспільних відносин, визначаючи особливості всієї системи відносин суспільства, і водночас об'єктом відносин людини, її переживань, цінностей, основою формування її економічної суб'єктивності (В.Москаленко, 2013).

За визначенням Н. Хазратової і М. Луценко (2011), почуття власності є конкретно-суб'єктивною формою існування потреби у власності й базується на переживанні належності людині певних атрибутів власності (речей або об'єктів) – переживанні власності. Останнє ґрунтується на властивості людини поширювати своє Я на все те, що хоча б певною мірою їй належить, на що вона має право, про що може сказати “мое”.

Метою статті є обґрунтування концептуальних засад почуття власності як соціально-психологічного феномену, систематизація та узагальнення наукових поглядів на цей феномен та критеріїв його аналізу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Почуття власності ми розуміємо як суб'єктивне емоційне переживання людини щодо належності їй певних об'єктів власності, що відображає зміст та значення, яке мають для неї реальні або абстрактні, конкретні або узагальнені об'єкти власності, тобто все те, що можна назвати своїм. Як і будь-яке почуття, воно обов'язково має усвідомлюваний складник у вигляді суб'єктивного переживання.

Таке емоційне переживання людини щодо різних об'єктів власності, що виникає у процесі її відносин з навколишнім світом, формується і проявляється в ході розвитку й виховання людини. У ньому відбивається значення об'єктів власності, стосунків з іншими людьми навколо власності, потреби і мотиви психологічного привласнення. Почуття власності

як конструкт самосвідомості особи, що реалізується в соціальних практиках і є водночас чинником та результатом (наслідком) міжособової взаємодії, – це багатовимірне утворення, специфіка якого визначається організацією його складових і гетерогенністю його проявів.

Як певний емоційний стан людини, почуття власності відображає суб'єктивне, оцінне ставлення особи до реальних або бажаних об'єктів власності. Воно відбиває не об'єктивну, а суб'єктивну, зазвичай неусвідомлювану оцінку об'єкта власності. Виникнення і розвиток почуття власності зумовлює формування стійких емоційних відносин, або “емоційних констант”, і ґрунтується на досвіді взаємодії з об'єктом власності. У зв'язку з тим, що цей досвід може бути суперечливим, мати як позитивні, так і негативні епізоди, почуття щодо багатьох об'єктів власності можна охарактеризувати як амбівалентні.

Почуття власності може мати різні рівні конкретності – від безпосередніх почуттів до реального об'єкта власності до почуттів, що належать до соціальних цінностей та ідеалів щодо володіння і привласнення. Ці різні рівні пов'язані з різними за формою узагальненнями об'єкта почуттів. Істотну роль у формуванні й розвитку найбільш узагальнених почуттів відіграють соціальні інститути, соціальна символіка, що підтримує їхню стійкість, деякі традиції і соціальні практики. Як емоційний стан, почуття власності розвивається і, хоча й має свої біологічно детерміновані підстави, є продуктом життя людини в суспільстві, її спілкування і виховання.

Як одне з вищих почуттів, переживання власності притаманне лише людині. З його допомогою виявляється стійке ставлення людини до об'єктів власності, самої себе, інших людей і суспільних подій. Воно вибудовується на основі і в результаті взаємодії людей, їхньої боротьби за досягнення суспільно важливої мети. Почуття власності як соціально-психологічний феномен сформувалося в суспільно-історичному житті людей, у процесі їхнього спілкування, і його функціонування неможливе поза соціальним контекстом, а отже, воно стало важливим засобом оцінювання вчинків і поведінки людей, регулювання взаємин особистості.

Платформою, чи то ареною, де проявляється почуття власності, є психологічний простір особистості. Як суб'єктивно значущий фрагмент буття, він визначає актуальну діяльність і стратегію життя людини. Психологічний простір охоплює комплекс фізичних, соціальних і суто психологічних явищ, з якими людина себе ототожнює (територія, особисті речі, тіло, соціальні прив'язаності, настановлення). Ці явища можуть набувати значущості відповідно до психологічної ситуації і мають для суб'єкта особистісний смисл, який оберігається всіма фізичними і психологічними засобами.

Ключове місце у феноменології психологічного простору, за С. Нартовою-Бочавер, посідає цілісність його меж, тобто фізичних і психологічних маркерів, що відокремлюють зону особистого контролю і приватності однієї людини від такої ж зони іншої людини. На основі теоретичного аналізу і консультативної практики С. Нартова-Бочавер (2008, с. 138) виокремила шість вимірів психологічного простору особистості, які відображають фізичний, соціальний і духовний аспекти людського буття: власне тіло; територія; особисті речі (артефакти); часовий режим; соціальні зв'язки; смаки (цінності). На нашу думку, в час інтенсивного розвитку інформаційних технологій доречним було б додати до цього переліку віртуальний простір особистості та психологічну власність в організації. Психологічний простір особистості, а відповідно, і почуття власності розвивається в онтогенезі завдяки появі нових вимірів, перенесення своїх меж у рамках тих вимірів, що вже існують, і наповнення їх різним змістом відповідно до досвіду і завдань дорослішання.

Важливо зазначити, що людина відчуває психологічний простір як свій, присвоєний або створений нею самою, а отже, як те, що має індивідуальну цінність. Вона має змогу контролювати і захищати все, що лежить усередині психологічного простору особистості. Однак психологічний простір особистості, як і почуття власності, не рефлектується без виникнення складних чи навіть загрозливих ситуацій; вони прозорі, а отже, важко піддаються позитивному опису (Нартова-Бочавер, 2008).

Почуття власності переживається особою як цілісне або порушене, що виражається у почутті впевненості або занепокоєності. Воно усвідомлюється й актуалізується в загрозливих

або яскраво виражених ситуаціях і, навпаки, стає непомітним, неусвідомлюваним у ситуації спокою. У стабільні періоди почуття власності прагне до рівноваги, використовуючи вже напрацьовані форми самовираження. Під час критичних подій, у скрутних життєвих ситуаціях почуття власності може дестабілізуватися, а особа регресує до свого минулого, наприклад до імпульсивного оволодіння предметами власності.

Психологічне володіння передбачає необхідність інвестування як матеріальних ресурсів, так і своїх сил, часу, переживань. Проявляючи таке піклування про об'єкти своєї власності, як-от про будинок, власний бізнес, домашню тварину чи соціальні стосунки, і певним чином сприяючи їхньому розвитку, особа приймає на себе відповідальність за їхній стан і подальше існування. Так, через формування відповідальності і визначення особистістю пріоритетів своєї діяльності, завдяки кращій самоорганізації й раціональному розподілу своїх сил і часу відбувається становлення ціннісно-орієнтаційної системи особистості. В її основі лежить уже не тільки задоволення власних потреб і бажань, а й альтруїстична орієнтація на допомогу іншим, турботу про них. Водночас почуття відповідальності підвищує переживання власної значущості й потрібності іншим людям. А це, зі свого боку, підвищує самооцінку особи, її віру в себе і власні сили та спонукає до подальшого розвитку, нових досягнень. Сам процес проживання життя стає при цьому більш усвідомленим і цілеспрямованим, формується відповідальна громадянська поведінка, що є позитивним наслідком переживання почуття власності.

Разом з тим глибоке переживання почуття власності може мати й негативні наслідки, особливо якщо інші не визнають право на власність або порушують її межі. У такій ситуації особа може переживати почуття особистої втрати, міжособистісний конфлікт, небажання приймати поради, опір змінам тощо.

До мотивів психологічного привласнення дослідники відносять ефективність, самоідентифікацію і потребу мати місце (Pierce, Kostova, & Dirks, 2002). Мотивація ефективності має на меті актуалізувати почуття ефективності і компетентності особи. Це стає можливим завдяки функції контролю, яку здійснює особа щодо об'єктів своєї психологічної власності. Тобто прагнення контролювати своє оточення приводить до підвищення ефективності особи, забезпечує її здатність досягати бажаного результату. Переживання власності допомагає особі вибудувувати самоідентичність через об'єкти, які вона сприймає як свої, а також образ інших через їхні об'єкти власності. І, нарешті, третій мотив пов'язаний із потребою людини мати дім, свою територію чи простір.

Б. Беттелхайм, М. Спіро і Л. Фербі дійшли висновку, що почуття власності особи нерозривно пов'язане з її особистими почуттями. Коли люди разом користуються спільними речами і не мають особистих предметів власності, у них формується почуття сукупної єдності, неподільності, але при цьому втрачається той емоційний зв'язок, що зумовлює виникнення інтимності почуттів, переживання їхньої особливості й своєрідності, неповторності, спрямованості лише на щось одне (Bettelheim, 1969; Furby, 1980; Spiro, 1958).

Природа власності полягає у володінні, управлінні та необхідності контролювати щось. Отже, почуття власності виникає на основі: контролю (те, над чим ми здійснюємо контроль, стає частиною нашої самосвідомості), інтимного знання (чим більше ми знаємо про щось, тим більш імовірно ми відчуваємо, що це належить нам), самоінвестування (вкладаючи енергію і час у щось, ми сильніше відчуваємо власність) (Pierce et al., 2002; Jussila, Tarkiainen, Sarstedt & Hair, 2015). Належність людині чогось (наприклад, певної речі) переживається нею як суб'єктивно значущий зв'язок з цією річчю, можливість контролювати її та здійснювати на неї вплив. Ця річ несе на собі відбиток нашого Я, і її втрата або пошкодження рівнозначні завданню шкоди нашому Я. Особа, сприймаючи предмети своєї власності як продовження свого Я, прагне до постійного їх поліпшення і накопичення.

Як зазначає Н. Хазратова (2009), почуття власності є доволі складним утворенням, яке поєднує такі компоненти: переживання власне належності собі тієї чи іншої речі, її зв'язку з емпіричним Я людини, що дає відчуття її емоційної та сенсової значущості, незамінності; переживання легітимності володіння об'єктом – власне, своїх прав на нього, визнаних іншими;

переживання тривоги, страху, що пов'язано з потенційною можливістю втрати цього об'єкта. На нашу думку, важливим також є переживання з приводу бажання володіти якоюсь річчю.

Почуття власності як соціально-психологічний феномен у структурі особистості виконує низку важливих функцій. Зокрема, почуття власності, виконуючи сигнальну функцію, сповіщає особі про значущість, цінність її об'єктів власності і спонукає її спрямовувати на них свою діяльність. Завдяки координувальній функції те, що важливо для особи, актуалізує її почуття власності і, як результат, сприймається ясніше і зрозуміліше. Суть мотиваційної функції полягає в тому, що почуття власності може спонукати особу до дії або, навпаки, перешкоджати цьому. Завдяки оцінювальній функції позитивне або негативне почуття власності відображає, як людина ставиться до об'єктів власності чи інших суб'єктів власності. Переживання почуття власності, виконуючи свою експресивну функцію, забезпечує невербальну комунікацію і глибше усвідомлення реальності, ніж це може дозволити логічне мислення.

За своєю структурою почуття власності складається з двох або більше фундаментальних емоцій і логічного алгоритму, який пов'язує їх у єдине ціле. Наприклад, почуття заздрості складається з емоцій гніву, образи і презирства, а об'єднавчим алгоритмом є порівняння з людиною, яка досягла успіху в значущих для заздрісника цінностях, матеріальних або духовних, бажання бути на її місці.

Почуття власності можна охарактеризувати з позиції його валентності або тону – тобто воно може бути приємним, неприємним або амбівалентним. Насправді почуття власності може проживатися і проявлятися по-різному, залежно від того, в якому емоційному стані людина перебуває в цей момент. Так, почуття власності може в різний час супроводжуватися емоціями радості, інтересу, заздрості, образи, сорому та гніву. Безумовно, кожен з нас по-своєму проживає почуття власності, оскільки в кожній людині є свій власний набір індивідуальних рис та особистісних якостей, свій унікальний досвід, які впливають на формування і прояв цього почуття.

Почуття власності може також відрізнитися за інтенсивністю або силою прояву. Що сильніше почуття, то виразніші його фізіологічні прояви й інтенсивніший вплив на поведінку людини. Залежно від впливу на активність особи почуття власності може проявлятися як стеничне, що спонукає особу до активної діяльності, мобілізує її сили, або астеничне, що розслабляє чи паралізує сили. Окрім вищезгаданих характеристик, почуття відрізняються за змістом, відображаючи різні аспекти, особливості значення об'єктів, які їх викликають.

Почуття власності може мати різну модальність, інтенсивність, тривалість, глибину, рівень усвідомленості, складність, предметний зміст, різні умови виникнення, виконувати функції залежно від ситуації, різний вплив на організм, форми та умови свого розвитку. Отже, воно може варіюватися феноменологічно, насичуватися різними середовищними (соціально-психологічними) чинниками і відігравати різну роль у становленні ідентичності особи – як стимулювальну, так і гальмівну. Багатомірність природи почуття власності виявляється в його багатокомпонентній структурі, різноманітності типів прояву почуття власності та його актуальних форм. Рівень сформованості почуття власності впливає на рівень соціальної активності особистості і вибір нею відповідних стратегій життєтворення.

Важливими умовами реалізації почуття власності, що представлені в соціальних практиках, є зміст соціальних (як економічних, так і неекономічних) практик, соціальна цінність власності, соціально-культурні традиції співпраці та конкуренції у взаємодії, міжособова взаємодія з привласнення тощо.

Є три способи актуалізації формування і реалізації почуття власності. По-перше, це здійснення контролю над об'єктом власності. Що більше людина може контролювати об'єкт чи потенційний об'єкт власності й здійснювати вплив на нього, то глибше буде її психологічне переживання цього об'єкта як частини її самості (Furby, 1980). Другий спосіб – це інтимне пізнання об'єкта власності. Тобто коли в людини з'являються певні особисті, персональні, унікальні знання про цей об'єкт власності, що базуються на реальному досвіді її взаємодії з об'єктом, стрімко розвивається її почуття власності щодо цього об'єкта (Beaglehole, 1931; Джеймс, 1991). І третій спосіб психологічного привласнення пов'язаний із самоінвестуванням

людиною своїх сил, знань, зусиль в об'єкт власності. Тобто глибше почуття власності людина відчуває до об'єктів, які вона сама створила або за якими доглядає, що породжує в людини відчуття того, що цей об'єкт є частиною її самої (Peck, & Shu, 2018, p. 9).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Почуття власності як конструкт самосвідомості особи, що реалізується в соціальних практиках і є чинником і водночас наслідком міжособової взаємодії, – це багатовимірне утворення, специфіка якого визначається організацією його складників і гетерогенністю його проявів. Багатомірність природи почуття власності виявляється в його багатокомпонентній структурі, різних типах його прояву та актуальних формах. Почуття власності може мати різну модальність, інтенсивність, тривалість, глибину, рівень усвідомленості, складність, предметний зміст, різні умови виникнення, виконувати функції залежно від ситуації, різний вплив на особу, форми й умови свого розвитку. Рівень сформованості почуття власності впливає на рівень соціальної активності особистості і вибір нею відповідних стратегій життєтворення.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у визначенні низки соціально-психологічних чинників, які зумовлюють актуалізацію або деактуалізацію, нівелювання або послаблення почуття власності залежно від життєвих обставин, що може відповідати стадії життєвого етапу, або ж воно може залишатися стабільним.

Подяка. Дослідження виконано в межах науково-дослідної роботи “Психологія реалізації особистістю почуття власності в соціальних практиках”. Висловлюємо подяку учасникам Звітної наукової конференції до 25-річчя створення Інституту “Соціальна і політична психологія сьогодні: здобутки, проблеми, нові рубежі”, які зробили внесок в удосконалення змісту цієї статті.

Список використаних джерел

- Бурменко, Т. Д., & Карнышев, А. Д. (2003). *Собственность: психолого-экономический анализ*. Иркутск: Изд-во БГУЭП.
- Джеймс, У. (1991). *Психология*. Москва: Педагогика.
- Москаленко, В. В. (2013). *Соціалізація особистості. Монографія*. Київ: Фенікс.
- Нартова-Бочавер, С. К. (2008). *Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии*. Санкт-Петербург: Питер.
- Пайпс, Р. (2008). *Собственность и свобода*. Москва: Московская школа политических исследований.
- Татенко, В. О. (2013). *Психология интимного життя. Монографія*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.
- Хазратова, Н. (2009). Психологічна природа почуття власності. *Соціальна психологія*, 5, 103–110.
- Хазратова, Н. В., & Луценко, М. Ю. (2011). Потреба у власності як соціально-психологічний феномен. *Психология личности*, 3, 113–121.
- Beaglehole, E. (1931). *Property: A Study in Social Psychology*. London: Psychology Press.
- Bettelheim, B. (1969). *The Children of the Dream*. New York: McMillan.
- Furby, L. (1980). The origins and early development of possessive behavior. *Political Psychology*, 2, 30–42.
- Jussila, I., Tarkiainen, A., Sarstedt, M., & Hair, J. F. (2015). Individual Psychological Ownership: Concepts, Evidence, and Implications for Research in Marketing. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 23 (2), 121–139.
- Noguti, V., & Bokeyar, A. L. (2014). Who am I? The relationship between self-concept uncertainty and materialism. *International Journal of Psychology*, 49 (5), 323–333.
- Peck, J., & Shu, S. B. (Eds.). (2018). *Psychological Ownership and Consumer Behavior*. Springer International Publishing.
- Pierce, J. L., Kostova, T., & Dirks, K. T. (2002). The state of psychological ownership: Integrating and extending a century of research. *Review of General Psychology*, 7 (1), 84–107.
- Spiro, M. E. (1958). *Children of the Kibbutz*. Cambridge: University Press.

References

- Beaglehole, E. (1931). *Property: A Study in Social Psychology*. London: Psychology Press. (in English)
- Bettelheim, B. (1969). *The Children of the Dream*. New York: McMillan. (in English)
- Burmenko, T. D., & Karnyshev, A. D. (2003). *Sobstvennost: psikhologo-ekonomicheskii analiz* [Ownership: Psycho-Economic Analysis]. Irkutsk: Izd-vo BGUEP. (in Russian)
- Furby, L. (1980). The origins and early development of possessive behavior. *Political Psychology*, 2, 30–42. (in English)
- James, W. (1991). *Psikhologiya* [Psychology]. Moscow: Pedagogika. (in Russian)
- ., & Hair, J. F. (2015). Individual Psychological Ownership: Concepts, Evidence, and Implications for Research in Marketing. *Journal of Marketing Theory and Practice*, 23 (2), 121–139. (in English)
- Khazratova, N. (2009). Psykholohichna pryroda pochuttia vlasnosti [Psychological Nature of Sense of Ownership]. *Sotsialna Psykholohiya* [Social Psychology], 5, 103–110. (in Ukrainian)
- Khazratova, N., & Lutsenko, M. (2011). Potreba u vlasnosti yak sotsialno-psykholohichniy fenomen [Need for a Property as a Social and Psychological Phenomenon]. *Psykhologhiia osobystosti* [Psychology of Personality], 3, 113–121. (in Ukrainian)
- Moskalenko, V. V. (2013). *Sotsializatsiia osobystosti* [Socialization of Personality]. Kyiv: Feniks. (in Ukrainian)
- Nartova-Bochaver, S. K. (2008). *Chelovek suverennyi: psikhologicheskoye issledovaniye subyekta v yego bytii* [Man is Sovereign: the Psychological Study of the Subject in His Being]. St. Petersburg: Piter. (in Russian)
- Noguti, V., & Bokeyar, A. L. (2014). Who am I? The relationship between self-concept uncertainty and materialism. *International Journal of Psychology*, 49 (5), 323–333. (in English)
- Peck, J., & Shu, S. B. (Eds.). (2018). *Psychological Ownership and Consumer Behavior*. Springer International Publishing. (in English)
- Pierce, J. L., Kostova, T., & Dirks, K. T. (2002). The state of psychological ownership: Integrating and extending a century of research. *Review of General Psychology*, 7 (1), 84–107. (in English)
- Pipes, R. (2008). *Sobstvennost i svoboda* [Ownership and Freedom]. Moscow: Moscow School of Political Studies. (in Russian)
- Spiro, M. E. (1958). *Children of the Kibbutz*. Cambridge: University Press. (in English)
- Tatenko, V. O. (2013). *Psykhologhiia intymnoho zhyttia* [Psychology of Intimate Life]. Kirovohrad: Imex-LTD. (in Ukrainian)

УДК 159.98:004.896

Чаплінська Юлія Сергіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології масових комунікацій та медіаосвіти
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-8105-8954
artemis9977@gmail.com

**СТАВЛЕННЯ ДО РОБОТІВ І РОБОТИЗОВАНИХ ПРОТЕЗІВ:
ПРОБЛЕМИ СЬОГОДЕННЯ ТА КОНСТРУЮВАННЯ МАЙБУТНЬОГО**

Сучасний світ неспинно змінюється, і незаперечним трендом західної психологічної науки є розвиток такого напрямку, як роботизована психологія, що фокусується на вивченні сумісності людей і роботизованих істот. Протягом останніх десятиліть учені досліджували різні аспекти цієї взаємодії: як на рівні сприймання в цілому, так і на емоційно-тактильному рівні зокрема. В Україні роботизована психологія лише починає своє становлення, й основною метою нашого дослідження було зібрати інформацію про ставлення української молоді до роботів і людей з роботизованими протезами або підсилювачами органів чуття. Ця тема особливо актуальна, оскільки за роки воєнного конфлікту на сході в Україні істотно збільшилася кількість людей з травмами кінцівок та різних органів чуття, які потребують протезів або підсилювачів. У травні-червні 2018 р. лабораторією психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України у всіх регіонах України було проведено масові опитування українських школярів, у яких взяли участь 1439 учнів 8 та 10 класів загальноосвітніх шкіл. На основі результатів дослідження виявлено три основні ролі для роботів, у яких українська молодь готова була сприймати їх добре: у ролі хатнього помічника, у ролі друга і в ролі додаткового мозку (покращення інтелекту та пам'яті). Встановлено, що менше половини вибірки досліджуваних готові поставитися добре до людини, кінцівки якої замінено комп'ютерними протезами. Найбільш толерантно готові ставитися до людей з роботизованими протезами на півночі України, найнижчий рівень терпимості – у респондентів східних регіонів. Отримані результати свідчать про необхідність проведення активних інформаційних кампаній та широкого впровадження просвітницьких програм задля виховання у молоді толерантного ставлення до людей з роботизованими протезами.

Ключові слова: роботи; роботизовані протези; ставлення до роботів; сприймання; психологія; роботизована психологія.

**ATTITUDES TOWARDS ROBOTS AND ROBOTIC PROSTHETICS:
THE PROBLEMS OF THE PRESENT AND THE DESIGN OF THE FUTURE**

Iuliia S. Chaplinska

Ph. D. in Psychology, Senior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Mass Communications and Media Education,
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-8105-8954
artemis9977@gmail.com

Abstract. The modern world is constantly changing, and the latest trends of Western psychologists are the development of such direction as robotic psychology which focuses on the study of humans and robotic creatures' compatibility. Over the past decade, researchers have investigated various

aspects of this interaction: from the general level of perception to the specific emotional and tactical levels. In Ukraine, robotic psychology only starts its formation and the main goal of our study was to gather information about the attitudes of Ukrainian youth to robots and people with robotic prosthetics or sensory amplifiers. This article is especially relevant because during the years of the military conflict in the East of Ukraine, the number of people with the trauma of the limbs and various sensory organs that needed robotic prosthetics or amplifiers is increased. In May-June 2018 a mass survey of Ukrainian schoolchildren was conducted by the Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education, Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine in all regions of Ukraine. There were 1439 students of the 8th and 10th forms of general education schools who took part in the research. According to the results of the study we have identified three main roles for robots in which Ukrainian youth is ready to treat them well: as a home helper, as a friend, and as an extra brain (improving intelligence and memory). But we found that less than half of the sample was prepared to treat well the person whose limbs were replaced by computer prosthetics. The most tolerant to treat people with robotic prosthetics are respondents in the North of Ukraine; the lowest level of tolerance showed respondents from the Eastern regions. These results show the need in the wide introduction of various information companies and educational programs to increase the tolerance of youth to people with robotic prosthetics.

Key words: robots; robotic prosthetics; relation to robots; perception; psychology; robotic psychology.

Постановка проблеми. Сучасний світ невпинно рухається вперед, розвивається, і технічний прогрес охоплює всі сфери людського життя. Сьогодні вже важко уявити собі світ без смартфонів, додатків, “розумної” техніки і домашніх роботів. Роботи зі штучним інтелектом активно вторгаються в життя сучасної людини, а тонка межа між помічником і другом поступово починає стиратися у свідомості людей. Більшість користувачів настільки звикли до технічних новинок і взаємодії з ними, що не завжди розуміють, наскільки роботизація принципово змінила їхнє світосприйняття. Тому вважаємо актуальним і необхідним завданням дослідити рольове сприйняття роботів українською молоддю: чи досі молодь сприймає роботів як машини і додатки, чи вже олюднює їх та виводить на рівень “друга”? Усі ці питання лежать у дослідницькому полі роботизованої психології, яка фокусується на вивченні сумісності людей і роботизованих істот на сенсорно-руховому, емоційному, когнітивному і соціальному рівнях (Libin, A. & Libin, E., 2004).

Протягом останніх п’яти років в Україні збільшилася кількість людей, що повернулися із зони Операції Об’єднаних сил – ООС (колишня зона антитерористичної операції – АТО) з травмами кінцівок та різних органів чуття і потребують протезів чи підсилювачів, тому тема сприйняття українцями роботів і роботизованих протезів не тільки як підсилювачів певних органів чуття, а і як життєвої необхідності задля нормального існування в суспільстві, набуває неабиякої актуальності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що питання сприйняття людиною роботів і роботизованих протезів активно порушується психологами вже понад десять років. Японські вчені, які досліджували короткострокові і довгострокові впливи роботів-комунікаторів на психічні стани користувачів, констатували здебільшого негативне ставлення до роботів і посилення тривожності у людей (Nomura, Kanda, Suzuki, & Kato, 2004). Зауважимо, що найбільша кількість досліджень роботів і, відповідно, найбільше порушених науковцями проблем лежать у площині психології емоцій. Це анімалізація роботів та необхідність проєктування (демонстрації) емоційних сигналів у них задля створення комфортного спілкування в діаді “людина-робот” (Breazeal, 2002); зчитування, аналіз та визначення візуальних емоційних сигналів від людей та адаптування поведінки робота до них (Cohen, Garg, & Huang, 2000; Michel, & Kaliouby, 2003; Craig, Vaidyanathan, James, & Melhuish, 2010); розпізнавання роботом емоцій людини в її мовленні (Park, Kim, & Oh, 2009). Р. Н. Orefice (2018) започаткував розгляд питання емоцій у спілкуванні “людина-робот” під новим, фактично революційним, кутом зору – через фізичну взаємодію, а саме дотик. І порушив питання про важливість саме фізичного контакту. Досліджувалася поведінка користувачів у ситуаціях

емоційної взаємодії з роботом-гуманоїдом “Мека”, що мав певні чутливі ділянки тіла. Результати цього дослідження дають змогу ідентифікувати типову тактичну емоційну поведінку, на основі якої можна моделювати поведінку робота в контексті соціальних взаємодій з людиною (Orefice, 2018).

Дослідження тактильної взаємодії “людина-робот” видаються нам особливо актуальними в контексті проблеми роботизованих протезів, оскільки досі більшість із них мають механічний дизайн, тоді як численні дослідження реакції людей на роботів свідчать про те, що бажано було б наблизити робота за зовнішніми характеристиками до людської істоти (Lytkebohle et al., 2010). На основі огляду літератури, присвяченої проектуванню протезів, можемо констатувати, що на сьогоднішній день копітка робота була в основному зосереджена на технічному вдосконаленні самих пристроїв (Cheetham, Suter, & Jdncke, 2011; Hahl, Taya, & Saito, 2000; Klute, Kallfelz, & Czerniecki, 2001), хоч значна увага приділялася і питанням естетичного втілення. Проблема “естетики протезів” тісно пов’язана з такими психологічними нюансами, як незадоволеність власним тілом, самооцінка та психологічне благополуччя. Проте деякі дослідники, як це не дивно, зауважили, що у молодих людей, які втратили кінцівки, часом можна спостерігати позитивне і “навіть краще” сприйняття ортопедичних пристроїв з “нелюдськими” характеристиками (дизайном) (Sansoni, & Wodehouse, 2015). Це, на нашу думку, вплив на молодь світової моди на марвелівських супергероїв та сучасних трендів наукової фантастики, якими нині насичена масова культура.

Зазначимо, що в сучасній науці наразі немає чіткої позиції щодо ставлення людей до роботів. Багато досліджень доводять, про що вже йшлося вище, що досліджувані більш позитивно ставляться до “олюднених” роботів, які схожі на них самих, – як ззовні, так і в емоційних реакціях. Але деякі вчені застерігають, що антропоморфізація може викликати нереалістичні очікування, які негативно впливають на взаємодію людини з роботом (Dautenhahn, 2004). Більше того, було висловлено припущення, що хоча привабливість робота зростає з наближенням його вигляду до вигляду людської істоти, існує точка, в якій ця схожість різко нівелюється. Цей ефект став відомий як “uncanny valley”, або ефект “зловіщої долини” (Mori, 1970). З огляду на реакції, що спостерігалися у досліджуваних на “живі” протези рук, М. Морі висунув гіпотезу про те, що люди чутливі до недосконалості в об’єктах, які нагадують людей. Ця гіпотеза щодо “зловіщої долини” була ретельно досліджена спільнотою робототехніків. Так, К. Макдорман і Х. Ішігуро 2006 р. провели цікавий експеримент. Вони запропонували 45 учасникам оцінити 11 зображень поступової трансформації гуманоїдного робота “Qrio” на людину за дев’ятибальною шкалою – від дуже механічної до дуже людської і від дуже дивної до дуже знайомої. Згодом їм було запропоновано оцінити своє сприйняття цих зображень за шкалою “страшності” – від злегка страшного зображення до дуже страшного. Результати показують, що образи із середніми оцінками щодо механічного виміру людини також отримують найвищі оцінки “страшності”, що вказує на нелінійний зв’язок між зовнішнім виглядом і почуттям неспокою (MacDorman, & Ishiguro, 2006). Відтак учені припустили, що негативні афективні реакції досліджуваних на олюднених роботів можуть зумовлюватися, крім зовнішнього вигляду, широким спектром факторів. Тож було висунуто гіпотезу про те, що мозок постійно генерує прогнози щодо людського сприйняття оточення на основі попереднього досвіду. Тому коли люди спостерігають певного “агента”, якого класифікують як людину, то очікують, що цей “агент” буде поводитися відповідно, тобто як людина. Якщо ці прогнози не справджуються, то виникає відчуття неспокою. Цю гіпотезу було підтверджено емпіричними даними 2012 р. (Saygin et al., 2012).

Цікаве, на нашу думку, дослідження провели Ж. Парк, Дж. Кім і Я. О, які розробили алгоритм розпізнавання емоцій мовлення для сервісних роботів. Роботи змогли правильно класифікувати 97% емоційних зразків мовлення, якщо вони були представлені двома емоціями, 80% – з трьома і 65% – з п’ятьма емоціями (продуктивність класифікації, на думку авторів, було порівняно з продуктивністю людей-учасників). Важко сказати, наскільки здатність розпізнавати людські емоції фактично сприяє більш продуктивній взаємодії у діаді “людина-робот”, оскільки будь-яка оцінка взаємодії обов’язково також враховуватиме реакцію самого робота на виявлені

емоції, а вони не завжди відповідають людським очікуванням, що може викликати негативні реакції у самих людей. Крім того, оскільки люди мають надзвичайні адаптивні здібності, цілком можливо, що вони можуть навчитися спілкуватися так само добре з роботами, які не мають здатності до проектування чи розпізнавання емоцій, як і з тими, що мають (Park, Kim, & Oh, 2009). На нинішньому ж етапі розвитку робототехніки з огляду на результати останніх досліджень, спрямованих на створення “інтуїтивної” (такої, що підлаштовується під потреби людини) комунікації “людина-робот”, можна сміливо прогнозувати, що чим більше взаємодія наближається до людсько-людського спілкування, тим вища ймовірність того, що соціальні роботи будуть сприйматися людьми як колеги, а не як машини.

Як бачимо, західним ученим вдалося на цей час досить різнобічно дослідити взаємодію в діаді “людина-робот”, розглянути різні аспекти сприйняття людиною роботів, тоді як українські вчені лише приступають до дослідження цієї проблематики.

Метою статті є аналіз результатів емпіричного дослідження, присвяченого сприйманню роботів і роботизованих протезів українською молоддю.

Виклад основного матеріалу дослідження. Лабораторією психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України у травні-червні 2018 р. у всіх регіонах України було проведено масові опитування українських школярів, у яких взяли участь 1439 учнів 8 і 10 класів загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв.

Характеристика вибірки. За роками навчання: 784 учні 8 класу (55,2%) та 645 учнів 10 класу (44,8%). За областю проживання: Вінницька – 174 особи (21,1%), Волинська – 133 (9,2%), Дніпропетровська – 34 (2,4%), Донецька – 28 (1,9%), Житомирська – 20 (1,4%), Запорізька – 6 (0,4%), Кіровоградська – 66 (4,6%), Луганська – 37 (2,6%), Львівська – 70 (4,9%), Миколаївська – 92 (6,4%), Полтавська – 210 (14,6%), Рівненська – 29 (2,0%), Сумська – 115 (8,0%), Тернопільська – 64 (4,4%), Харківська – 118 (8,2%), Чернівецька – 113 (7,9%), Чернігівська – 117 осіб (8,1%).

Основною метою цього етапу опитування було збирання інформації, яку умовно можна поділити на два блоки. Перший – це загальна інформація щодо особливостей рольового сприймання українською молоддю роботів: як машин, як олюднених істот або як помічників. Учні мали продовжити речення “*Я поставився б до робота добре, якби він став моїм:...*”, обравши той чи той варіант відповіді: сусідом, однокласником, колегою по спільній справі, другом, членом родини, домашнім улюбленцем, помічником по хатній роботі, помічником / додатком, підсилювачем моїх м’язів чи органів чуття, додатковим мозком (покращення пам’яті, інтелекту), або вказавши, що жодна з відповідей не підходить. Другий блок – це інформація щодо сприйняття українськими школярами людей з роботизованими протезами чи додатками. Учні мали закінчити речення “*Я поставлюся до іншої людини добре, якщо вона не може без робота:...*”. При цьому їм було запропоновано кілька варіантів відповіді: кінцівки замінено комп’ютерними протезами, пересувається тільки на роботизованій колясці, вся її пам’ять тільки на смартфоні (роботі), без комп’ютера вона не чує (не бачить), може мислити тільки за допомогою імплантованого робота, може розмовляти тільки штучним голосом за допомогою робота, її батьки – роботи, в ній нічого не залишилося від людини, вона повністю робот, жодна з відповідей не підходить.

Отже, загальні результати по вибірці щодо рольового сприймання молоддю роботів такі.

Я поставився б до робота добре, якби він став моїм:

- 1) помічником в хатній роботі – 45,9%;
- 2) другом – 43,1%;
- 3) додатковим мозком (покращував пам’ять, інтелект) – 37,0%;
- 4) домашнім улюбленцем – 27,0%;
- 5) колегою по спільній справі – 21,1%;
- 6) однокласником – 19,6%;
- 7) сусідом – 19,4%;
- 8) членом родини – 18,2%;
- 9) жодна з відповідей не підходить – 1,35%;

10) додатковим підсилювачем моїх м'язів, органів чуття – 2,9%.

За результатами аналізу відповідей на питання першого блоку було визначено три найпопулярніші ролі, в яких молодь позитивно сприймає роботів: хатні помічники, друзі та підсилювачі / покращувачі їхнього власного мозку (пам'яті чи інтелекту). Роботи в ролі хатніх помічників у розвинених країнах уже давно стали буденною реальністю, і цим уже нікого не здивуєш – це звична для роботів роль. Зрозуміло, що ця роль посіла у респондентів першу позицію. Сприйняття робота як друга загалом відповідає суспільним тенденціям останнього часу. Роботизовані іграшки, соціальні роботи, програми на дитячих смартфонах зі штучним інтелектом (такі як Siri, наприклад) посідають чільне місце в житті української молоді. Вони стають уособленими об'єктами, з якими можна поділитися власними турботами, від яких можна отримати інформацію або допомогу у відповідь на якийсь запит. А от позитивне ставлення до роботів як до додаткового мозку видається нам дуже цікавим, оскільки свідчить про зацікавленість дітей у використанні роботів саме в цій ролі. Це може бути наслідком конкуренції в середовищі молоді та виявити бажання підлітків бути розумнішими чи кращими порівняно з іншими або ж, навпаки, небажання докладати зусиль для освоєння нових знань, а ще, можливо, наслідком сподівань, що роботизований підсилювач “запам'ятає за них”. Ще одним аспектом, пов'язаним з цим питанням, є можливість імплантації “додаткового мозку” в тіло людини. І, відштовхуючись від зацікавленості українських школярів саме в цій відповіді, можемо припустити, що і на “удосконалення” власного тіла учні не мають внутрішніх заборон. Але це питання потрібно досліджувати більш детально. Також цікавим є і той факт, що роль робота як “додаткового підсилювача м'язів або органів чуття” має серед школярів найменшу популярність з-поміж усіх запропонованих варіантів. Щоб перевірити це, ми ввели зазначену опцію у другий блок питань. Але оскільки отримані результати принципово різняться, можемо говорити про те, що варіант відповіді для першого блоку був сформульований недостатньо коректно і зрозуміло для респондентів.

Результати аналізу відповідей на питання другого блоку свідчать, на наш погляд, про низьку толерантність у ставленні української молоді до людей з роботизованими протезами чи підсилювачами м'язів. Так, загальні результати по вибірці щодо сприймання молоддю людей з роботизованими протезами чи додатками такі.

Я поставлюся до іншої людини добре, якщо вона не може без робота, оскільки:

- 1) її кінцівки замінено комп'ютерними протезами – 48,1%;
- 2) вона пересувається тільки на роботизованій колясці – 41,4%;
- 3) без комп'ютера вона не чує (не бачить) – 40,4%;
- 4) може розмовляти тільки штучним голосом за допомогою робота – 36,0%;
- 5) може мислити тільки за допомогою імплантованого робота – 29,2%;
- 6) вся її пам'ять тільки на смартфоні (роботі) – 23,6%;
- 7) її батьки – роботи – 18,6%;
- 8) у ній нічого не залишилося від людини, вона повністю робот – 15,1%;
- 9) жодна з відповідей не підходить – 30,6%.

Отже, менш як половина (48,1%) респондентів готові поставитися добре до людини, кінцівки якої замінені комп'ютерними протезами; майже стільки ж – до людини, що пересувається тільки на роботизованій колясці і до людини, що не бачить або не чує без комп'ютера (відповідно 41,4 і 40,4%), ще менше (36%) – до людини, яка говорить штучним комп'ютерним голосом. З огляду на результати другого блоку питань і результати попередніх досліджень західних учених можемо говорити про те, що зовнішні фактори, а саме наявність роботизованих кінцівок та несхожість їх на людські частини тіла, можуть викликати в інших людей неприйняття і певні страхи. Саме з цим ми пов'язуємо наведений вище розподіл відповідей на питання про “ставлення до людини, що має роботизовані протези чи підсилювачі”.

Для аналізу регіональних особливостей ставлення до роботів і роботизованих протезів було використано умовний поділ України на такі макрорегіони:

Північний (Сумська, Житомирська, Київська, Чернігівська області);

Західний (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області);

Центральний (Вінницька, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська);

Східний (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області);

Південний (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області).

З гістограми видно, що найлояльнішим щодо робіт є Північний регіон, а в інших регіонах до робіт ставляться приблизно однаково (рис. 1).

Найкращим було б ставлення до робота, якби він виконував роль хатнього помічника. У Північному регіоні це стверджували 46% респондентів, у Центральному – 43, у Південному – 41, у Східному – 39%. Готові сприймати робіт із симпатією як “друзів” 50% респондентів Північного регіону, 47 – Східного, 42 – Західного, 41 – Південного і 39% – Центрального. Робота в ролі “додаткового мозку (покращення пам’яті, інтелекту)” найбільш позитивно сприймає молодь Північного регіону – 46%, на другому місці Південний регіон – 40%, Центр і Захід сприймають однаково позитивно – по 35% відповідно, а Східний регіон – 33%.

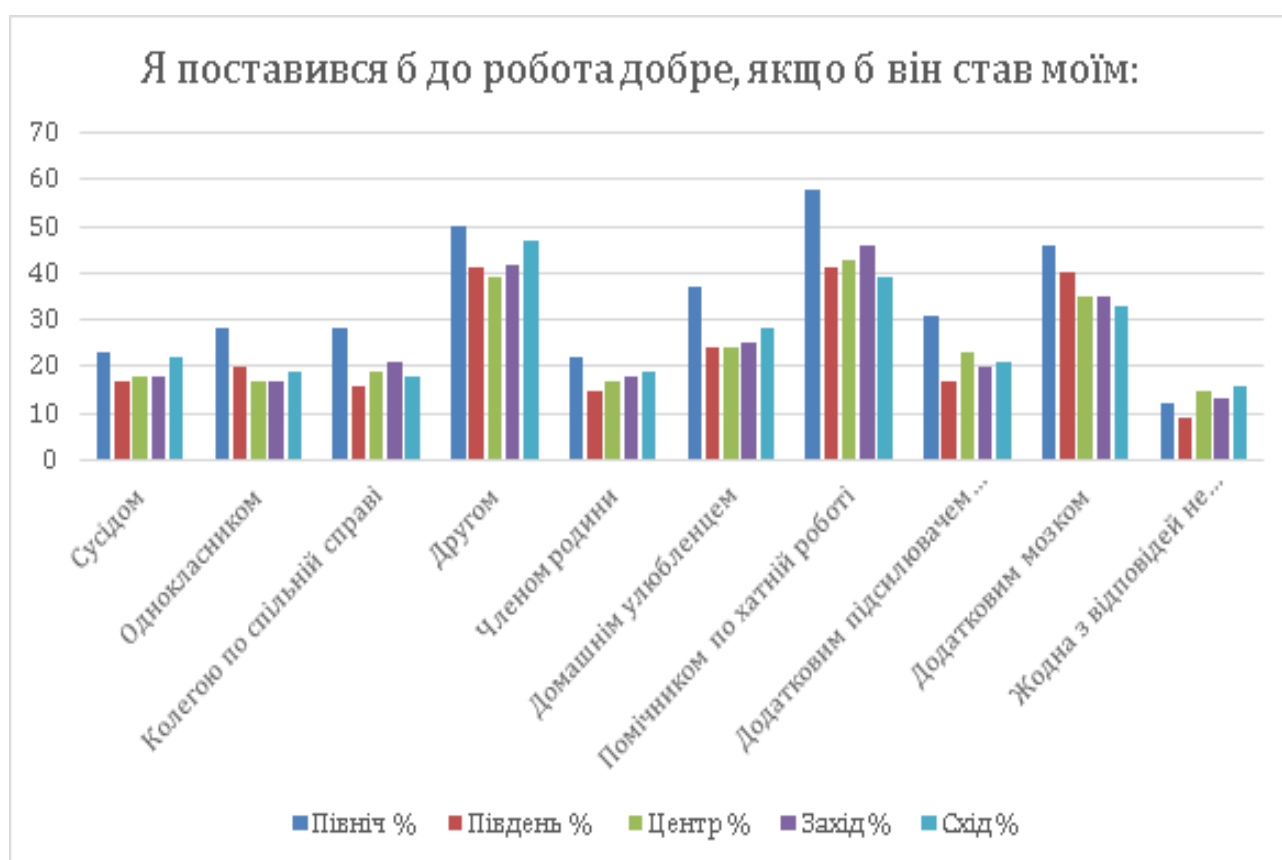

Рис. 1. Регіональні особливості ставлення молоді до робіт (перший блок питань)

Так само, як і в попередньому блоці, найкраще ставляться до людей з роботизованими протезами та підсилювачами органів чуття в Північному регіоні, найменша ж кількість толерантних респондентів у Східному регіоні (рис. 2). Найкраще поставляється до людини, що має кінцівки, замінені роботизованими протезами, у Північному регіоні (58% респондентів), дещо менше таких у Південному регіоні (50%), Центральному (47%), Західному та Східному регіонах (по 45%). До людини, що пересувається на роботизованій колясці, поставляється добре в Північному (55% респондентів), Південному (44%), Центральному (41%), Західному (37%) регіонах, дещо менша частка таких респондентів у Східному регіоні (34%). Із симпатією поставляється до людини, що не може чути або бачити без комп’ютера, у Північному (51%),

Південному (43%), Центральному (41%) регіонах, а у Західному та Східному – тільки по 35 % досліджуваних.

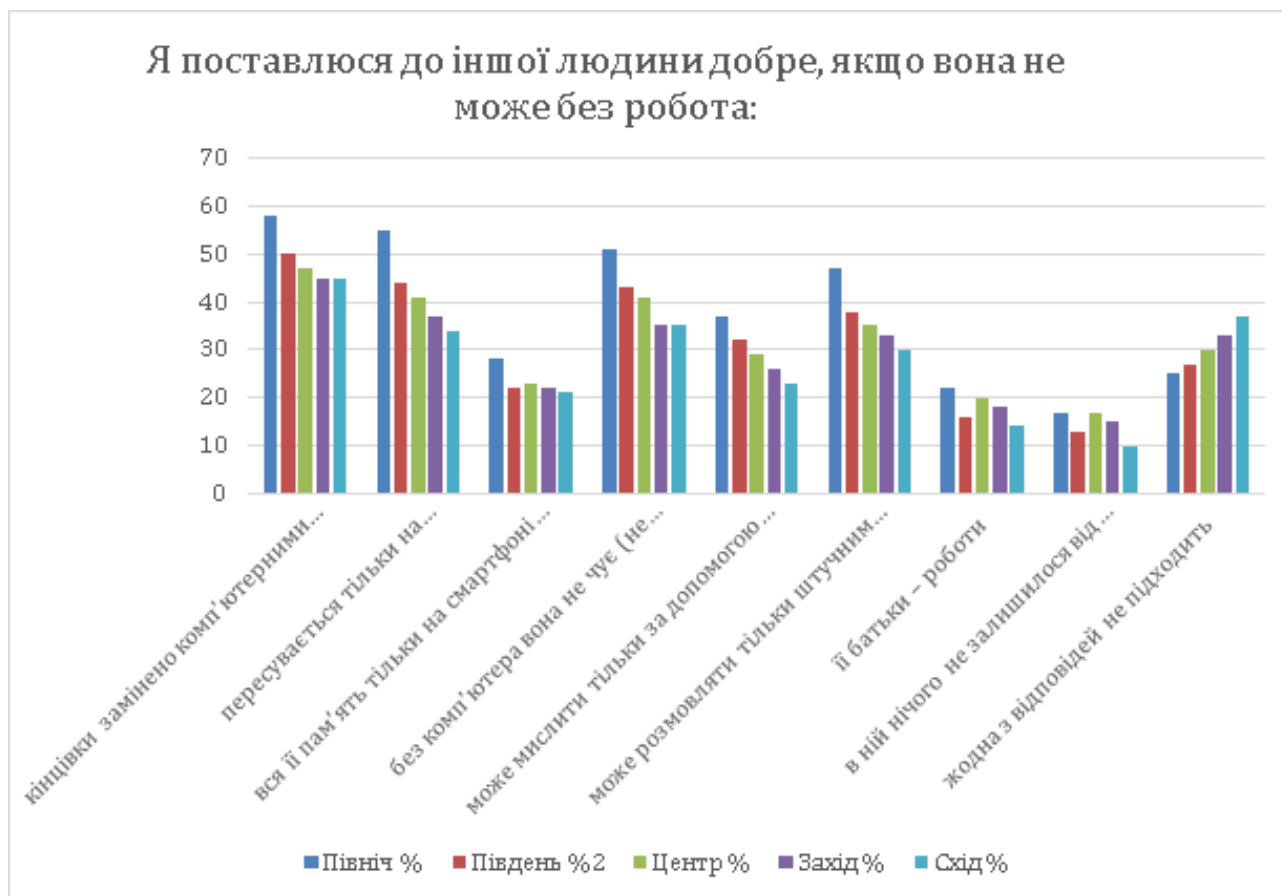

Рис 2. Регіональні особливості ставлення молоді до людей з роботизованими протезами чи підсилювачами м'язів (другий блок питань)

З огляду на отримані результати можемо констатувати, що в українській молоді ще недостатньо розвинуте толерантне ставлення до людей, які мають певні фізіологічні вади та потребують роботизованих протезів чи підсилювачів. Відтак можемо говорити про необхідність проведення на державному рівні активних інформаційних кампаній та впровадження просвітницьких програм, спрямованих на прищеплення молоді більш толерантного ставлення до людей з особливими потребами, адже таких людей від початку воєнного конфлікту на сході України стає все більше.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Наше дослідження мало дві основні цілі: перша – дослідити рольове сприймання роботів українською молоддю, друга – з'ясувати, чи готова вона добре ставитися до людей, що мають роботизовані протези або підсилювачі певних органів чуття. Ми виявили три найпопулярніші ролі, у яких молодь позитивно сприймає роботів, а саме: роль “хатнього помічника”, роль “друга” і роль “підсилювача/покращувача власного мозку (пам'яті чи інтелекту людини)”. Утім, наразі менш як половина респондентів готові поставитися добре до людини, кінцівки якої замінені комп'ютерними протезами (48,1%); до людини, що пересувається тільки на роботизованій колясці (41,4%); до людини, що не бачить або не чує без комп'ютера (40,4%), до людини, яка говорить штучним комп'ютерним голосом (36,0%).

Подальші перспективи дослідження вбачаємо, по-перше, у дослідженні готовності українців до хірургічного втручання в їхнє тіло з метою його покращення та роботизації, а по-друге, у розвитку в Україні такого інноваційного напрямку, як роботерапія. Остання передбачає взаємодію з роботом, спрямовану на створення в людини за допомогою технологічних

інструментів позитивного досвіду, що має стати платформою для формування її нових життєвих навичок.

Список використаних джерел

- Breazeal, C. (2002). *Designing Sociable Robots*. Cambridge: MIT Press.
- Cheetham, M., Suter, P., & Днске, L. (2011). The human likeness dimension of the “uncanny valley hypothesis”: behavioral and functional MRI findings. *Frontiers in human neuroscience*, 5, 157–171.
- Cohen, I., Garg, A., & Huang, T. S. (2000). Emotion Recognition from Facial Expressions using Multilevel HMM. *Neural information processing systems*, Issue 2.
- Craig, R., Vaidyanathan, R., James, C., & Melhuish, C. (2010). Assessment of human response to robot facial expressions through visual evoked potentials. In *Proceedings of the 10th IEEE-RAS International Conference on Humanoid Robots (Humanoids)*, pp. 647–652.
- Dautenhahn, K. (2004). Robots we like to live with?! – a developmental perspective on a personalized, life-long robot companion. In *Proceedings of the 13th IEEE International Workshop on Robot and Human Interactive Communication*, pp. 17–22.
- Hahl, J., Taya, M., & Saito, M. (2000). Optimization of mass-produced transtibial prosthesis made of pultruded fiber reinforced plastic. *Materials Science and Engineering*, A, 285(1–2), pp. 91–98.
- Klute, G. K., Kallfelz, C. F., & Czerniecki, J. M. (2001). Mechanical properties of prosthetic limbs: adapting to the patient. *Journal of rehabilitation research and development*, 38(3), pp. 299–300.
- Libin, E., & Libin, A. (2002). Robototherapy: Definition, assessment, and case study. В *Proceedings of the Eighth International Conference on Virtual Systems and Multimedia*, pp. 906–915.
- Libin, A., & Libin, E. (2004). *Robotic Psychology*. В *Spielberger, Ch. (Ed.). Encyclopedia of Applied Psychology*. Oxford: Elsevier, с. 295–298.
- Льткеbohле, I., Hegel, F., Schulz, S., Hackel, M., Wrede, B., Wachsmuth, S., & Sagerer, G. (2010). The Bielefeld anthropomorphic robot head “Flobi”. В *Proceedings of the IEEE International Conference on Robotics and Automation (ICRA)*, pp. 3384–3391.
- MacDorman, K. F., & Ishiguro, H. (2006). The uncanny advantage of using androids in cognitive and social science research. *Interaction Studies*, 7(3), pp. 297–337.
- Michel, P., & El Kaliouby, R. (2003). Real time facial expression recognition in video using support vector machines. In *Proceedings of the 5th international conference on Multimodal interfaces*, pp. 258–264.
- Mori, M. (1970). The Uncanny Valley. *Energy*, 7(4), pp. 33–35.
- Nomura, T., Kanda, T., Suzuki, T., & Kato, K. (2004). Psychology in human-robot communication: An attempt through investigation of negative attitudes and anxiety toward robots. In *Robot and Human Interactive Communication. 13th IEEE International Workshop on Robot and Human Interactive Communication*, с. 35–40. Взято з <http://bit.ly/2kShlPP>.
- Orefice, P.-H. (2018). *Tactile Modality during Socio-Emotional Interactions: from Humans to Robots*. University of Paris-Saclay. Retrieved from <http://bit.ly/2mmj6oX>.
- Park, J. S., Kim, J. H., & Oh, Y. H. (2009). Feature vector classification based speech emotion recognition for service robots. *IEEE Transactions on Consumer Electronics*, 55(3), pp. 1590–1596.
- Sansoni, S., Buis, A., & Wodehouse, A. (2014). Psychological distress and well-being in prosthetic users: the role of realism in below-knee prostheses. In *9th International Conference on Design and Emotion*, pp. 552–56.
- Saygin, A. P., Chaminade, T., Ishiguro, H., Driver, J., & Frith, C. (2012). The thing that should not be: predictive coding and the uncanny valley in perceiving human and humanoid robot actions. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 7 (4), pp. 413–422.

References

- Breazeal, C. (2002). *Designing Sociable Robots*. Cambridge: MIT Press. (in English)
- Cheetham, M., Suter, P., & Днске, L. (2011). The human likeness dimension of the “uncanny valley hypothesis”: behavioral and functional MRI findings. *Frontiers in human neuroscience*, 5, pp. 157–171. (in English)

- Cohen, I., Garg, A., & Huang, T. S. (2000). Emotion Recognition from Facial Expressions using Multilevel HMM. *Neural information processing systems*, Vol. 2. (in English)
- Craig, R., Vaidyanathan, R., James, C., Melhuish, C. (2010). Assessment of human response to robot facial expressions through visual evoked potentials. In *Proceedings of the 10th IEEE-RAS International Conference on Humanoid Robots (Humanoids)*, pp. 647–652. (in English)
- Dautenhahn, K. (2004). Robots we like to live with?! – a developmental perspective on a personalized, life-long robot companion. In *Proceedings of the 13th IEEE International Workshop on Robot and Human Interactive Communication*, pp. 17–22. (in English)
- Hahl, J., Taya, M., & Saito, M. (2000). Optimization of mass-produced transtibial prosthesis made of pultruded fiber reinforced plastic. *Materials Science and Engineering, A*, 285(1–2), pp. 91–98. (in English)
- Klute, G. K., Kallfelz, C. F., & Czerniecki, J. M. (2001). Mechanical properties of prosthetic limbs: adapting to the patient. *Journal of rehabilitation research and development*, 38(3), pp. 299–300. (in English)
- Libin, E., & Libin, A. (2002). Robotherapy: Definition, assessment, and case study. In *Proceedings of the Eighth International Conference on Virtual Systems and Multimedia*, pp. 906–915. (in English)
- Libin, A., & Libin, E. (2004). *Robotic Psychology*. In Spielberg, Ch. (Ed.). *Encyclopedia of Applied Psychology*. Oxford: Elsevier, pp. 295–298. (in English)
- Льткеbohле, I., Hegel, F., Schulz, S., Hackel, M., Wrede, B., Wachsmuth, S., & Sagerer, G. (2010). The Bielefeld anthropomorphic robot head “Flobi”. In *Proceedings of the IEEE International Conference on Robotics and Automation (ICRA)*, pp. 3384–3391. (in English)
- MacDorman, K. F., & Ishiguro, H. (2006). The uncanny advantage of using androids in cognitive and social science research. *Interaction Studies*, 7(3), 297–337. (in English)
- Michel, P., & El Kaliouby, R. (2003). Real time facial expression recognition in video using support vector machines. In *Proceedings of the 5th international conference on Multimodal interfaces*, pp. 258–264. (in English)
- Mori, M. (1970). The Uncanny Valley. *Energy*, 7(4), 33–35. (in English)
- Nomura, T., Kanda, T., Suzuki, T., & Kato, K. (2004). Psychology in human-robot communication: An attempt through investigation of negative attitudes and anxiety toward robots. In *Robot and Human Interactive Communication. 13th IEEE International Workshop on Robot and Human Interactive Communication*, pp. 35–40. Retrieved from <http://bit.ly/2kShlPP>. (in English)
- Orefice, P.-H. (2018). *Tactile Modality during Socio-Emotional Interactions: from Humans to Robots*. University of Paris-Saclay. Retrieved from <http://bit.ly/2mmj6oX>. (in English)
- Park, J. S., Kim, J. H., & Oh, Y. H. (2009). Feature vector classification based speech emotion recognition for service robots. *IEEE Transactions on Consumer Electronics*, 55(3), pp. 1590–1596. (in English)
- Sansoni, S., Buis, A., & Wodehouse, A. (2014). Psychological distress and well-being in prosthetic users: the role of realism in below-knee prostheses. In *9th International Conference on Design and Emotion*, pp. 552–56. (in English)
- Saygin, A.P., Chaminade, T., Ishiguro, H., Driver, J., & Frith, C. (2012). The thing that should not be: predictive coding and the uncanny valley in perceiving human and humanoid robot actions. *Social Cognitive and Affective Neuroscience*, 7 (4), pp. 413–422. (in English)

УДК 159.99

Павлік Юлія Григорівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник
лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-2685-8916
julia.pavlik@gmail.com

ЕКОЛОГІЧНИЙ РИЗИК ЯК СКЛАДНА СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ: ДИНАМІКА КОНСТРУЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ

Порушується питання конструювання екологічного ризику як соціальної проблеми. Розкривається поняття ризику як феномена з істотною компонентою майбутнього, стану передчуття, усвідомлення катастрофи. Проблематизується зміна ставлення людини під впливом техногенної цивілізації до природного середовища як до “ресурсної бази”, що останнім часом становить предмет багатьох соціально-економічних, політико-економічних, філософських, еколого-біологічних досліджень. Під соціально-психологічним кутом зору аналізуються аспекти усвідомлення та сприймання, характерні для людей, що не залучені до професійного дискурсу політико-економічної спільноти, яка найбільше наразі приділяє уваги на світовому рівні питанням щодо загроз та впливів зміни клімату на існування та розвиток країн, на життєдіяльність їхнього населення. Розкриваються особливості індивідуального та соціального/глобального рівнів усвідомлення екологічних ризиків, відповідних стратегій роботи з ними: як роботи із “симптомами”, наслідками або як роботи з глобальними і складними причинами, що потребує стратегії запобіжних системних заходів. При розгляді соціального рівня наголошується, що більшість людей наразі не мають системного усвідомлення екологічних ризиків, а відтак і сформованого, цілісного образу із взаємопов’язаними та співзалежними ланками в ньому, дискретністю поведінкових реакцій/дій, спрямованих на подолання тих чи тих наслідків. Висвітлюється питання локальності і глобальності екологічних ризиків, підкреслюється актуальність розгляду проблеми та формування цілісного образу саме на глобальному рівні, що зачіпає та змінює екологічну систему загалом, не обираючи “винуватців”. Наголошується на неспроможності практики подолання локальних проблем забезпечити кліматичну справедливість, запобігти переструктуризації суспільства та посиленню соціальної нерівності на основі можливості доступу до сталого розвитку і чистого довкілля.

Ключові слова: екологічні ризики; зміна клімату; суспільство ризику; екологічна психологія; психологія глобальних змін.

ECOLOGICAL RISK AS A COMPLEX SOCIAL SITUATION: THE DYNAMICS OF THE PROBLEM’S CONSTRUCTING

Yuliia H. Pavlik

Ph. D. in Psychology, Research Associate,
Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations,
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2685-8916
julia.pavlik@gmail.com

Abstract. It is risen an agenda of ecological risk’s constructing as a social problem. It is highlighted the concept of risk as a phenomenon with an essential component of the future, a state of

premonition, awareness of a catastrophe. It is revealed a problem of changing human's attitude in technogenic civilization epoch to the natural environment as a "resource base". This theme is the subject of many socio-economic, political and economic, philosophical, environmental and biological studies nowadays. It is made an attempt to consider this problem from the socio-psychological point of view. There are considered the aspects of awareness and perception of a person outside professional politico-economic discourse. This discussion on global level is currently focused on threats of climate change and on impact on countries' existence and development, on lives of their population. There are revealed the peculiarities of individual and social/global levels of awareness of environmental risks, the corresponding strategies to work with them: as the work with "symptoms", consequences, or as the work with global and complex reasons which require a strategy of preventive systematic steps. While considering the social level it is emphasized that there is the lack of systematic awareness of environmental risks in most of people, what means the absence of a holistic image with the interconnected and mutually interacting links in it, the discreteness of behavioral reactions / actions to overcome the certain consequences. It is highlighted an issue of local and global nature of environmental risks. Also it is marked an importance of considering a problem of forming a holistic image at the global level, which shows how an environmental system work in general. This system doesn't select any human "accusers" – everybody feels an influence of ecological risks. A practice of overcoming local problems is shown as not helpful to ensure the climate justice, to avoid the social restructuring and increasing of social inequity, to create a base to sustainable development and clean environment.

Key words: environmental risks; climate change; society of risk; ecological psychology; psychology of global changes.

Постановка проблеми. Сучасне людство існує в унікальний час зміни багатьох звичних параметрів способу життя та панівних практик. Поняття фізичного простору змінила поява надшвидкісних транспортних технологій, інформаційний простір зазнав безповоротних змін завдяки інтернету, простір комунікації невпинно трансформується внаслідок стрімкого зростання масштабів і різноманітності ринку приладів та пристроїв. А загалом техногенна цивілізація суттєво змінює ставлення до природного середовища, що останнім часом стає предметом міждисциплінарних досліджень. Для соціальної психології за таких умов "відкривається" територія для дослідження ставлення до екологічних ризиків.

Сьогоднішній вплив людини на природне середовище, на біорізноманітність не можна охарактеризувати як позитивний. Мається на увазі забруднення природного навколишнього середовища (повітря, водойм, ґрунтів тощо), незбалансоване й безвідповідальне ставлення до природи та можливостей її відновлення, надмірна промислова та сільськогосподарська діяльність із численними порушеннями норм національного законодавства у сфері природоохоронних стандартів та регулювання викидів, а також недостатня відповідність такої діяльності міжнародній/європейській договірній системі у сфері екології.

Питання екологічних ризиків, що є переважно наслідком зміни клімату, найчастіше розглядаються та широко обговорюються кризь політико-економічну призму (Конференція ООН з питань зміни клімату / The Conference of the Parties, COP; Всесвітній Економічний Форум / The World Economic Forum, WEF). Саме в цьому ракурсі розглядаються соціально-економічні наслідки екологічних ризиків, вплив на населення країн, на економічне становище або збитки держав (наприклад, наслідки стихійних лих, екологічних катастроф, збільшення кількості екологічних біженців тощо). Така спрямованість аналізу змін і ризиків, безумовно, цілком обґрунтована та необхідна, але такий розгляд охоплює нечисленну політико-економічну спільноту. Проте люди, що не належать до неї, по-своєму сприймають, усвідомлюють зазначені проблеми, ставляться до них та реагують на екологічні ризики або складні екологічні ситуації, переживають їхній реальний чи потенційно можливий вплив на власну життєдіяльність, психічне та фізичне здоров'я. Через це видається доцільним звернутися до аналізу саме тих аспектів, що характерні для людей, не залучених до професійного політико-економічного дискурсу щодо впливу зміни клімату та екологічних ризиків як безпосередніх проявів цього процесу.

Екологічні ризики зазвичай залишаються непомітними/малопомітними або запізно помітними для переважної більшості громадян, що є наслідком "слабкості" екологічного

стимулу. Складні екологічні ситуації найчастіше стають предметом локальної уваги: наприклад, коли мешканці окремої території або населеного пункту безпосередньо відчують на собі наслідки забруднення та недбалого ставлення до елементів системи природного середовища. Найменше, з чим стикається при цьому людина, – це погіршення стану здоров'я, втрата необхідних для життя і діяльності ресурсів та необхідність адаптуватися до цього. Найбільше – втрата життя, втрата власної території існування.

Слід зазначити, що не можна розглядати екологічні питання ізольовано, на локальній території, у межах нашої або іншої окремої країни, адже все це – ланки загальної системи, “з'єднані між собою посудини” (наприклад, усе, що буде скинуто в річку біля її витоків, обов'язково позначиться на складі води нижче за течією, безпосередньо в гирлі і т. д. – аж до Світового океану, випаровуватиметься в атмосферу, потрапить у ґрунт і ґрунтові води).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Ф. Зімбардо і М. Ляйппе, досліджуючи детермінацію процесу сприймання екологічних проблем, звертають увагу на важливість рівня усвідомлюваності стимулу – реальних проявів екологічних проблем: “...ми схильні думати про будь-який стимул і реагуємо на нього тоді, коли цей стимул легко усвідомлювати. Більше того, ми приписуємо каузальну значущість тим стимулам, які помітні і привертають нашу увагу. На жаль, шкоду, заподіяну навколишньому середовищу, часто дуже важко побачити. Ми неохоче визнаємо, що наша персональна поведінка є однією з причин руйнування навколишнього середовища, якщо завдана йому шкода не є очевидною” (Зімбардо, & Ляйппе, 2001, с. 361).

На нашу думку, більшою мірою це стосується саме сприймання екологічних проблем окремими людьми, а не організаціями чи підприємствами. Останні мають у своєму штаті спеціалістів, що професійно розуміються на технологічному процесі діяльності об'єкта, складі відходів виробництва, процесах очистки та фільтрації, визначених безпечних нормах викидів та відповідному законодавстві, яке це регулює, а також наслідках, до яких призводить / може призводити перевищення таких норм. Для екологічно свідомої діяльності виробничих об'єктів важливо, який рівень екологічної відповідальності вони мають і чи не ставлять на перше місце виключно прибутковість бізнесу/підприємства.

Екологічні ризики визначають як поєднання ймовірності (або частоти) виникнення стихійних лих і масштабу наслідків їхнього впливу, як функцію схильності об'єкта до впливу і сприйняття наслідків цього впливу громадою або системою (Массей, 2012, с. 5). Наразі розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та підвищення рівня поінформованості людей поступово змінюють процес усвідомлення екологічних ризиків. Останні вже визнають як соціальні проблеми, що стаються не тільки як локальні ситуації, а є глобальними проявами системних змін.

Означені загрози все більш настійливо спонукають включати екологічні ризики до порядку денного багатьох спільнот, окремих міст та держав. Не залишається осторонь і Україна.

Мета статті – аналіз конструювання екологічного ризику як соціальної проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Промислова революція, що відбулася майже сто років назад, слугувала розвитку людства, утвердженню технологізованих цивілізацій. Але одночасно із цим антропогенний вплив через надшвидкий і надобсяжний розвиток промислового виробництва і технологій, що використовують викопне паливо, став причиною однієї із найгостріших проблем сьогодення – зміни клімату. Такий ефект від людської діяльності підтверджують численні дослідження кліматологів світу. Як всесвітній екологічний рух, так і локальні природоохоронні ініціативи мають засновані на наукових фактах та моделювальних дослідженнях претензії до промислових галузей, особливо до тих, виробничі процеси яких пов'язані з видобуванням або використанням викопного палива. Також до цього переліку слід додати ще й сільськогосподарську діяльність людини і тваринництво, які з огляду на сучасні масштаби й експлуатацію неймовірної кількості ресурсів, таких як вода і земельні ділянки, справляють значний негативний вплив на глобальну екологічну ситуацію, зумовлюють виникнення складних екологічних проблем.

Канадська журналістка Н. Кляйн (2016), аналізуючи світове капіталістичне виробництво та його вплив на екологію, із жалем говорить про його “готовність поступитися” тільки за умови вимушеності (ефекти від фінансової кризи, занепаду виробництва). Дослідниця зауважує, що “навіть після розпаду Радянського Союзу не відбулося суттєвого і тривалого зниження показників кількості шкідливих викидів. Не відбулося цього й після краху на Волл-стріт у 2008-му. Лише після фінансової кризи 1929-го рівень викидів парникових газів у США протягом певного часу падав на 10% щороку. Однак то була найглобальніша економічна криза сучасності” (с. 91).

Промислова революція та подальша епоха промислового зростання також “підживили” принцип антропоцентризму. На жаль, з того часу мало що змінилося – і досі панує ставлення до природного середовища як до ресурсу, як до світу, який людина собі підкорює, у якому їй належить “трон” володаря.

Філософія Піма Гайденко (2003), досліджуючи наукову раціональність, звертає увагу на зростання протягом останніх декількох десятиріч уваги до проблеми її кризи. На думку дослідниці, це також знаходить відображення у всіх кризах людства, у тому числі і в екологічній як у характерній ознаці сьогодення і породженні технотронної цивілізації. Така кризова ситуація природного середовища на сьогодні стала можливою, вважає авторка, не тільки внаслідок індустріалізації цивілізації (машини, фабрики, заводи, теплові та атомні електростанції), а й унаслідок особливого типу ментальності, що визначає ставлення до природи як до “сировини”: “Природа, як би її не тлумачили, виступала в Новий час – і аж до наших днів – як об’єкт (система об’єктів), що використовується людством у своїх цілях; не тільки до неживої, а й до живої природи людина ставилась і ставиться не просто як власник і навіть не просто як пан, але як перетворювач і насильник” (Гайденко, 2003, с. 17).

Отже, можемо стверджувати, що одним із шляхів конструювання екологічних ризиків як соціальної проблеми є увиразнення їхніх зв’язків із проблемами наукової раціональності Нового часу та пов’язаного з цим характеру ставлення до природного середовища.

На необхідності переосмислення взаємин людини і природи наголошує також автор концепції “суспільства ризику” Ульріх Бек (2000; 2012). На його думку, природа і суспільство мають не протиставлятися, а стати взаємопов’язаними елементами системи, де природа не може бути досягнута без суспільства, а суспільство – без природи, оскільки вони є взаємопов’язаними складниками системи. Підбиваючи підсумки своїх наукових роздумів, він пише, що “суспільство з усіма його системами – економічною, політичною, сімейною, культурною – у сучасному світі вже не можна сприймати як щось “автономне”, незалежне від природи. Екологічні проблеми – це не проблеми навколишнього середовища, а у своїй генезі і наслідках цілком суспільні проблеми, проблеми людини, її історії, умов її життя, її ставлення до світу і реальної дійсності, її економічних, культурних і політичних поглядів... Під кінець ХХ століття стає ясно, що природа – це суспільство, а суспільство – і “природа” теж. Хто сприймає сьогодні природу поза суспільством, той користується категоріями іншого століття, які на нашу дійсність уже не поширюються” (Бек, 2000, с. 71).

Слід зазначити, що відповідно до бачення У. Бека на сьогодні можливість не ризикувати в екологічному плані – це прерогатива людей з вищими статками (екологічні / органічні продукти, проживання у відносно чистих районах / поза містом тощо). Таке “уникнення” насправді парціальних або локальних та ігнорування системних проблем вносить додаткові розрізнявальні характеристики в структуру суспільства і, відповідно, стає одним з чинників його соціальної переструктуризації. Зазначене дає підстави стверджувати, що екологічний ризик набуває диференціовального значення, стає інструментом конструювання соціальної нерівності або новою формою дискримінації.

Експерти Всесвітнього економічного форуму в Давосі в січні 2019 року традиційно представили щорічний звіт “Global Risks Report” з переліком глобальних ризиків, з якими доведеться зіткнутися людству найближчим часом (Global Risks Report, 2019). У документі названо 30 глобальних ризиків, які віднесено до п’яти традиційних категорій: економічні, екологічні, геополітичні, соціальні і технологічні. Результати оцінки ризиків за ймовірністю їх

настання і з погляду їхнього впливу відображено в короткому переліку, що містить 10 найбільш загрозливих небезпек. Як і торік, першість у ньому зберігають ризики екологічної категорії (5 позицій): екстремальні погодні події, неспроможність пом'якшення змін клімату та адаптації до них; стихійні лиха, техногенні екологічні катастрофи, втрата біорізноманіття та колапс екосистем.

Як свідчать ці дані, екологічні ризики змінили рейтинг: можна зауважити зростання протягом останніх десяти років рівня прояву та значущості саме екологічних ризиків. Якщо раніше, у 2009 році, коли світ ще оговтувався від фінансової кризи 2008 року, економічні виклики сприймалися як найбільш ризикові – чотири позиції з п'яти, то сьогодні, протягом останніх трьох років, мапа ризиків суттєво змінилась: на перший план вийшли екологічні виклики (екстремальні погодні явища, природні катастрофи тощо), що займають три позиції в першій п'ятірці.

Карта взаємозв'язків глобальних ризиків (Global Risks Report, 2019, р. 7) також відображає вагомість і значущість екологічних ризиків як одних з найбільш вірогідних та впливових і таких, що мають найсильніші зв'язки із соціальними ризиками (водні кризи, продовольчі кризи, міграційні кризи, поширення інфекційних захворювань тощо). Серед тринадцяти тенденцій, або довгострокових моделей, які наразі розвиваються і можуть спричинити посилення глобальних ризиків та/або зміну співвідношення між ними, визначено також екологічні: зміни клімату, деградацію (погіршення стану) навколишнього середовища (р. 6).

Отже, ще однією особливістю конструювання екологічних ризиків як соціальної проблеми є наголошення на їхній масштабності/глобальності та взаємопов'язаності. Тобто ризики не вичерпуються подією як такою, наслідки якої вже настали і шкода від якої вже заподіяна, а конструюються як феномен з істотною компонентою майбутнього, як передчуття чи усвідомлення катастрофи, що досить “гармонійно” мало б вплітатись у загальний тривожний настрій сучасних суспільств.

Але що ж обумовлює особливості сприймання та усвідомлення людиною екологічних ризиків і чому саме в такий спосіб конструюється порядок денний навколо цих ризиків? На нашу думку, усвідомлення екологічних ризиків є двояким процесом, або процесом, що може відбуватися на двох різних рівнях – індивідуальному і соціальному. З одного боку, ризик може бути латентним, допоки людина особисто не зіткнеться з його проявами. На цьому рівні визначальною є умова наявності локального ситуативного образу (індивідуальна проблема), реальної небезпеки впливу на “мою” екологію. На цьому рівні пріоритет належить використанню стратегії подолання наслідку. А з другого боку, усвідомлення ризику може характеризуватися системністю і глобальністю, а отже потребувати цілісного багатоланкового образу, бо впливи на екологію зачіпають усіх (соціальна проблема). На цьому рівні перевагу віддають моделюванню і конструюванню, використовується стратегія запобігання настанню події.

Проблема рівневої будови усвідомлення та стратегій дій на цій основі полягає в тому, що локальний рівень є роботою із “симптомами”, із наслідками – і це має тимчасовий ефект, але не усуває проблему як таку, причини, що є глобальними й складними і потребують запобіжних системних заходів. Крім того, на наш погляд, нездатність більшості людей до системного усвідомлення екологічних ризиків є наслідком несформованості в них цілісного образу, дискретності їхніх поведінкових реакцій/дій на подолання окремих локальних наслідків.

Підтвердження потенційної загрози далеко не завжди стає усвідомленням ризику – навіть, навпаки, через острах перед небезпекою може виникнути її заперечення: саме ймовірність небезпеки може зумовити небажання її усвідомлювати, що здатне зростати разом із збільшенням імовірності ризику. Причина цього – певне знання, на основі якого ризики інтерпретуються і можуть бути невідповідно оцінені (зменшені або перебільшені) або просто витіснені із свідомості.

Отже, усвідомлення ризику не може статися в будь-якій своїй формі за браку інформації / важливого системотвірного блоку інформації, знання. Як наслідок, на думку У. Бека, процес усвідомлення ризиків завжди оборотний: “За тривожним часом і заклопотаними поколіннями приходять інші, для яких страх, викликаний розмовами про небезпеку, – основний стримувальний фактор їхніх думок і переживань. Небезпеки заганяють в обгороджену знанням

клітку (завжди лабільного) “неіснування”, і нащадки можуть потішатися над тим, що так хвилювало їхніх “предків” (Бек, 2000, с. 65).

У. Бек (2012) зауважує, що суттєві складнощі системного рівня усвідомлення зумовлені такими характеристиками ризиків глобального рівня:

–делокалізація – причини та наслідки ризиків не обмежуються якимсь одним місцем або простором, вони спостерігаються принципово всюди;

–невимірність збитків – наслідки катастроф світового масштабу принципово неможливо підрахувати, можна лише змодельовати ймовірні сценарії з більшими чи меншими наслідками;

–неможливість компенсації втрат – безповоротні процеси (зміни клімату, досягнення в генетиці людини, вторгнення в людську природу тощо) вже не дозволяють людині говорити про компенсації, нова якість загроз людству руйнує логіку компенсації.

Також слід враховувати, що делокалізація пов’язаних між собою ризиків, невимірних з точки зору збитків, відбувається в кількох вимірах одночасно: просторовому, темпоральному, соціальному. Просторовий вимір характеризує те, що нові ризики, такі як зміна клімату, поширюються за межі однієї країни, навіть за межі континенту. Крім того, сучасні ризики мають тривалий латентний період, так би мовити, мають темпоральний характер, коли їхні майбутні наслідки не можуть бути абсолютно точно визначені й обмежені. За таких умов питання, хто постраждав від цих ризиків, довгий час залишається відкритим і спірним. І важливий вимір – соціальний: нові глобальні ризики є результатом комплексних наслідків довгого ланцюжка взаємопов’язаних та співзалежних ланок. І як причини, так і наслідки не можна (надто складно) точно визначити.

Здавалося б, інформаційні та комунікативні технології за досягнутого ними сьгоднішнього рівня розвитку мали б істотно посилювати значущість та формувальний вплив у процесах конструювання усвідомлення екологічних ризиків як соціальної проблеми. Але, щоб усвідомити екологічні ризики на системному рівні, важливо зважати на певні особливості знання та інформації. Так, система причинно-наслідкових зв’язків в екологічній проблематиці, як було зазначено вище, досить-таки складно фіксується, має багато проміжних ланок у ланцюжках, потребує відповідної інформації про зв’язки між ними та “заповненості” інформацією всіх ланок. Розуміння цього дає змогу або допомагає конструювати цілісний образ, за умови наявності якого вже уможлиблюється системне бачення проблеми та вибудовування стратегії дій на запобігання ризикам, реалізується свідомо зміна практик та підходів у життєдіяльності.

Ще однією особливістю сприймання екологічних ризиків є те, що більшістю людей вони не усвідомлюються, допоки не пріоритезуються і не об’єктивуються їхні наслідки, не дадуться ознаки прояви катастрофічних процесів. При цьому слід згадати про таку особливість, як маятниковість сприймання: від усвідомлення ризиків у період катастрофи до їх “забуття” і переходу відтак у “спокійний”, посткатастрофічний період.

Американський географ і незалежний учений Роберт Кейтс, який досліджував питання глобальних змін навколишнього середовища та переходу до сталого розвитку, запропонував поняття “*ефект кризи*”, сутність якого полягає в “залежності” та змінюваності уваги, в максимальному її посиленні до екологічних проблем тільки за умови наявності потужної кризової ситуації, – і так від кризи до кризи, як хід маятника (Kates, 1976). Пізніше цим поняттям послуговуються Ф. Зімбардо і М. Ляйппе (2001), описуючи у своїй роботі, присвяченій соціальним впливам, мотиваційні особливості розгортання та згортання соціальних процесів.

Яскравим прикладом такої хиткості усвідомлення екологічних ризиків є український кейс коливання екологічних настроїв (від повної байдужості до максимальної уваги) в період кризи – техногенно-екологічної катастрофи внаслідок аварії на ЧАЕС, що мала значно більший, ніж локальний, масштаб.

Проте коли екологічна загроза спадає, а точніше, просто ситуативно зменшені або подолані її наслідки, то й увага до екологічної проблематики знижується, непомітно сходить нанівець. При цьому системні проблеми або причини так і залишаються неподоланими. Це той етап, на якому після “ефекту кризи”, коли люди мобілізувалися для її подолання, настає

наступна і часто більш тривала фаза “кризової амнезії”, коли про “погане” задля власного збереження люди намагаються забути і живуть собі далі, послуговуючись звичним набором практик: “коли проходить якийсь час і нова посуха не настає, всі обмеження послабляються, спогади про кризу бліднуть у результаті “кризової амнезії”, і люди й уряди повертаються до своїх колишніх звичок – і далі живуть у створеному їхньою фантазією раю, де нібито є необмежена кількість чистих і дешевих ресурсів” (Зимбардо, & Ляйппе, 2001, с. 362).

Отже, конструювання екологічних ризиків як соціальної проблеми має “маятникову” природу, що призводить до піків та спадів у їх усвідомленні та спричинюється до нестійкості пріоритету таких ризиків у суспільстві.

Як спосіб запобігання промислово-виробничим впливам, щоб досягти контрольованості антропогенних впливів, здійснювати моніторинг рівня екологічної небезпеки, у багатьох країнах світу застосовують так звану оцінку екологічного ризику, потенційного джерела впливу на навколишнє середовище. Така процедура зі свого боку впливає на управлінські рішення на всіх рівнях: від окремого виробництва до міжнародного. Із зрозумілих причин, адже національні законодавчі бази та міжнародні угоди створюють і забезпечують переважно функціонування політико-економічного поля, сучасний підхід усе ще має господарсько-промислово, “користувацьку” спрямованість. І в його рамках не враховуються суб’єктний компонент ризику, ставлення до ризику, поведінкові особливості в умовах настання екологічного ризику, підготовки або адаптації до нього, індивідуальні стратегії запобігання тощо. Отже, нагальним завданням є розроблення нових підходів до оцінки екологічного ризику саме як психологічного феномена.

І. Кряж (2012) зазначає, що прогресивна динаміка виявляється в тому, що екологічні проблеми визнаються представниками світової спільноти, але безумовним недоліком є брак суттєвих трансформацій у ціннісному полі – у ставленні до природного світу не як до виключно економічно-ресурсної цінності. На відміну від практики укладання міжнародних угод у сфері глобальних екологічних проблем, політична спільнота окремих країн і громадськість часто запізно реагують на екологічні проблеми або навіть ігнорують їх, не виявляють адекватної реакції. І в цьому випадку постає важливість проблеми сприймання та усвідомлення необхідних змін крізь призму трансформованих екологічних цінностей, що стане основою зміни пріоритетів діяльності людей та застосування сучасних стабілізаційних та адаптаційних підходів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Конструювання екологічних ризиків як соціальної проблеми, безперечно, пов’язане з акцентуванням небезпечності індустріальної цивілізації. Очевидним фактом є те, що промислово-технічний розвиток різних сфер економіки супроводжується зростанням ролі людини, що також має і негативні наслідки – зростання антропогенного навантаження на навколишнє природне середовище, різке погіршення екологічної ситуації.

Сутність екологічної психології, яка з різних боків вивчає окреслену проблематику, багатогранна, і її характерною особливістю саме і є увага до взаємозв’язку середовища й форм активності людини. Сьогодні люди не тільки зазнають впливу середовища, а й впливають на нього, суттєво змінюють його, роблячи іноді неможливим повернення до первинного стану. Процес збереження природного середовища видається можливим тільки за умови зміни ставлення людини до навколишнього природного середовища, процесів, які в ньому безпосередньо відбуваються і які викликані антропогенною діяльністю; за умови зміни цього ставлення на всіх рівнях – від рівня повсякденних практик кожної людини до практик глобального, світового рівня. На нашу думку, одним з актуальних напрямів подальшого наукового пошуку є дослідження проблеми сприймання та усвідомлення людиною, малими і великими групами змін клімату загалом та екологічних ризиків як окремих проявів і наслідків цих змін, а також дослідження ефектів взаємодії, спрямованої на запобігання цим змінам і ризикам.

Важливою умовою запобігання деградації екологічного становища, зростанню кількості та потужності наслідків зміни клімату є конструювання цілісного образу екологічного ризику і поля екологічних ризиків. Сконструйованість такого образу уможливить оцінку реального стану довкілля і дасть змогу сформулювати мотиваційний базис у ставленні до питань і дій щодо

використання стратегії запобігання. Наразі через збереження дискретності поведінкових реакцій як з боку окремої людини, так і, головне, з боку спільнот та країн люди й досі залишаються неспроможними сформулювати систематизоване уявлення про поточну ситуацію, усвідомити актуальні екологічні ризики глибше, ніж на локальному, ситуативному рівні, коли доводиться вже долати наслідки.

Отже, ситуація, що склалася на сьогодні, вимагає зміни ціннісного поля в питаннях ставлення людства до природного середовища, соціального рівня усвідомлення екологічних ризиків, розроблення стратегій зменшення впливу руйнівної діяльності людини та запобігання негативним сценаріям її взаємодії з природою.

Список використаних джерел

- Бек, У. (2000). *Общество риска. На пути к другому модерну*. Москва: Прогресс-Традиция.
- Бек, У. (2012). Жизнь в мировом обществе риска: космополитический поворот. *Вестник Московского университета. Серия 12. Политические науки*, 5, 35–52.
- Гайденко, П. П. (2003). *Научная рациональность и философский разум*. Москва: Прогресс-Традиция.
- Зимбардо, Ф., & Ляйппе, М. (2001). *Социальное влияние*. Санкт-Петербург: Питер.
- Кляйн, Н. (2016). *Змінюється все. Капіталізм проти клімату*. Пер. Дмитро Кожедуб. Київ: Наш Формат.
- Кряж, И. В. (2012). *Психология глобальных экологических изменений*. Харьков: ХНУ им. В. Н. Каразина.
- Массей, Е. (2012). *Досвід Європейського Союзу в адаптації до зміни клімату та застосування його в Україні*. Взято з <https://www.osce.org/uk/ukraine/104020?download=true>
- Kates, R. W. (1976). Experiencing the environment as hazard. In *Environmental psychology: People and their physical settings* (pp. 133–156). New York: Holt, Rinehart & Winston. Retrieved from <http://www.rwkates.org/pdfs/a1976.02.pdf>
- The Global Risks Report. 14th Edition*. (2019). World Economic Forum. Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2019.pdf

References

- Beck, U. (2000). *Obshchestvo riska. Na puti k drugomu modernu* [Risk Society. On the way to another modernity]. Moscow: Progress-Traditsiya Publ. (in Russian)
- Beck, U. (2012). Zhizn v mirovom obshchestve riska: kosmopoliticheskiy povorot [Life in a global risk society: a cosmopolitan turn]. *Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 12. Politicheskiye nauki*, 5, 35–52. (in Russian)
- Gaydenko, P. P. (2003). *Nauchnaya ratsionalnost i filosofskiy razum* [Scientific rationality and philosophical sense]. Moscow: Progress-Traditsiya Publ. (in Russian)
- Kates, R. W. (1976). Experiencing the environment as hazard. In *Environmental psychology: People and their physical settings* (pp. 133–156). New York: Holt, Rinehart & Winston. Retrieved from <http://www.rwkates.org/pdfs/a1976.02.pdf>. (in English)
- Klein, N. (2016). *Zminiuietsia vse. Kapitalizm proty klimatu* [This Changes Everything: Capitalism vs. The Climate]. Kyiv: Nash Format Publ. (in Ukrainian)
- Kryazh, I. V. (2012). *Psikhologiya globalnykh ekologicheskikh izmeneniy* [Psychology of Global Ecological Changes]. Kharkov: KHNU im. V. N. Karazina. (in Russian)
- Massey, E. (2012). *Dosvid Yevropeyskoho Soiuzu v adaptatsii do zminy klimatu ta zastosuvannia yoho v Ukraini* [Experience of the European Union in adapting to climate change and its application in Ukraine]. Retrieved from <https://www.osce.org/uk/ukraine/104020?download=true>. (in Ukrainian)
- The Global Risks Report. 14th Edition*. (2019). World Economic Forum. Retrieved from http://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2019.pdf. (in English)
- Zimbardo, F., & Leippe, M. (2001). *Sotsialnoye vliyaniye* [The psychology of attitude change and social influence]. St. Petersburg: Piter Publ. (in Russian)

УДК 316.6

Горішня Катерина Іванівна

аспірант лабораторії соціальної психології особистості,

Інститут соціальної і політичної психології

НАПН України,

Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-4854-8126

katerynag2016@gmail.com

СПОСОБИ ДІАГНОСТУВАННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВЕТЕРАНІВ

Статтю присвячено дизайну психодіагностичного дослідження чинників професійного самовизначення ветеранів АТО. Дослідження спрямоване на конструювання та апробацію батареї психодіагностичних методик з метою підтвердження або спростування дослідницьких гіпотез щодо доцільності використання дібраного інструментарію в масштабному емпіричному дослідженні. У дослідженні взяли участь демобілізовані учасники бойових дій, які виявили готовність до професійної переорієнтації та більш повної самореалізації. Емпіричну апробацію пройшли такі методики: “Тест-опитувальник вимірювання мотивації досягнення” А. Мехрабіана (модифікація М. Магомед-Емінова), “Визначення толерантності до невизначеності” С. Баднера (модифікація Г. Солдатової), “Опитувальник посттравматичного зростання” Р. Тедеші та Л. Калхун (адаптація М. Магомед-Емінова), “Тест смисложиттєвих орієнтацій” Д. Леонтєва. Емпірично підтвердили свою ефективність та в подальшому будуть використані в масштабному дослідженні такі методики: “Визначення толерантності до невизначеності” С. Баднера (модифікація Г. Солдатової), “Опитувальник посттравматичного зростання” Р. Тедеші та Л. Калхун (адаптація М. Магомед-Емінова), “Тест смисложиттєвих орієнтацій” Д. Леонтєва. Виявлено, що на професійне самовизначення демобілізованого військовослужбовця значною мірою впливають соціально-психологічні чинники, зокрема толерантність до невизначеності, посттравматичне зростання та смисложиттєві орієнтації. Не підтверджено доцільність використання методики “Тест-опитувальник вимірювання мотивації досягнення” А. Мехрабіана (модифікація М. Магомед-Емінова). Дослідження має пошуковий характер і спрямоване на виокремлення та ретельний розгляд вагомих соціально-психологічних особливостей професійного самовизначення, які в подальшому доцільно враховувати в програмах соціально-психологічної адаптації демобілізованих учасників бойових дій для оптимізації процесу повернення їх до мирної праці та реадаптації. Дослідження являє собою оригінальний погляд на проблематику професійного самовизначення дорослої людини з урахуванням набутого травматичного досвіду та змін у світогляді.

Ключові слова: професійне самовизначення ветеранів; психодіагностика; мотивація досягнення; толерантність до невизначеності; посттравматичне зростання; смисложиттєві орієнтації.

PSYCHODIAGNOSTIC METHODS OF VETERANS' PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION FEATURES

Kateryna I. Horishnia

Ph. D. Student of Laboratory of Social Psychology of Personality,
Institute for Social and Political Psychology,
National Academy of Educational Sciences of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-4854-8126
katerynag2016@gmail.com

Abstract. The article is dedicated to the design of psychodiagnostic study of ATO veterans' professional self-determination factors. The research is aimed at projection and approbation of psychodiagnostic methods for confirmation or refutation of research hypotheses. Ukrainian ex-combatants took part in the research. Following methods passed the empirical approbation: "Test-questionnaire of achievement motivation measurement" by A. Mehrabian (modified by M. Magomed-Yeminov), "Diagnostics tolerance for uncertainty" by S. Badner (modified by G. Soldatova), "Posttraumatic Growth Inventory" by R. Tedeschi and L. Calhoun (adapted by M. Magomed-Yeminov), "Test of sense-life orientations" by D. Leontiev. According to the research results the effectiveness was confirmed in following methods "Diagnostics tolerance for uncertainty" by S. Badner (modified by G. Soldatova), "Posttraumatic Growth Inventory" by R. Tedeschi and L. Calhoun (adapted by M. Sh. Magomed-Yeminov), "Test of sense-life orientations" by D. Leontiev. The obtained results show significant influence to ex-combatants' professional self-determination of such socio-psychological factors as tolerance to uncertainty, post-traumatic growth and sense-life orientations. The expediency to use the "Test-questionnaire of achievement motivation measurement" by A. Mehrabian wasn't confirmed. The research has a scouting character and is aimed at searching of significant socio-psychological features which can be further used in forming and conducting of programs on socio-psychological adaptation of for ex-combatants in order to optimize the process of secondary professional self-determination and re-adaptation. The study represents an original view on the problem of adult's professional self-determination, taking into account the traumatic experience and changes in their worldview.

Key words: professional self-determination of veterans; psychodiagnostics; achievement motivation; tolerance to uncertainty; posttraumatic growth; sense-life orientations.

Постановка проблеми. Процеси мобілізації і демобілізації десятків тисяч учасників АТО, що відбуваються внаслідок тривалого воєнного конфлікту в Україні протягом останніх років, передбачають повернення військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, до мирного життя. Українське суспільство має бути готовим до актуалізації нової ланки потреб демобілізованих, які виникли внаслідок їх безпосередньої участі у воєнному конфлікті. Незважаючи на те, що досвід війни є травматичним для особистості, лише частина ветеранів анонсує свою потребу в психіатричній чи психотерапевтичній допомозі, тоді як більшість комбатантів потребують саме соціально-психологічного супроводу в процесі реадптації до мирного життя. Суспільний запит щодо професійної реадптації ветеранів є досить високим, як і особисті очікування демобілізованих військовослужбовців щодо пошуку себе в мирному житті. Розроблена державою програма допомоги у сфері працевлаштування досі показала себе недостатньо гнучкою, хоч і набула останнім часом більш системних рис. Питання поновлення на робочому місці або знаходження нової роботи є актуальним майже для кожного ветерана, який пройшов випробування війною. Віднайти себе у професійній діяльності в дорослому віці – це виклик, який несе в собі потенціал відновлення особистості. Дослідження соціально-психологічних чинників, які впливають на вторинне професійне самовизначення ветерана, має допомогти створити сприятливі умови для покращення його професійної та особистісної самореалізації. Виявлення способів сприяння особистісним змінам, спрямування на вибір та

оволодіння новою професією може стати вагомим внеском у соціально-психологічну реабілітацію осіб, які не готові отримувати професійну психологічну допомогу після повернення із зони бойових дій, але хочуть брати участь у програмах, націлених на покращення якості життя ветерана. Готовність суспільства створювати умови для успішної реінтеграції забезпечує продуктивне долучення ветеранів до суспільних процесів та стає запорукою зменшення ризиків прояву алкоголізму та наркоманії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, невирішені частини загальної проблеми. Виконання будь-якої діяльності тісно пов'язане з мотивацією людини, з її потребами, які створюють підґрунтя мотиваційного руху. Останнім часом мотивація досягнення широко досліджувалась в освітній сфері (Ю. Друзь, С. Моргунова, О. Хомік, М. Karaman), у контексті структури та психологічних корелятивів (О. Віндекер), психічного здоров'я і патології (О. Тапалова, G. Fergaha), спонування до лідерства (О. Тягунова).

Толерантність до невизначеності – один із викликів, який ставить перед особистістю сучасний світ та спонукає науковців до досліджень, пов'язаних проблематикою конструкта феномену (С. Литвин, М. Мельничук, В. Павленко), ідентичності (А. Гусев), управлінської діяльності (О. Брюховецька), професійної компетентності (А. Гусев, Н. Перегончук, С. Хілько),

Феномен посттравматичного зростання, як позитивний наслідок травматичних подій, усе більше привертає увагу фахівців, що спонукає до проведення емпіричних (S. Joseph, Д. Зубовський, F. Lotfi-Kashani) і теоретичних досліджень цього соціально-психологічного феномену (Д. Зубовський, В. Осьодло, Г. Лазос, Т. Титаренко, О. Толкачева) в контексті соціальної підтримки (Д. Леонтьєв, А. Лебедева, Т. Сілантьєва), підготовки методичних рекомендацій, спрямованих на оптимізацію супроводу (В. Климчук, А. Lianchao, П. Лушин, Т. Титаренко).

Смислове наповнення людської діяльності привертає увагу науковців до вивчення смисложиттєвих орієнтацій особистості, які наразі досить різнобічно досліджені в групах студентської молоді, передусім в аспектах становлення особистісної зрілості (О. Іванова, Г. Меднікова), динаміки (О. Москаленко), схильності до аутоагресії (О. Мусаелян) відкритості досвіду (П. Севостьянов), самоактуалізації (А. Харченко). Окрім того, смисложиттєві орієнтації досліджувалися у зв'язку з феноменами професійного вигорання (А. Густелева), релігійності (О. Двойнін), життєстійкості (М. Калашнікова), життєвих домагань (Т. Титаренко) та реадаптації до мирного соціуму (Н. Якушин).

Зазначимо, що в емпіричних дослідженнях професійного самовизначення дорослих людей комплекс вищезгаданих методик не використовувався.

Метою статті є розроблення дизайну емпіричного дослідження вторинного професійного самовизначення ветерана та апробування психодіагностичних методик.

Теоретико-методологічною основою дослідження є концепція розвитку особистості як активного суб'єкта власної життєдіяльності (О. Асмолов, Д. Леонтьєв, В. Татенко, Т. Титаренко), екзистенційно-гуманістичні підходи до самоактуалізації особистості (Е. Десі, А. Маслоу, Д. МакКлеланд, Р. Раян, В. Франкл, Е. Фромм, Х. Хекхаузен), теорія особистісного змінювання (П. Лушин), концепція посттравматичного зростання (Ф. Василюк, Л. Калхун, В. Климчук, М. Магомед-Емінов, Р. Тедеші, Т. Титаренко), концепція толерантності до невизначеності (С. Баднер, А. Гусев, А. МакДональд, Е. Френкель-Брунсвік).

Виклад основного матеріалу дослідження. Реінтеграція ветерана до суспільного життя, що фактично розпочинається із залучення до мирної праці, може відбуватися як у формі повернення на своє робоче місце і до своєї колишньої професії, так і у формі пошуку нової роботи. Саме реінтеграція до професійної діяльності є одним із головних факторів адаптації, завдяки якому особа динамічно змінює військовий статус на цивільний, стає учасником суспільних подій, налагоджує міжособове спілкування, переймає цінності і норми навколишнього середовища та отримує фінансову винагороду за працю. Фінансова спроможність, яка є результатом повернення на робоче місце, позитивно впливає на емоційно-психологічний стан ветерана і допомагає йому пройти період пристосування до цивільного життя більш врівноважено, досягти стану психологічного комфорту, підвищити самоповагу та матеріальний добробут.

Професійне самовизначення людини, що має травматичний військовий досвід, на нашу думку, суттєво відрізняється від професійного самовизначення в мирний час. Зміна професії в дорослому віці досить часто пов'язана з перебудовою буденного життя і нерідко викликає гострі переживання. Не кожна людина готова до власної життєтворчості в контексті професійної переорієнтації та вибору професії. Ще більше ускладнюється цей процес після демобілізації. Для багатьох ветеранів оволодіти новою професією – це не простий виклик, пов'язаний з поверненням до мирного соціуму. Практичний досвід консультування ветеранів допоміг нам сформулювати припущення щодо ролі спрямованості на досягнення успіху і толерантності до невизначеності як головних рис, притаманних особам, які вдало самовизначаються після демобілізації. Травматичний досвід може стимулювати смисложиттєвий пошук, прагнення до особистісного зростання, що полегшує професійну переорієнтацію особистості. Щоб підтвердити або спростувати ці гіпотези, ми обрали такі методики:

- тест-опитувальник вимірювання мотивації досягнення А. Мехрабіана (модифікація М. Магомед-Емінова);
- методику визначення толерантності до невизначеності С. Баднера (модифікація Г. Солдатової);
- опитувальник посттравматичного зростання Р. Тедеші та Л. Калхун (адаптація М. Магомед-Емінова);
- тест смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтьєва.

Для участі в пілотному дослідженні було запрошено 15 ветеранів, які вирішили змінити професію після демобілізації. Кожен з учасників отримав завдання за чотирма тестовими методиками, які потрібно було виконати і повернути досліднику. Методики пропонувались у зазначеному порядку, від менш емоційно насичених до таких, які потребують роздумів та осмислення.

Знаходження нової роботи або вибір нової професії в дорослому віці ґрунтується на усвідомленні власних потреб, які можуть бути задоволені в результаті виконання певної професійної діяльності. Спонування до діяльності, активність, яка формується в особистості та проєкується в соціальне життя, можна розглядати в контексті досягнення успіху або втечі, уникнення невдачі.

Для вивчення спрямованості мотивації учасників дослідження було використано Тест-опитувальник А. Мехрабіана в модифікації М. Магомед-Емінова. За допомогою цього тесту можна діагностувати найбільш стійкі мотиви особистості, а саме прагнення успіху та уникнення невдач. Згідно з дослідницькою гіпотезою ветерани, які здійснили вторинне професійне самовизначення, мають мотивацію досягнення успіху.

За результатами вимірювання мотивації досягнень, серед ветеранів, які самовизначилися щодо професійного спрямування, є як ті, що обрали нову професію через мотив утечі від невдачі, так і ті, що переорієнтували свій професійний розвиток, зважаючи на мотив досягнення успіху. Отже, наша гіпотеза про те, що ветерани здійснюють вторинне професійне самовизначення, мотивуючись лише досягненням успіху, не підтвердилась. Саме тому видається недоцільним використовувати Тест-опитувальник вимірювання мотивації досягнення А. Мехрабіана в масштабному емпіричному дослідженні, оскільки учасникам дослідження притаманні обидва типи мотивації досягнення, які, незважаючи на їхню полярну спрямованість, є рушійними в процесі особистісного професійного самовизначення.

Зміна професії в дорослому віці є викликом, який вимагає певних часових і фінансових витрат, зміни цінностей та життєвих орієнтирів. Обираючи нову професію, особистість “погоджується” на певну невизначеність у подальшому житті, пов'язану із фінансовим становищем, суспільним та особистісним прийняттям. Щоб підтвердити або спростувати гіпотезу про те, що із вторинним професійним самовизначенням тісно пов'язана така риса особистості, як толерантність до невизначеності, ми використали методику С. Баднера. Бути толерантним до невизначеності означає бути відкритим до нового досвіду, гнучким у використанні запропонованих життям можливостей, готовим витримувати смислову невизначеність власного життя та кризові прояви. Тому бралось до уваги те, що учасниками нашого дослідження були ветерани АТО, особи, які брали участь у бойових діях, для яких

певний період життя був пов'язаний із зміною професійної активності, виходом із звичного соціального оточення, розумінням можливості втрати власного життя та втрати друзів. Зрозуміло, що така небуденна перебудова зовнішнього світу могла спричинити певні внутрішні особистісні зміни, сприяти формуванню нових рис особистості, які б допомагали їй більш ефективно проходити через надзвичайно складні життєві обставини. Отже, така особистісна риса, як толерантність до невизначеності, на нашу думку, може бути притаманною особам, які мали досвід травматичних подій, і ця риса є однією із провідних у процесі професійного самовизначення ветерана.

Зазначимо, що оригінальна методика С. Баднера у своїй назві фокусується на вивченні "інтолерантності" до невизначеності, хоч адаптована методика Г. Солдатової, яку ми використовуємо в дослідженні, у своїй назві акцентує увагу на толерантності. Вільний переклад назви методики С. Баднера вплинув і на умовний розподіл результатів на рівні, де високий бал результатів демонструє високий рівень інтолерантності, а низький – високий рівень толерантності, відповідно.

Згідно з результатами проведених вимірювань лише 20% ветеранів нашої специфічної вибірки мають низький рівень толерантності до невизначеності, тоді як решта – високий (40%) і середній (40%). Отож можемо вважати методику визначення толерантності до невизначеності С. Баднера такою, що може бути в подальшому використана в масштабному дослідженні.

Щоб підтвердити або спростувати гіпотезу про зв'язок між вторинним професійним самовизначенням ветерана і його посттравматичним зростанням, було використано Опитувальник посттравматичного зростання, розроблений Р. Тедеші і Л. Калхаун та адаптований М. Магомед-Еміновим. Ця методика дає змогу виміряти рівень посттравматичного зростання особистості, яка пройшла через надскладні життєві обставини. Феномен посттравматичного зростання є позитивним результатом проходження через складні життєві обставини і спостерігається у частини учасників екстремальних подій.

Результати діагностики за допомогою Опитувальника посттравматичного зростання показали, що 60% учасників дослідження мають високий рівень посттравматичного зростання. Такий високий відсоток зростання пояснюється тим, що для дослідження було сформовано специфічну вибірку лише з тих ветеранів, які виявили готовність до професійної переорієнтації та більш повної самореалізації. При цьому 33,3% учасників продемонстрували середній рівень посттравматичного зростання і 6,7% – низький, відповідно.

Потребують спеціального аналізу й окремі шкали методики, а саме: шкала "Нові можливості", шкала "Сила особистості", шкала "Підвищення якості життя". Вторинне професійне спрямування ми пов'язуємо насамперед з результатами, отриманими за шкалою "Нові можливості". За цією шкалою високий рівень можливостей демонструє переважна більшість учасників (66,5%), тоді як на середньому рівні перебуває одна третина (33,5%). Прикметно, що низький рівень за цією шкалою не продемонстрував жоден учасник дослідження.

За шкалою "Сила особистості" 46,7% учасників продемонстрували високий рівень, 40% – середній і 13,3% – низький. Отже, майже половина учасників дослідження виявляє рішучість у протистоянні зовнішнім впливам, керуючись власними прагненнями та потребами.

За шкалою "Підвищення цінності життя" у 53,4% респондентів виявлено високий рівень, у 33,3% – середній і у 13,3% – низький. Ця шкала відображає усвідомлене ставлення ветеранів до власного життя як найвищої цінності, здатної сфокусувати цілепокладання, пріоритетність та діяльність людини згідно з її власними прагненнями, зважаючи на обмеженість часу життя.

Отже, згідно з результатами вимірювання, підтвердилася гіпотеза про зв'язок між процесом вторинного професійного самовизначення ветерана і посттравматичним зростанням як результатом інтеграції набутого травматичного досвіду, а тому ми плануємо в подальшому використовувати Опитувальник посттравматичного зростання як цілком надійну методику в масштабному емпіричному дослідженні.

Зосередження уваги на осмисленні ветеранами власного життя та вимірювання цих показників за допомогою Методики посттравматичного зростання наближають наше дослідження до вивчення життєвих сенсів особистості як таких, що можуть мати вплив на професійне самовизначення учасників дослідження. Смісложиттєві орієнтації – це комплекс

особистісних сенсів, якими особистість керується у власному просторі життя, організовуючи свою життєдіяльність та плануючи, “проектуючи” власне майбутнє. Поняття “професійне самовизначення” ми пов’язуємо з особистісними смислами людини, оскільки саме вони задають напрям пошуку та допомагають їй досягнути сенс професійної діяльності, яку вона обирає в результаті професійного самовизначення. Саме тому завершальним етапом пілотного дослідження стало застосування Тесту смисложиттєвих орієнтацій як відповідної до наших дослідницьких завдань методики.

Тест смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтєва, що враховує загальний показник осмисленості життя, об’єднує п’ять шкал, які відображають смисложиттєві орієнтації особистості (життєві цілі, процес життя, результативність життя) та аспекти локусу контролю (локус-контроль – Я і локус-контроль – життя). Опишемо відтак більш детально ці шкали та розглянемо результати вимірювання.

Високий рівень усвідомлення життєвих цілей, що свідчить про наявність в особистості осмислених життєвих перспектив, продемонструвала значна частина учасників дослідження (40%), стільки ж (40%) – середній рівень і ще 20% – низький.

Схожі результати виявлено і щодо емоційної насиченості життя: високий рівень сприйняття особистістю власного життя як осмисленого, цікавого, наповненого зафіксовано у 40% респондентів, середній – у такої ж кількості (40%), низький – у 20%.

Результати, отримані за шкалою “Результативність життя”, показали, що позитивно оцінюють власну самореалізованість 40% ветеранів, на середньому рівні цей показник так само у 40%, на низькому – у 20%.

Серед тих, хто усвідомлює себе сильною особистістю, яка має достатній рівень свободи, щоб робити життєвий вибір та будувати власне життя відповідно до своїх цілей та особистісних смислів, високий рівень продемонстрували 33,3% учасників, середній – 53,3%, низький – 13,4%.

Обнадійливими є дані щодо здатності учасників контролювати власне життя, приймати рішення та втілювати їх. Високий рівень – у 66,6%, середній – у 20%, низький – у 13,4% ветеранів.

З огляду на отримані результати вимірювання вважаємо, що Тест смисложиттєвих орієнтацій Д. Леонтєва відображає значущі для нашого дослідження результати і може бути в подальшому використаний у масштабному експериментальному дослідженні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результати проведеного пілотного дослідження показали, що ветерани, які здійснили вторинне професійне самовизначення, мають різнобічну мотиваційну спрямованість, а саме мотивацію досягнення успіху і мотивацію уникнення невдач. Тому діагностування мотиваційної спрямованості на досягнення успіху або втечу від невдач не можна розглядати як суттєвий показник професійного самовизначення. Отож ми не плануємо в подальшому використовувати Тест-опитувальник вимірювання мотивації досягнення А. Мехрабіана (адаптація М. Магомед-Емінова) у масштабному емпіричному дослідженні.

Підтвердили свою результативність такі діагностичні заходи, як вивчення толерантності до невизначеності, з’ясування готовності до посттравматичного зростання та визначення смисложиттєвих орієнтацій. Ці показники можна вважати чинниками вторинного самовизначення ветеранів, а відповідні апробовані методики доцільно використовувати в подальших дослідженнях.

Питання вторинного професійного самовизначення ветеранів АТО потребує не лише кількісного, а і якісного дослідження як такого, що допоможе зрозуміти глибинні сенси особистості, що просувається шляхом професійної перебудови. Вторинне професійне самовизначення дорослої людини, і зокрема ветерана, потребує деталізованого розгляду, урахування особистісного досвіду, суб’єктивних сенсів та інтерпретацій. Саме тому наступним кроком у вирішенні завдань дисертаційного дослідження буде проведення глибинного інтерв’ю з ветеранами АТО, аби з’ясувати причини, які спонукають їх обирати новий професійний шлях. Важливим є також дослідження перешкод на шляху саморозвитку особистості та можливостей само проектування в новій професійній реальності.

Список використаних джерел

- Гусев, А. І. (2009). *Толерантність до невизначеності як чинник розвитку ідентичності особистості*. (Дис. канд. психол. наук). Університет менеджменту освіти НАПН України, Київ.
- Болотова, А. К., & Макарова, И. В. (2001). Тест-опросник измерения мотивации достижения (модификация опросника А. Мехрабиана). В *Прикладная психология* (с. 174–178). Москва: Аспект Пресс.
- Леонтьев, Д. А. (2000). *Тест смысловых ориентаций*. (СЖО). Москва: Смысл.
- Лушин, П. В. (2016). Неопределенность, которую не толерируют. *Теория и практика психотерапии*, 3 (5), 2–6.
- Магомед-Эминов, М. Ш. (2007). Опросник посттравматического роста. В *Позитивная психология человека. От психологии субъекта к психологии бытия*. т. 1 (с. 548–551). Москва: Парф.
- Солдатова, Г. У., Шайгерова, Л. А., Прокофьева, Т. Ю. & Кравцова, О. А. (2008). Методика определения толерантности к неопределенности. В *Психодиагностика толерантности личности* (с. 94–97). Москва: Смысл.
- Титаренко, Т. М. (2004). Життєві домагання особистості: феноменологічний та структурно-функціональний підходи. *Психологія особистості*, 4, 128–145. Взято з <http://pis.tneu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/166/166>.
- Титаренко, Т. М. (2016). Личностное здоровье в условиях травматизации: поиск путей восстановления. *Теория и практика психотерапии*, 3 (5), 7–13.
- Титаренко, Т. М. (2017). Стратегії сприяння посттравматичному зростанню особистості. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 1 (10), 217–232. Взято з <http://lib.iitta.gov.ua/709888/>.

References

- Husiev, A. (2009). *Tolerantnist do nevyznachenosti yak faktor rozvytku identychnosti osobystosti*. (Dys. ... kand. psykhol. Nauk) [Tolerance for uncertainty as a factor in the development of personal identity: Thesis ... Ph. D. in Psychology]. Universytet menedzhmentu osvity NAPN Ukrainy, Kyiv. (in Ukrainian)
- Bolotova, A. K., & Makarova, I. V. (2001). Test-oprosnik izmereniya motivatsii dostizheniya (modifikatsiya oprosnika A. Mekhrabiana) [Measurement of the achievement motivation (modification of Mehrabian's questionnaire)]. *Prikladnaya psikhologiya* (pp. 174–178). Moscow: Aspekt Press. (in Russian)
- Leontyev, D. A. (2000). *Test smyslozhiznennykh orientatsiy* [Test of life-meaning orientations]. Moscow: Smysl. (in Russian)
- Lushin, P. V. (2016). Neopredelennost, kotoruyu ne toleriruyut [Uncertainty which is not tolerated]. *Teoriya i praktika psikhoterapii*, 3 (5), 2–6. (in Russian)
- Magomed-Eminov, M. Sh. (2007). Opornik posttravmaticheskogo rosta [Post-traumatic growth questionnaire]. In *Pozitivnaya psikhologiya cheloveka. Ot psikhologii subyektu k psikhologii bytiya*, vol. 1, pp. 548–551. Moscow: Parf. (in Russian)
- Soldatova, H. U., Shaygerova, L. A., Prokofyeva, T. Y. & Kravtsova, O. A. (2008). Metodika opredeleniya tolerantnosti k neopredelennosti [Psychodiagnostics of personality tolerance]. In *Psikhodiagnostika tolerantnosti lichnosti* (pp. 94–97). Moscow: Smysl. (in Russian)
- Tytarenko, T. M. (2004). Zhyttievi domahannia osobystosti: fenomenologichni ta struktturno-funktsionalnyi pidkhody [Life aspiration of personality: phenomenological and structural-functional approaches]. *Psykholohiya osobystosti*, 4, 128–145. Retrived from <http://pis.tneu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/166/166>. (in Ukrainian)
- Tytarenko, T. M. (2016). Lichnostnoye zdorovye v usloviyakh travmatizatsii: poisk putey vosstanovleniya [Personal health in conditions of trauma: finding ways to recover]. *Teoriya i praktika psikhoterapii*, 3(5), 7–13. (in Russian)
- Tytarenko, T. M. (2017). Stratehii spriyannia posttravmatychnomu zrostanniu osobystosti [Strategies to promote post-traumatic personality development]. *Psykholohichni nauky: problemy i zdobutky*, 1 (10), 217–232. Retrived from <http://lib.iitta.gov.ua/709888/> (in Ukrainian)

Наукові студії із соціальної та політичної психології :

- Н12 зб. статей / НАПН України, Ін-т соціальної та політичної психології ; [редакційна рада: М. М. Слюсаревський (голова), В. Г. Кремень, С. Д. Максименко, Т. М. Титаренко]. – Київ : Талком, 2019. – Вип. 43 (46). – 174 с.

У черговому випуску збірника представлено результати теоретичних та емпіричних досліджень з проблем націєтворення, громадянської компетентності населення та його політико-правової свідомості у трансформаційному суспільстві. Пропонуються стратегічні підходи, методи й технології поліпшення психологічного здоров'я особистості та спільноти в умовах воєнного конфлікту. Обговорюється інструментарій діагностування професійного самовизначення ветеранів. Аналізуються концепти почуття власності, поколінних еспектацій, групового міфу, сімейності та батьківської компетентності. Поручується проблематика екологічних ризиків та ставлення до роботів.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

The current issue of the collection introduces the results of theoretical and empirical researches on problems of nation-building, citizens' civic competence, and their politico-legal consciousness in the transformational society. There are proposed the strategical approaches, methods, and technologies for psychological health's improving in person and community in the conditions of war conflict. There are discussed the diagnostic methods of professional self-determination in veterans. The concepts of "sense of ownership", "generation expectations", "group myth", "family" and "parental competence" are analyzed. The problems of environmental risks and attitudes towards robots are raised.

Addressed to social and political psychologists, specialists of related sciences, teachers, Ph.D. students, and university students.

Наукове видання

**Наукові студії
із соціальної та політичної
психології**

Збірник статей

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 22197-12097ПР від 08.07.2016 р.

Засновано в 1995 році

Випуск 43(46)

Редактор: *Т. А. Кузьменко*

Оператори: *І. В. Микитенко, І. В. Трохимець*

Переклад та редакція анотацій (англ.): *М. С. Дворник*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Адреса Інституту: 04070, м. Київ, вул. Андріївська, 15

Підписано до друку 25.06.2019 р. Формат 60x84/8.

Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.

Обл. вид.арк. 15,7. Ум. друк. арк. 20,0.

Наклад 300 прим. Зам. № 999.

Видавець і виготовлювач ТОВ “Талком”

93115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044)424-40-69, 424-56-26

E-mail: ukraina.vdk@email.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 17.05.2013 р.